

МІСЬКЕ САМОВРЯДУВАННЯ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У 14-16 ст.

Тетяна Гошко

Copyright © 2000 Тетяна Гошко

This research report was downloaded from the Research Support Scheme Electronic Library at <http://e-lib.rss.cz>. The work on the report was made possible by a grant from, and was published by, the Research Support Scheme of the Open Society Support Foundation. The digitisation of the report was supported by the publisher.

Research Support Scheme
Bartolomějská 11
110 00 Praha 1
Czech Republic
www.rss.cz

The digitisation and conversion of the report to PDF was completed by Virtus.

Virtus
Libínská 1
150 00 Praha 5
Czech Republic
www.virtus.cz

The information published in this work is the sole responsibility of the author and should not be construed as representing the views of the Research Support Scheme/Open Society Support Foundation. The RSS/OSSF takes no responsibility for the accuracy and correctness of this work. Any comments related to the contents of this work should be directed to the author.

All rights reserved. No part of this work may be reproduced, in any form or by any means without permission in writing from the author.

Contents

Перелік умовних скорочень	1
Вступ.....	3
Розділ 1. Дискусійні питання в історіографії міського самоврядування за магдебурзьким правом..	7
Розділ 2. Німецька колонізація і поширення магдебурзького права в Україні.....	33
Розділ 3. Джерела магдебурзького права українських міст	46
Розділ 4. Локації та локаційний процес	51
Розділ 5. Функціонування органів міського самоврядування.....	73
Висновки	101
Abstract.....	103

Перелік умовних скорочень

АЗР - Акты Западной России

Акты ЮЗР - Акты Юго-Западной России

Архив ЮЗР - Архив Юго-Западной России

ВИ - Вопросы истории

ВКЛ - Велике князівство Литовське

ЖМНП - Журнал Министерства народного просвещения

ЗНТШ - Записки Наукового товариства ім. Т.Шевченка

КС - Киевская Старина

ЛНБ - Львівська наукова бібліотека ім. В.Стефаника НАН України

НАН України - Національна Академія Наук України

ПАН - Польська Академія Наук

ПС - Проблемы слов'янознавства

СВ - Средние века

УВУ - Український вільний університет

УИ - Университетские известия

УІ - Український історик

УІЖ - Український історичний журнал

УС - Українське слов'янознавство

ЦДАУК - Центральний державний історичний архів України в м. Києві

ЦДАУЛ - Центральний державний історичний архів України в м. Львові

Annales UMCS - Annales Universitatis Mariae Curie-Skiodowska

APAN - Archiwum Polskiej Akademii Nauk

AUJ - Archiwum Uniwersytetu Jagiellockiego

BZNOW - Biblioteka Zakiadu Narodowego im. Ossoliczkich we Wrociawiu

CPH - Czasopismo Prawno-Historyczne

КН - Kwartalnik Historyczny

КНKM - Kwartalnik Historii Kultury Materialnej

PH - Przegląd Historyczny

PSB - Polski siownik biograficzny

PW - Przegląd Wschodni

PZH - Przemyskie Zapiski Historyczne

RDSG - Roczniki Dziejyw Spoiecznych i Gospodarczych

RH - Roczniki Humanistyczne

RHA - Rocznik Historyczno-Archiwalny

RL - Rocznik Lubelski

RPW - Rocznik Prawniczy Wilecki

SHP - Siownik historyków polskich

STNL - Sprawozdania Towarzystwa Naukowego we Lwowie

ZNWSP w Op. - Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Opolu

Вступ

Питання про роль і значення магдебурзького права, яке упродовж століть визначало статус багатьох європейських міст, було й залишається предметом досліджень і дискусій. Історики кожної доби оцінювали його по-різному, засновуючись на певних політичних і філософських переконаннях.

Магдебурзьке право (*Jus Theutonicum Magdeburgense*) - середньовічне міське право, за яким міста частково звільнялись від центральної адміністрації (королівські) або влади феодала (приватні) та створювали органи місцевого самоврядування. Воно було започатковане привілеями 1188 р., отриманими німецьким містом Магдебургом від архієпископа - власника міста. Щодо загального розвитку магдебурзького права у Європі, виходячи з формування його власне як правових аспектів, російський історик А.Рогачевський виділяє два періоди:

1. 12-15 ст. - магдебурзьке право було складним конгломератом норм різного походження: а) традиції саксонського земського права (відображені в “Саксонському зерцалі”) та деякі інші норми звичаєвого регіонального права; б) правові норми, що сформувались безпосередньо в умовах міста (наприклад ті, що відносяться до ремесла і торгівлі). В цей період магдебурзьке право майже не відчувало впливу римського права та юридичної науки як такої, або ж цей вплив був досить обмеженим. Велику роль відіграють королівські привілеї та законодавчі акти місцевого значення, акти органів місцевого самоврядування, що зрештою теж входили в систему даного міського права. Особливо високим був авторитет суду самого Магдебурга.

2. 16 - початок 19 ст. - поширення магдебурзького права перестає бути єдиним процесом, тісно пов'язаним з політичним розвитком самого Магдебурга¹. На теренах самої Німеччини все більшого значення набуває римське право. Саме з 16 ст. особливо помітною стає його рецепція у східнонімецьких князівствах. На просторі дії магдебурзького права при університетах починають створюватись юридичні факультети: в Празі (1348 р.), Ерфурті (1379 р.), Ляйпцігу (1409 р.), Віттенберзі (1502 р.), Йені (1552 р.), Хельмштедті (1576 р.), Галле (1694 р.), Франкфурті-на-Одері (1506 р.), Кеннігсберзі (1544 р.). Саме тут готувались кваліфіковані кадри юристів для міських, земських, князівських судів. Ці суди поступово утворювали єдину систему, на чолі з центральним судом (*Reichskammergericht*), який ще 1495 р. оголосив римське право загальним правом імперії. Правознавці нової школи сприяли широкому застосуванню римського права та уніфікації судової практики. На 16 ст. Магдебурзький суд складався виключно з випускників юридичних факультетів університетів; в Ляйпцігу суд шефенів повністю складався з професорів-юристів місцевого університету (подібною була ситуація і в Польщі і на Україні, де до складу магістратів великих міст в 17 ст. входило чимало високоосвічених людей)². Деякі дослідники (В.Бекер, У.Айзенгардт) вбачають причину витіснення магдебурзького права римським в тім, що перше не мало чітких юридичних понять. Римське право несло певну правову культуру, і в порівнянні з ним магдебурзьке право сприймалось як щось архаїчне, не здатне забезпечити правове обслуговування більш складних суспільних відносин. З цим важко не погодитись, хоч таке твердження не здатне розв'язати проблеми причин поширення магдебурзького права на сході Європи саме в 15-16 ст. і довготривалості його в цьому регіоні. Спроба А.Рогачевського розв'язати дану проблему не виглядає переконливою³.

¹ Рогачевский А. Меч Роланда. Правовые взгляды немецких горожан XIII-XVII вв. - СПб, 1996. - С. 17-19.

² Див. розділ 5.

³ Рогачевский А. Меч Роланда. Правовые взгляды немецких горожан XIII-XVII вв. - С. 21-22.

Саме в цей період, у 16 ст., значення суду самого Магдебурга падає. Це певною мірою пов'язано із становленням централізованих держав у Європі, які намагались обмежити закордонні впливи на свої внутрішні справи, а саме так часом трактується звернення міст до суду Магдебурга. Так, у Польщі 1365 р. Казимир III створив вищу судову інстанцію - суд на Краківському Замку, а жителям Польської Корони заборонено було звертатись у Магдебург⁴. Це була, образно кажучи, перша ластівка більш загального процесу. 1547 р. бюргерам інших саксонських міст було заборонено звертатись у Магдебурзький суд - такими були наслідки участі Магдебурга за те, що місто підтримало Шмалькальденську унію (політичне об'єднання німецьких протестантів (князів та міст), яке у війні 1546-1548 рр. з Карлом V зазнало поразки і розпалося. Наслідком усіх цих подій було утворення австрійським ерцгерцогом та чеським королем Фердинандом в 1548 р. Апеляційного суду в Празі⁵. Жителі Чеської Корони, в тому числі й мешканці Сілезії та Лужиць, що тісно були пов'язані з Магдебургом мали з того часу звертатись в суперечливих питаннях лише у цей суд. Утворення Апеляційного суду супроводжувалось у Чехії роботою з кодифікації права, що була завершена 1579 р. і закріплена королівською та сеймовою ухвалою. Однак, запровадження нового кодексу не скрізь проходило безболісно. Так, жителі Лейтмеріца, в якому до того діяло магдебурзьке право, протягом 30 років, аж до 1610 р., чинили опір запровадженню нового законодавства⁶. Аналогічні процеси проходили в самій Німеччині, причому почались там вони ще раніше. 1432 р. в Ляйпцігу було утворено Верховний суд, як наслідок, було припинено практику звернень до Магдебурга.

Позиції самого Магдебурга похитнулись. 1550 р. офіційно з міста була знята опала, й інші міста знову стали звертатись за різними роз'ясненнями до його суду, між Магдебургом і окремими містами було укладено низку угод про порядок розгляду судових справ. Але таку данину колишній славі цього міста віддавали в основному невеликі містечка. (Цербст, Бург, Гросс-Зальце, Барбі та ін.). Коли ж 1631 р. під час Тридцятилітньої війни згорів архів Магдебурга, ця практика повністю припинилась⁷. Всі подальші спроби відновити діяльність Магдебурзького суду як міжнародного органу були безуспішними.

Але саме магдебурзьке право як таке не зникає, а активно поширюється на схід. Разом із німецькою колонізацією це право в різних формах прийшло у Східну Європу і проіснувало тут значно довше, аніж у німецьких містах. Основними джерелами магдебурзького права стали збірники "Speculum Saxonum" ("Саксонське зерцало"), "Sachsiches Weichbildrecht 1300" та магдебурзькі вількежі. З-поміж українських міст магдебурзьке право першими одержали Володимир Волинський (1324 р.), Сянок (1339 р.), Львів (перед 1352 р.), Кам'янець (1374 р.), Берестя (1390 р.). У 15-16 ст. воно поширилось у містах Правобережної України; Київ отримав привілей на магдебурзьке право в 90-х роках 15 ст. Надання магдебурзького права означало певну правову організацію за західним зразком, але фактичне функціонування цього інституту в окремих містах визначалося сукупністю наданих їм привілеїв. Відповідно, з часом магдебурзьке право трансформувалось і вже мало нагадувало німецький оригінал..

Роль міського самоврядування за магдебурзьким правом є однією з найдискусійніших проблем у історії Центрально-Східної Європи. Чи німецьке право органічно злилося з місцевою традицією, чи залишилось чужорідним елементом? Чи було воно рушійною силою, чи гальмом у історичному розвитку міст? Історики досі по

⁴ Bardach J., Leńnodorski B., Pietrzak M. Historia ustroju i prawa polskiego. - Warszawa, 1996. - S. 121-122.

⁵ Ванечек В. История государства и права Чехии. - М., 1981. - С. 188-189.

⁶ Там же. - С. 203-205.

⁷ Див.: Рогачевский А. Меч Роланда. Правовые взгляды немецких горожан XIII-XVII вв. - С.23.

різному відповідають на ці запитання. Суперечки точаться не тільки в українській чи польській історіографії, це до певної міри загальноєвропейське явище. “...Головне і непередбачене полягало в тому, що окремі міста зовсім “підривали” політичний простір, конституювалися в самостійні світи, в міста-держави, закуті в панцир отриманих або вирваних привілеїв, які слугували їм ніби “юридичними укріпленнями”. На таких “причинах, що належать до права”, історики минулого, мабуть, занадто наполягали, бо якщо такі причини могли виявитися вищими за причини, зумовлені географією, соціологією або економікою, або такими, що стоять на одному рівні з ними, то ці останні, все одно відігравали важливу роль. Що таке привілеї без матеріальної субстанції? (І ніякі політичні, національні чи ідеологічні інтереси не в стані замінити економічні чинники - Т.Г.) ...Дивом було те, що в перші великі століття міського розвитку Європи повну перемогу отримало саме місто, в усякому разі в Італії, Фландрії та Німеччині. Воно набуло досить тривалого досвіду зовсім самостійного життя - це видатна подія, генезу якої зовсім не вдається окреслити з цілковитою достовірністю. Проте ясно видно його величезні наслідки”⁸.

Без дослідження зазначеної проблеми неможливо розібратися в низці інших питань історії пізнього середньовіччя, адже міське самоврядування значною мірою визначало розвиток ремесла, торгівлі, функціонування релігійних культів, життя національних громад тощо.

Мета пропонованої роботи - дослідження розвитку міського самоврядування (насамперед, за магдебурзьким правом) на українських землях у пізньому середньовіччі в контексті історії Центрально-Східної Європи.

Дане дослідження є спробою розв’язати проблему на основі вивчення широкого кола джерел, більша частина яких досі не була введена до наукового обігу. Для досягнення цієї мети необхідно вийти за межі суто історичних чи навіть історико-правових студій і з’ясувати вплив самоврядування за німецьким правом на економіку, соціальні відносини, культуру тощо.

У дослідженні широко використаний порівняльно-історичний метод. Зроблено спробу зіставити у просторі і часі варіанти самоврядування за магдебурзьким правом, визначити особливості цього права в Україні порівняно з Білоруссю, Польщею іншими країнами Центральної та Східної Європи, порівняти функціонування німецького права у різних регіонах України, відмінності у самоврядуванні за німецьким правом на різних історичних етапах, самоврядування міст з різним статусом (приватні й королівські, з повним та неповним магдебурзьким правом тощо).

В роботі показано локаційний та релокаційний процеси 14-16 ст., структуру органів самоврядування на прикладі кількох міст та згадані вище особливості функціонування міських влад. Оскільки магдебурзьке право не було кодифіковане, практично кожне місто послуговувалося своїми власними привілеями. Тому слід говорити про самоврядування кожного міста зокрема, і лише в цьому контексті - про міське самоврядування загалом. Особлива увага приділена дослідженню магдебургії Львова, оскільки, по-перше, Львів був не просто найбільшим на той час містом України, а й апеляційним центром і правовим зразком для інших українських міст, по-друге, правові норми самоврядування Львова були перехідними між центрально- і східноєвропейськими типами магдебургій, що дозволяє розглядати проблему в загальноєвропейському контексті.

Окремою проблемою є вплив міського самоврядування на етнічні процеси 14-16 ст.: етнічну консолідацію українців, співжиття різних національних громад у містах,

---

⁸ Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV-XVIII ст. - Т. 1: Структури повсякденності: можливе і неможливе. - К., 1995. - С. 441.

формування та розвиток національних культур. При її дослідженні важливо уникнути вузьконаціонального підходу, а розглядати міське самоврядування в контексті існуючих на той час держав (Королівства Польського, Великого князівства Литовського, згодом - Речі Посполитої).

Джерельною основою дослідження є, насамперед, архівні та рукописні матеріали (локаційні грамоти та привілеї, що надавались містам, люстрації, збережені міські книги, наявні наративні джерела тощо). Використано наступні архіви та рукописні збірки бібліотек: Центральний державний історичний архів України в Києві, Центральний державний історичний архів України у Львові, Відділ рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В.Стефаника, Національна наукова бібліотека ім. В.Вернадського у Києві, Головний архів давніх актів (Archiwum Główny Akt Dawnych), Архів Польської Академії Наук (Archiwum PAN) у Варшаві, Державний архів у Кракові, Відділ на Вавелі (Archiwum Państwowe w Krakowie, Oddział na Wawelu), Національна бібліотека (Biblioteka Narodowa) у Варшаві, Бібліотека Варшавського університету (Biblioteka Uniwersyteku Warszawskiego), Ягеллонська бібліотека (Biblioteka Jagiellonska), Бібліотека Польської Академії Наук у Кракові (Biblioteka PAN w Krakowie), Бібліотека Національного закладу ім. Оссолінських Польської Академії Наук у Вроцлаві (Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich PAN)⁹.

---

⁹ Докладніше про джерела до історії міського самоврядування за магдебурзьким правом в Україні див.: Гошко Т. Львівська магдебургія через призму окремих рукописних джерел (XIV-XVII ст.) // Україна в минулому. - Вип. 2. - К., 1992. - С. 27-50; вона ж. Історія львівського магістрату XIV-XVII ст. у документах збірки "Бібліотеки інституту ім. Оссолінських у Львові" // Рукописна україніка у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В.Стефаника НАН України та проблеми створення інформаційного банку даних. - Львів, 1999. - С. 375-378; вона ж. Джерела та історіографія Польщі щодо проблеми магдебурзького права України XIV-XVII ст. // Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісії НТШ у Львові (1995-1997 рр.) - Львів, 1999. - С. 68-78.

Розділ 1. Дискусійні питання в історіографії міського самоврядування за магдебурзьким правом

Історіографія вивчення питання магдебурзького права у Центральній та Східній Європі (історіографія історіографії) невелика за обсягом. Найважливіші роботи стосуються переважно лише польської історіографії. Українська ж історіографія розглядається в одиничних працях.

У Польщі досить активно вивчалася проблема німецької колонізації в Центрально-Східній Європі та пов'язане з нею магдебурзьке право, а це викликало необхідність проведення історіографічних оглядів відповідної літератури. Крім того історіографічний аналіз дослідження цього питання давав прекрасні можливості для полеміки з німецькими істориками (у 70-ті роки у Польщі започатковано періодичний збірник наукових статей «Польсько-німецькі стосунки в історіографії»).

Г.Лябуда спробував висвітлити історію дослідження проблеми німецької колонізації польських земель на тлі німецької експансії на Схід. Однак цей матеріал радше послужив приводом для висловлення власних концепцій автора¹⁰.

З.Качмарчик скрупульозно вивчав питання німецької колонізації та магдебурзького права, його перу належить також історіографічне дослідження теми¹¹. Сам історик зазначає, що в даній розвідці він подає лише загальний огляд німецької та польської історіографії щодо проблеми міського самоврядування і німецької колонізації, оскільки література така обширна та різноманітна, що важко говорити про вичерпність тематики. З.Качмарчик розглядає лише найважливіші, на його думку, праці, які в принципі визначили напрям подальших досліджень та дискусій. «Не ставимо собі завдання подати повний образ наукового розвитку проблематики, а лише найважливіші її спірні аспекти, що сприяли подальшому розвитку досліджень»¹². І хоч німецька колонізація притаманна була не лише землям Речі Посполитої, автор обмежується саме цим тереном в зв'язку із складністю досліджуваної проблематики. Правда З.Качмарчик намагається хоча б побіжно охарактеризувати паралелі, які проводились в історичній літературі, щодо різних територій, зазначаючи при цьому, що такі аналогії не завжди вірно показували відмінність у політичному та суспільно-господарському розвитку окремих земель, тобто різні умови колонізації та введення і функціонування міського німецького права. Аналіз літератури З.Качмарчик розпочинає від найдавніших джерел та Хроніки Длугоша. Окреслюючи різні напрямки початків формування наукової історіографії проблеми німецької колонізації у польській історичній науці, історик будує дослідження на зіставленні польської та німецької історіографії в даній галузі. А оскільки «аж до початку ХХ ст. важко ще говорити про справжню дискусію поміж польською та німецькою історичною наукою на тему німецької колонізації в середньовіччі»¹³, то відповідно основну свою увагу З.Качмарчик зосереджує власне на кінці минулого та першій половині нинішнього століття..

Варто зазначити, що стаття З.Качмарчика є найґрунтовнішою в даній галузі, і на превеликий жаль, досі немає історіографічного огляду саме такого класу щодо проблеми міського самоврядування польських міст на німецькому праві.

¹⁰ Labuda G. Historiograficzna analiza tzw. niemieckiego «naporu na Wschód» // Wschodnia ekspansja Niemiec w Europie środkowej. Zbiór studiów nad tzw. niemieckim «Drang nach Osten». - Poznań, 1963. - S. 14-56.

¹¹ Kaczmarczyk Z. Kolonizacja niemiecka i kolonizacja na prawie niemieckim w średniowiecznej Polsce // Stosunki polsko-niemieckie w historiografii polskiej i niemieckiej. - Poznań, 1974. - S. 218-326.

¹² Ibid. – S. 221.

¹³ Ibid. – S. 255.

Детальніше історіографії джерел і генези «німецького права» (*Ius Teutonicum*) на фоні колонізаційного руху в Західній та Центральній Європі 11-12 ст. торкався варшавський історик-медієвіст Бенедикт Зентара¹⁴. Він перш за все поставив проблему самої термінології, зокрема, змін у трактуванні ключового поняття «німецьке право». Показано його максималізацію та мінімалізацію в польській історіографії, спроби замінити іншим, близьким за значенням поняттям, і в що ці спроби виливались. Стаття побудована на дискусії з досягненнями німецької історичної науки в даній галузі. Б.Зентара підкреслює прогресивність змін у повоєнні роки в протистоянні між польськими та німецькими істориками та показує їх причини: «У повоєнні роки відбуваються позитивні зміни в установках дослідників. Однією з причин цього був культурний та економічний поступ центральноєвропейських країн, що уможливило в кінцевому підсумку подолання комплексу їх меншовартості (який власне і породжував крайнощі в історіографії - Т.Г.), іншою - відхід від трактування історичних досліджень як елементу антислов'янської політики значною частиною німецької історіографії»¹⁵ (можемо додати, що в повоєнні роки і поляки відходять від активних антинімецьких виступів, що теж було викликано певною політичною ситуацією). Важливу роль у цьому процесі, на думку історика, відіграли міжнародні симпозиуми. Однак, як історіографічний огляд стаття надто нечітка, а крім того стосується лише такого аспекту проблеми, як термін «німецьке право». Значно більше уваги автор приділяє питанню джерел німецького права на польських землях.

Якщо проблема безпосередньо міського самоврядування на магдебурзькому праві і не користувалась популярністю як окремий предмет історіографічного аналізу у польській літературі, то з питанням виникнення і розвитку міст справа була прямо протележною. Історія міст є однією з найрозгалуженіших галузей польської історичної науки, і не дивно що неодноразово робилися спроби її систематизувати і проаналізувати, причому, оскільки міська проблематика вже традиційно залишається популярною, періодично з'являються нові історіографічні дослідження щодо неї. Як правило, вони частково відображають і стан вивченості питання міського самоврядування.

Короткий історіографічний аналіз міської проблематики загалом подав відомий варшавський історик Станіслав Гербст¹⁶. Він надзвичайно схематично окреслив основні етапи в дослідженні різних аспектів міської проблематики, не подаючи конкретних назв чи імен, натомість коротко вказуючи на роботу окремих інституцій, які тією чи іншою мірою займаються міською проблематикою. В схематичності замітки С.Гербста її позитивні та негативні моменти: вона цікава, але не вичерпна.

Проблеме історіографії історії міст піднімав Єжи Топольський¹⁷, який ніколи спеціально не займався міською проблематикою, та ще й стосовно пізнього середньовіччя. Його стаття не містить нічого нового.

Питання історіографії історії міст вивчав і один з найвідоміших польських медієвістів Генріх Самсонович, який у 1965 р. проаналізував урбаністичну літературу попереднього десятиліття, поділивши її за проблематикою: комплексне вивчення історії великих і малих міст, розвиток взаємин між містом і селом, прогрес ремесла і торгівлі у

¹⁴ Zientara B. Źródła i geneza «prawa niemieckiego» (*Ius Teutonicum*) na tle ruchu osadniczego w Europie Zachodniej i Ćbrodkowej w XI-XII w. // *Przegląd Historyczny*. - T. LXIX. - 1978. - Z. 1. - S. 47-74.

¹⁵ *Ibid.* - S. 47-48.

¹⁶ Herbst S. Polskie badania nad historią miast // *Archiwum Polskiej Akademii Nauk*. - III-304. - Sygn. 16. - S. 1-9.

¹⁷ Topolski J. Badania nad dziejami miast w Polsce // *Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza*. - R. VI. - 1961. - Z. 2. - S. 28-31.

містах і його вплив на загальний розвиток міст у той чи інший період, кристалізація окремих верств у міщанському стані та взаємини між ними, і, що особливо важливо, питання початків міст, їх правової та просторової локації на основі німецького права¹⁸. Аналіз, зроблений Г.Самсоновичем у порівняно невеликій за обсягом статті є відповідно доволі оглядовим, оскільки література лише групується за певною тематикою, але не подається її критичний розбір, не показано основні дискусійні моменти, які виникали в історіографії стосовно проблеми магдебурзького права на той час, не показано зв'язок цього етапу історико-правових досліджень із попереднім. Але все це перекривається тією масою історіографічного матеріалу, який зібрано Г.Самсоновичем для даної розвідки. І в цьому конкретному випадку, як часто у польській історичній науці загалом, кількість, безперечно, переходить в якість. Історіографічна стаття Г.Самсоновича відзначається високою інформативністю.

Здебільшого польська історіографія аналізує розробленість міської проблематики загалом. Проблемі ж міського магдебурзького права і німецької колонізації в таких статтях часто приділяли дуже мало уваги¹⁹.

Частково історіографія питання німецької колонізації та міського самоврядування в Польщі розглядалась у вступних розділах окремих монографій. Зокрема Славомір Гавлас у своїй останній монографії аналізує вивчення польською історичною наукою проблеми німецької колонізації, зіставляючи польську історіографію з німецькою. Тут подано не повний аналіз літератури, а лише основні етапні роботи, які порівнюються з тогочасними досягненнями німецької історіографії проблеми. Слід визнати, що цей огляд надто схематичний і не дає повної картини, однак це чи не найкращий історіографічний аналіз теми, зроблений за останні роки²⁰. Взагалі історіографічні огляди в окремих монографіях характеризуються саме такою неповнотою і схематичністю, і крім того, стосуються суто теми книги.

Деякою мірою польська історіографія проблеми міст та міського самоврядування розглянута С.Александровичем щодо Білорусі 16-17 ст.²¹. Це дослідження побудоване на порівняльному аналізі досягнень польської та білоруської історіографії, що виділяє його серед інших робіт, вихідним пунктом для нього стала чергова книга відомого білоруського історика З.Кописького про економічний розвиток білоруських міст цього періоду²². Торкаючись цілої низки аспектів, у тому числі й історії міського самоврядування, як історіографічна робота ця стаття має обмежене значення, бо має певні хронологічні та територіальні рамки.

Окрім того в польській науці досить розвинута така галузь, як історіографічне дослідження щодо окремих міст. Особливо популярними були вони в міжвоєнні роки, тобто в період відродження ідей позитивізму в польській історичній наці. Передусім відзначилась такими роботами львівська школа польських істориків. Так історіографічному аналізу історії Львова присвятили свої ґрунтовні роботи Юзеф

¹⁸ Samsonowicz H. Badania nad dziejami miast w Polsce // *Kwartalnik Historyczny*. - R. LXXII. - Z. 1. - 1965. - S. 111-126.

¹⁹ Krakowski S. Problematyka miejska w historiografii polskiej // *Prace Instytutu Historycznego Uniwersytetu Jydzkiego*. - Jydz, 1950. - S. 35-49.

²⁰ Gawlas S. O kształt zjednoczonego Krylestwa. Niemieckie wiaztwo terytorialne a geneza spoiecznoustrojowej odrkbnosci Polski. - Warszawa, 1996. - S. 1-6.

²¹ Alexandrowicz S. Miasta Biaiorusi w XVI i pierwszej poiwie XVII wieku. // *Kwartalnik Historyczny*. - R. LXXV. - Z. 2. - 1968. - S. 411-420.

²² Копыцкий З. Экономическое развитие городов Белорусии в XVI - первой половине XVII в. - Минск, 1966.

Скочек та Люція Харевичова²³. Правда, якщо перше дослідження відзначається стислістю форми при максимальній інформативності (так що часом хочеться назвати його бібліографічною довідкою) то друге, навпаки, характеризується науково-популярним стилем і включає огляд не лише наукових та популярних, а й літературних творів, присвячених Львову. Зрозуміло, що такі роботи лише опосередковано стосуються проблеми історіографії магдебурзького права та німецької колонізації. Хоч цікаво, що інтерес саме до початків Львова не спадає і нині. Досить ґрунтовна стаття на цю тему опублікована варшавським істориком Анджеєм Янечком²⁴. Хоч загалом ця публікація є чисто описовою і ніяких кардинальних змін у стан вивчення проблеми не вносить.

Для розгляду даної проблеми непересічне значення мають дослідження польськими вченими історії окремих наукових шкіл (зокрема, львівської [656] та краківської [527]), їх формування, принципів та напрямків діяльності. Для студій над проблемою непересічне значення мають дослідження польськими вченими історії окремих наукових шкіл (зокрема, львівської²⁵ та краківської²⁶), їх формування, принципів та напрямків діяльності.

Наскільки розвинутою в порівнянні з українською була польська історіографія німецького магдебурзького права міст, свідчить вже той факт, що до її аналізу звертались і українські вчені, причому в той час, коли стан дослідження проблеми німецької колонізації та самоврядування міст в самій українській історіографії практично залишається невивченим. Цій проблемі частково присвячена стаття київської дослідниці Т.Брянцевої²⁷. Вона висвітлювала кілька дискусійних питань, які розглядались у польській літературі: виникнення польських міст (спираючись на досягнення, насамперед, археологів), становлення соціально-економічної їх структури, торгівлю та низку питань, пов'язаних із становленням самоврядної організації міст. Частково аналізується дискусія в польській історіографії навколо проблеми термінологічного означення німецького права. Т.Брянцева деякою мірою показує польську історіографію проблеми локації міст на німецькому праві та формування і розвитку органів міського самоврядування²⁸. Решта ж аспектів проблеми згадується лише побіжно. Стаття не відзначається стуртурною чіткістю та багатством фактичного матеріалу, як не відзначається і науково обґрунтованою схематичністю. І проблема середньовічних міст Польщі в сучасній польській історіографії Т.Брянцевою далеко не вичерпана, не кажучи вже про історіографічний аспект проблеми магдебурзького права. В зв'язку з цим польська історіографія магдебурзького права залишається в полі зору українських істориків²⁹.

²³ Skoczek J. Dotychczasowy stan badań nad historją Łwowa. - Lwów, 1925; Charewiczowa J. Historiografia i miłośnictwo Łwowa. - Lwów, 1938.

²⁴ Janeczek A. Studia nad początkami Łwowa. Bilans osiągnięć i potrzeb badawczych // Rocznik Łwowski. - 1993-1994. - S. 7-36.

²⁵ Winnicka H. Łwowskie środowisko historyczne 1918-1939 // Środowiska historyczne II Rzeczypospolitej. - Cz. V. - Warszawa, 1990. - S. 121-137.

²⁶ Marmon W. Krakowskie środowisko historyczne w latach 1918-1939. - Kraków, 1995.

²⁷ Брянцева Т. Проблема середньовічних міст Польщі у сучасній польській історіографії // Проблеми слов'язнавства. - Вип. 22. - 1980. - С. 138-145.

²⁸ Там само. - С. 142-144.

²⁹ Див. зокрема: Гошко Т. Магдебурзьке право Центрально-Східної Європи XIII-XVIII ст. в українській та польській історіографії. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. - Київ, 1999; Гошко Т. Краєзнавчі матеріали львівських істориків з фондів ЦДІА України у м. Львові // Львів. Історія - населення - культура. Тези українсько-польської наукової конференції. 18-20 травня 1994 р. - Львів, 1994. - С. 31-33; Гошко Т. Маловідомі

Питання розгляду міського самоврядування польською історіографією частково вивчалось і російськими дослідниками, зокрема, Л.Разумовською³⁰. Повідомлення на дану тему від імені автора було зроблене А.Москаленко у Воронізькому університеті 3 лютого 1966 р. на III Всесоюзній міжвузівській конференції істориків-славистів. Після смерті Л.Разумовської ця доповідь була відредагована А.Москаленко та І.Разумовською і 1972 р. опублікована, як досить унікальне за тематикою дослідження для російської історіографії. Слід зауважити, що ця наукова редакція була зроблена дуже нефахово, бібліографія укладена з численними граматичними та фактичними помилками. Хоч саме дослідження Л.Разумовської відзначається чіткою продуманою структурою, багатим фактажем, науковим підходом. Автор виділяє кілька окремих напрямів, по яких в польській історіографії ведеться дослідження міської проблематики. Це перш за все загальні монографії щодо міст всієї Польщі чи окремих її регіонів, а також дослідження всієї історії окремих польських міст, причому як великих культурних центрів, так і малих міст та містечок; наступними напрямками є вивчення міського ремесла, торгівлі, міських цехів, фінансової системи міст. З проблемою організації міського самоврядування за німецьким зразком, як слушно зауважує автор, пов'язані кілька окремих напрямків міської проблематики в історіографії: демографічні проблеми, питання соціального та національного складу міського населення, питання міського патриціату. Окремо характеризується вивчення соціальної боротьби в містах, боротьби окремих груп населення проти органів міського самоврядування. Самостійною потужною галуззю польської історіографії є історико-правові студії щодо проблеми німецького права польських міст, що також не залишилось непоміченим Л.Разумовською. Та найбільш ретельно розглядає дослідниця питання генези польських міст та боротьбу польських істориків повоєнної доби з колонізаційною теорією виникнення міст Польщі. Л.Разумовська хоча й доволі схематично та коротко, але вірно відображає історіографічний процес, її робота практично позбавлена ідеологічних штампів, притаманних російській радянській науці. Окрім того робляться досить слушні висновки щодо прогалин польської історіографії в даній галузі³¹. Робота Л.Разумовської є справді фаховим історіографічним аналізом проблематики, а оскільки в російській, як зрештою і в українській науці проблема польських міст практично не розроблена, ця стаття заслуговує особливої уваги.

Неприпустимо мало уваги проблемі вивчення питання німецької колонізації та магдебурзького права приділяли в українській історіографії, причому не тільки щодо польських міст, але і щодо українських. Зрештою, нерозробленість історіографії проблеми свідчить про недостатнє дослідження самої проблеми. Власне це ми можемо стверджувати щодо питання магдебурзького права в українській історіографії. Серед робіт, що заслуговують уваги в даному плані, можна назвати дослідження Ганни Швидько щодо висвітлення в радянській історіографії суті і ролі німецького права в

матеріали істориків Львова // Україна в минулому. - Вип.6. - Львів, 1994. - С.54-77; Гошко Т. Повоєнна польська історіографія проблеми магдебурзького права у містах Центральної та Східної Європи // Самоврядування в Києві: історія та сучасність. Матеріали міжнародної конференції, присвяченої 500-річчю надання Києву магдебурзького права. Київ, 26-27 листопада 1999 р. - К., 2000. - С. 122-132; Гошко Т. Дослідження історії міського самоврядування XIV-XVII ст. польськими істориками Львова (початок XX ст.). // Львів: місто-суспільство-культура. - Т. 3. - Львів, 1999. - С. 396-408.

³⁰ Разумовская Л. Польский средневековый город в послевоенной польской историографии // Вопросы истории славян. - Воронеж, 1972. - С. 67-76.

³¹ Там же. - С. 73.

містах України 15-18 ст.³² Правда аналізу саме радянської історіографії в даній роботі обмаль, вона представлена здебільшого В.Отамановським на фоні досить поверхової критики дорадянської історіографії проблеми. Багато уваги автор приділяє своєму баченню проблеми магдебурзького права в Україні. Все ж тут висловлено ряд цікавих думок і щодо стану дослідження питання. Зазначаючи, що «проблема магдебурзького права в містах України ще далеко не вивчена, як не вивчено достатньо місце і роль самих міст в загальній історії розвитку України», Г.Швидько поділяє українську радянську історіографію даної проблеми на два принципово відмінні періоди: 1) українська історіографія 20-х років, коли ще багато в чому зберігались старі традиції історичного дослідження; 2) історіографія 50-70-х років, коли «радянські історики поставили вивчення історії міського ладу і правових відносин різних категорій населення міста на марксистсько-ленінську методологічну основу»³³. Детальніший аналіз української історіографії магдебурзького права в Україні в основному підтверджує правомірність такого її поділу, хіба що напрошується його доповнення. Окреслює Г.Швидько і основні напрями дослідження магдебурзького права в українській історіографії: «Дослідження німецького права в Україні ведеться в двох основних напрямках: 1) його сутності, 2) його ролі в історії українських міст»³⁴. Слід зауважити, що саме ці напрями є найбільш придатними для вияву національної на соціальної орієнтації історичних досліджень. Цікавим є підключення до історіографічного аналізу міського самоврядування юридичної літератури. Загалом стаття Г.Швидько є швидше підступом до проблеми, а не спробою її вирішення.

Деякі дослідження присвячувались вивченню міської проблематики окремими істориками, як наприклад М.Грушевським. Це питання піднімалось у невеликій статті львівського історика, сучасного дослідника локаційних процесів на Україні А.Заяця³⁵. Але це дослідження побудоване лише на аналізі п'ятого тому «Історії України-Руси» і не показує історіософської основи поглядів М.Грушевського на дану проблему та їх розвитку.

Історіографічні погляди Я.Ісаєвича на розвиток Дрогобича, зокрема на проблему міського самоврядування, коротко розглянув Л.Тимошенко³⁶. Історію вивчення корпусу магдебурзьких привілеїв українських міст вченими ВУАН прослідкував Василь Ульяновський³⁷. Історіографію початків київської магдебургії проаналізувала російська дослідниця Тетяна Круглова, присвятивши їй чи не половину своєї брошури³⁸.

В останні роки зроблені окремі спроби більш загального огляду української історіографії проблеми німецького міського права³⁹. Особливо слід звернути увагу на

³² Швидько А. Советская историография о сущности и роли немецкого права в городах Украины XV-XVIII вв. // Вопросы германской истории и историографии. - Вып. 3. - Днепропетровск, 1975. - С. 126-127.

³³ Там же. - С. 126-127.

³⁴ Там же. - С. 127.

³⁵ Заяць А. Погляд Михайла Грушевського на розвиток міст України XVI-XVII століть // Михайло Грушевський. - Львів, 1994. - С. 155-161.

³⁶ Тимошенко Л. Ярослав Ісаєвич - історик Дрогобича // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Зб. наукових праць. - Вип. 5. - Львів, 1998. - С. 607-611.

³⁷ Ульяновський В. Корпус магдебурзьких грамот українським містам: забутий проект // Самоврядування в Києві: історія та сучасність. - С. 110-122.

³⁸ Круглова Т. Магдебургское право в Киеве: поиск точки отсчёта. - К., 1999.

³⁹ Rogatschewski A. Ёbersicht ёber das sowjetische Schrifttum der 1970 und 1980er Jahre zur Geschichte des Magdeburger Stadtrechts // Zeitschrift der Savigny-stiftung fўr Rechtsgeschichte. - Kћn-Wien-Weimar, 1992. - S. 390-399; Гошко Т. Історіографічні проблеми магдебурзького права в

дослідження петербурзького вченого Олександра Рогачевського, бо хоч його невеличка за обсягом стаття є вкрай неповною і надто схематичною, окрім того досить звужена хронологічно, все ж вона представляє українську історіографію в ракурсі магдебурзького права не просто німецьким дослідникам, а Європі загалом.

На жаль, історіографічні дослідження міської проблематики в Україні, за одиничними винятками, практично відсутні. Не аналізували українські вчені історіографію щодо окремих міст, не кажучи вже про вивчення окремих історіографічних шкіл та напрямків їх діяльності. Українська історіографія як наука концентрується як правило на вивченні творчості окремих істориків. Історіографія певних проблем української історії, рівно ж як історіософія розвинуті надзвичайно слабо.

Загалом, в українській науці питання магдебурзького права у Східній Європі і в тому числі в Україні залишається відкритим. Але перш за все необхідним є історіографічне окреслення здобутків українських вчених та вчених Європи у даній галузі. Це лише перший етап вивчення міського самоврядування в Україні 14-17 ст.

Виходячи з усього вище сказаного, вважаю недоцільним традиційне окреслення історіографії проблеми, видається більш раціональним і корисним буде огляд окремих дискусійних моментів, що розглядались істориками в питанні набуття і функціонування магдебурзького права в Україні.

Можемо виділити наступні моменти, що викликали й викликають суперечки серед істориків, які досліджували міське самоврядування за магдебурзьким правом.

Причини запровадження магдебурзького права в містах. Оцінюючи причини запровадження магдебургії в українських містах, історики здебільшого намагаються виділити лише політичні або економічні, рідко намагаючись показати їх поєднання. Ще І.Шараневич підкреслював економічне спрямування міських привілеїв на магдебургію. Польські королі прагнули «піднести так на Русі як і в Польщі сословіє міщанське до такого ступеня, на якому воно в Західній Європі знаходилось». Але таке процвітання міст і міщан можливе лише на основі певних привілеїв і свобод, які, на думку І.Шараневича, найкраще забезпечувались саме магдебургією⁴⁰. Тому українські міста і обдаровувались німецьким правом. «Державні установи польського короля Казимира були здатні піднести побут матеріальний краю руського»⁴¹.

Вважаючи німецьку колонізацію колосальним прогресом для Польщі, польський історик С.Кутшеба також вбачав її причини в економічному розвитку країни⁴². На думку М.Довнар-Запольського, вже аналіз локаційних грамот вказує саме на економічне, господарське спрямування магдебургії⁴³. Цікаво, що сам історик власне і розглядає ці грамоти перш за все як матеріал не стільки для вивчення політичної і правової історії, історії націй і станів, скільки для дослідження господарської політики держави по

Україні // Україна в минулому. - Вип. 4. - К., 1993. - С. 40-63; Гошко Т. Проблеми надання магдебурзького права містам України. Історіографія питання // Актуальні проблеми розвитку міст і міського самоврядування (історія і сучасність). Тези міжнародної науково-практичної конференції. Рівне, 7-9 квітня 1993 р. - Рівне, 1993. - С. 3-5; Гошко Т. Магдебурзьке право в Україні: історіографія проблеми // Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісії НТШ у Львові (лютий 1992 р. - жовтень 1993 р.) - Львів, 1994. - С. 16-19.

⁴⁰ Шараневич И. История Галицко-Волынской Руси от найдавейших времен до року 1453. - Львов, 1863. - С. 197.

⁴¹ Там само. - С. 201.

⁴² Кутшеба С. Очерк истории общественно-государственного строя Польши. - СПб, 1907. - С. 29.

⁴³ Довнар-Запольский М. Акты Литовско-Русского государства. - Вып. 1 (1390-1529). - М., 1899. - С. VIII.

відношенню до міст. Тому то самі міста і міські громади розглядаються М.Довнар-Запольським як податкові одиниці. Історик твердить, що руські міста сильно відрізнялись реальними магдебурзькими привілеями, які надавались їм, бо ці привілеї регулювали фіскальні відносини міст з королівською владою, і визначались не старовиною чи звичаєм, а тою «ласкою», «милістю», яку король виявляв до того чи іншого міста⁴⁴. Міста і містечка, базовані на магдебургії, саме завдяки цим привілеям отримали завідування цілим рядом пожитків, прибутки з яких йшли або на місцевий благоустрій, або служили фондом для виконання державних повинностей⁴⁵. І хоч загалом по відношенню до державного скарбу міста, базовані на німецькому праві, відбували не так вже й багато податків і повинностей, все ж саме вони були основою відмінності у правовому статусі міст. Коротко згадує дослідник і політичні мотиви введення магдебурзького права, хоч не виводить їх на перший план: «Великі князі таким чином намагались ввести в містах один правовий порядок, щоб ліквідувати незручності, пов'язані з одночасним існуванням права польського, німецького, руського і єврейського, а з другого боку, щоб привабити у міста торговий люд»⁴⁶. Схожі позиції висловлювали В.Пичета⁴⁷, З.Кописький⁴⁸, Я.Ісаєвич⁴⁹ та ряд інших істориків.

Однак, досить традиційним, особливо для української історіографії є виділення політичного аспекту введення німецького права у містах. Таку позицію, модифікувавши її, використовував у своїх історико-філософських дослідженнях І.Франко: «Нинішня Галичина була вже в польських руках віддавна; цікава річ, що тут поляки, бажаючи цей край зробити польським, почали від того, що накликали на нього німців і поосажували їх по містах»⁵⁰.

Надання литовським містам магдебурзького права, вважав І.Яворський, не було виявом колонізаційної політики, а лише спробою уніфікувати міський устрій у державі. При цьому влади не виявляли оригінальності, привілеї запозичували у польських міст, «силою нав'язували литовським містам такий устрій, як у міст польських... Хоч у Литву ці привілеї прийшли з Польщі, але й тут не були вони оригінальними польськими, а рецептувались з Німеччини»⁵¹. Це значно ускладнювало вкорінення цього права в литовських містах. Однак, запровадження магдебурзького права у містах Великого князівства Литовського не було насильницьким актом, «...а було, навіть не тільки прищепленням цього інституту на даній польській території, а і хронологічно останнім відбиттям великого середньовічного процесу організації самоврядних міст, який бере свій початок у Франції наприкінці X ст., протягом XI ст. охоплює Німеччину, в XIII ст. разом з німецькою колонізацією досягає Польщі, а з Польщі переходить у Литву саме за

⁴⁴ Довнар-Запольский М. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. - Т. 1. - К., 1901. - С. 330.

⁴⁵ Там же. - С. 334; Доўнар-Запольскі М. Гісторыя Беларусі - Мінск, 1994. - С. 111-112.

⁴⁶ Довнар-Запольский М. Акты Литовско-Русского государства. - Вып. 1. - С.112.

⁴⁷ Пичета В. Литовско-Русское государство // Русская история в очерках и статьях. - Т. 2. - М., 1909. - С. 399.

⁴⁸ Копыцкий З. Магдебургское право в городах Белоруссии (конец XV - первая половина XVII в.) // Советское славяноведение. - 1972. - № 5. - С. 33; Копыцкий З. Социально-политическое развитие городов Белоруссии в XVI - первой половине XVII в. - Минск, 1975. - С. 73

⁴⁹ Ісаєвич Я. Адміністративно-правовий устрій Дрогобича в добу феодалізму (до кінця XVIII ст.) // З історії Української РСР. - Вип. 6-7. - К., 1962. - С. 5-6.

⁵⁰ Франко І. Иван Вишенський, його час і письменницька діяльність // Зібрання творів у 50-ти тт. - Т. 28. - К., 1980. - С. 262.

⁵¹ Jaworski I. Studja nad ustrojem miast na prawie niemieckiem w Wielkiem Ksiekstwie Litewskiem w dobie Jagiellockiej // RPW. - 1931. - Т. 5. - S. 298, 303.

доби Ягеллонів у XIV ст.»⁵². Таким чином, І.Яворський вже тоді підмітив зв'язок німецької колонізації і локаційного процесу у ВКЛ та в Польщі із загальноєвропейськими колонізаційними процесами.

Своєрідну синтезу між цими двома крайнощами у розгляді мотивів введення магдебурзького права в містах ВКЛ подає Юліуш Бардах, який твердить, що магдебурзьке право тут з'явилося не на основі боротьби міщан за правове оформлення свого виділення в окремий стан, а в результаті діяльності влади. І серед загальногосподарських мотивів надання магдебургії істотну роль відігравали інтереси фіскальні⁵³. Два протилежні підходи у питанні про причини поширення магдебурзького права у містах намагається синтезувати і білоруський дослідник А.Грицкевич: «Поширення магдебурзького права в географічному сенсі тлумачиться двома основними факторами - економічним та політичним. Відсутність міст з магдебурзьким правом в деяких районах Білорусі (чи невелика їх кількість) є прикметою вузького економічного розвитку цих районів, показником недостатньої сили міщан у боротьбі за самостійне керівництво, наявності меншої кількості ремісничо-торгового населення, а більшої кількості населення сільськогосподарського... Політичний фактор складався як із загального політичного становища в певний період, так і з напрямку політики того чи іншого магната відносно міст, які йому належали»⁵⁴. Очевидно, саме така центристська позиція є найближчою до істини у даному випадку. Жодне явище, а тим паче таке складне, як магдебурзьке право, не може бути пояснене якимось одним фактором. Без економічного підґрунтя магдебургія не прижилась би в українських містах, але без переслідування політичних інтересів польський уряд не виявляв би такої активності у локуванні міст на німецькому праві.

Питання зв'язку магдебурзького права з німецькою колонізацією. Із питанням про роль і значення магдебурзького права для міст України тісно переплетена проблема його рецепції та об'єму, насамперед проблема німецької колонізації. І.Шараневич неодноразово торкається питання часу появи німецьких колоністів в Галичині, вказуючи, що вони вперше з'явилися в галицьких містах ще за часів Данила Романовича⁵⁵, на що є ряд документальних свідчень⁵⁶. Хоч подібну позицію підкреслювали й інші історики, зокрема, М.Владимирський-Буданов⁵⁷ та М.Грушевський⁵⁸, як і пізніші автори у наукових і науково-популярних розвідках (К.Бадецький, М.Голубець та ін.)⁵⁹, та досить поширеною була і протилежна точка зору. Відомий історик І.Ходинецький ще в середині 19 ст. твердив, що прихід поляків і германців в Галичину, на відміну від єврейської, вірменської та татарської колонізації

⁵² Ibid. - S. 297.

⁵³ Bardach J. Miasta na prawie magdeburskim w Wielkim Księstwie Litewskim od schyłku XIV do połowy XVII stulecia // КН. - 1980. - № 1. - S. 24, 30-31.

⁵⁴ Грицкевич А. Кіраванне прыватнавадалаўніцкіх гарадоў Беларусі без магдебургскага права (XVI-XVIII ст.) // Весці Акадэміі навук Беларускай ССР. - 1974. - № 4. - Серыя грамадскіх навук. - С. 57-58.

⁵⁵ Шараневич И. Стародавнии Галицкии города. - Ч. 2: Стародавний Львов (от року 1250-1350). - Львов, 1861. - С. 32.

⁵⁶ Летопись по Ипатскому списку // Полное собрание русских летописей. - Спб., 1843. - Т. 2. - С.196.

⁵⁷ Владимирський-Буданов М. Німецьке право в Польщі та Литві. - Львів, 1903 (Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в XV-XVIII в. - Ч. 1). - С. 6.

⁵⁸ Грушевський М. Історія України-Руси. - Т. 2. - К., 1992. - С. 12, 493, 503.

⁵⁹ Badecki K. Ńredniowiezne ludwisarstwo lwowskie. - Lwuw, 1921. - S. 7-9; Голубець М. «Нації» княжого Львова // Діло. - 1932. - 2 квітня (Ч. 72). - С. 2.

починається з приходом військ Казимира⁶⁰. Цікаво, що окремі польські автори не тільки не вважали німецьких колоністів провідниками польської ідеї і польської культури на завойованих землях, а розглядали їх як споконвічних ворогів Польщі. В цей час власне посилюються позиції неоромантизму в польській історіографії в зв'язку з поширенням патріотичних настроїв в суспільстві. Навіть такі серйозні історики, як О.Бальцер, зазнали його впливу: У своїй роботі «З проблем устрою Польщі» він не лише виправдовував ті риси правового устрою Речі Посполитої, які раніше критикував, а й надавав йому більших рис прогресивності, порівняно з устроєм усіх інших європейських країн⁶¹. Відмова неоромантиків від наукової відстороненості та підпорядкування науки політичним інтересам відіграли певну роль у національному згуртуванні поляків, однак неоромантизм сприяв вкоріненню в суспільній свідомості низки досить живучих історичних міфів, які дискредитують справді наукові здобутки. Поступова абсолютизація ідей неоромантизму по суті спричинила його швидкий крах в польській історіографії. Після тривалих дискусій більшість польських істориків повернулись до позитивістських методологічних принципів, але вже на більш високому рівні. Однак заполітизованість, а відтак і гострота проблеми німецької колонізації не були зняті, і не лише в польській історіографії.

Проблема ця піднімається і сучасними авторами, які теж переплітають її з питанням про час і причини введення магдебурзького права в українських містах⁶². Серед останніх розробок питання про німецькі поселення за часів Галицько-Волинської держави та їх значення для розвитку міст можемо назвати роботу Галини Шацької, яка не лише констатує факт перебування німців у руських містах, а й підкреслює, що саме «з допомогою німецьких привілейованих колоністів Данило закладає м. Холм, в 1256 р. - Львів, які разом з містами Луцьком та Володимиром дістають магдебурзьке право»⁶³. Перебування німецьких поселенців в державі Данила Романовича і міцні контакти його з німецьким світом не викликають сумніву, однак значення їх для розвитку міст Русі і для оформлення правових норм життя міста за магдебурзьким зразком у цей період залишається відкритим. Це питання залишається нез'ясованим і у польській історіографії, причому не лише щодо українських земель, а і стосовно споконвічних польських територій. Як приклад можемо згадати слова Оскара Лянге: «Спірним є, як далеко заходив вплив німецької колонізації на виникнення міст у Польщі, одне не підлягає жоднак найменшим сумнівам, що німецька колонізація була в польських містах надзвичайно важливим, якщо не найважливішим елементом, і залишила на всьому періоді їх існування невитравний слід...»⁶⁴.

Переселення продовжувалось і за польських королів, які різними привілеями, в тому числі і магдебурзькими, «приваблювали з далеких країв трудолюбиве населення в міста...»⁶⁵. З часом, німецькі родини, «працюючи разом з іншими народностями над

⁶⁰ Chodyniecki I. Historia stolecznego Krylestwa Galicyi i Lodomeryi Miasta Lwowa od zalożenia jego aï do czasow terańniejszych. - Lwyw, 1865 - S. 25-26.

⁶¹ Balzer O. Z zagadniec ustrojowych Polski. - Lwyw, 1915. - S. 110.

⁶² Маркевич О. Печатки міст Галичини як історичне джерело. - // Історичні джерела та їх використання. - Вип. 2. - К., 1966. - С. 225.

⁶³ Шацька Г. Галицько-Волинська держава і німці // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. Міжнародна наукова конференція. Тези доповідей та повідомлень. - Галич, 19-21 серпня 1993. - Львів, 1993. - С. 115-116.

⁶⁴ Lange O. Lokacja miast Wielkopolski wiańsiej na prawie niemieckiem w wiekach ųrednich (z mapų). - Lwyw, 1925. - S. 12-13.

⁶⁵ Шараневич И. История Галицко-Волынской Руси от найдавнейших времен до року 1453. - С. 198.

добрим краю, множились і надали життю горожан характер німецької стихії»⁶⁶, яку І.Шараневич не вважав згубною. А Шараневич відноситься до небагатьох істориків, яких важко запідозрити в позанауковій тенденційності, бо, за словами М.Грушевського, «його патріотизм і ясний зір історика не дали себе ніколи увести партійною загорілістю»⁶⁷.

Розглядав ці проблеми і Тадеуш Мантойфель зокрема в роботі «Міста в давній Польщі»⁶⁸, в цьому ракурсі найбільш цікавим для нас безумовно є її другий розділ «Німецька колонізація та запровадження за її посередництвом міського устрою»⁶⁹. Мантойфель виступає проти так званої колонізаційної теорії походження східноєвропейських міст. Однак дослідник не намагається і нівелювати роль німецької колонізації для правового розвитку міського ладу. Детально розглядаються причини та наслідки колонізації. На думку Т.Мантойфеля, знищення краю князівськими міжусобицями і татарськими нападами та прагнення економічного відродження зруйнованих міських осередків спричинило початок колонізації міст. Купці та ремісники рекрутувались для цієї мети із сусідніх німецьких земель, а для забезпечення колоністам сприятливих або принаймні не гірших ніж на батьківщині умов, вони звільнялись від тягарів польського права⁷⁰. Питання про те, чому східноєвропейські землі потребували зовнішньої колонізації для свого подальшого економічного та культурного розвитку, неодноразово піднімалось як в німецькій так і в польській історичній науці, але питання про те, чому європейські ремісники та купці так охоче покидали свої домівки і переїздили на нові невідомі їм землі практично не піднімалось (особливо це стосується німецької історіографії, де ця проблема аж до 70-х років залишалась непопулярною)⁷¹. Т.Мантойфель був одним з перших, хто зазначив, що саме зростання західноєвропейських міст та цехові обмеження в них гнали міщан на схід⁷². Згодом ці судження ввійшли до виданої 1958 р. узагальнюючої роботи історика «Всесвітня історія. Середньовіччя».

Загалом питання німецької колонізації і її ролі в розвитку правового статусу міст було особливо популярним для польської історіографії.

---

⁶⁶ Там же. - С. 199. Це особливо було помітно на прикладі Львова, який будучи зруйнованим у 14 ст., відбудовувався вже за Казимира III на новому місці, до цієї відбудови власне і заохочувались німецькі майстри. (К.Бадецький зазначає, що це була друга хвиля німецьких майстрів, бо перші з них залучались до будівництва міст ще руськими князями, так власне вони і потрапили на галицькі землі ще за часів Данила Романовича. Див.: Wadecki K. Hredniowiezne ludwisarstwo lwowskie. - Lwuw, 1921 - S. 7-8). Причому місцезнаходження старого княжого міста забули вже в 17 ст.; як підкреслює І.Шараневич, вже в 1647 році виникла необхідність звернутись до люстрацій і документів, щоб встановити положення гори, на якій стояв замок князя Льва (Шараневич І. Указания в писаных источниках а особенно в документах и актах до археологических исследований. - Львов, 1886. - С. 23-24).

⁶⁷ Грушевський М. Ізидор Шараневич // ЗНТШ - Т. 45. - Львів, 1902. - С. 12-13.

⁶⁸ Manteuffel T. Miasta w dawnej Polsce (Praca popularno-naukowa i pismo księgarski Stefan Kamicki w Krakowie w sprawie wydania) // APAN. - III 192. - Sygn. 9. - 43 s. Частково опубліковано в кн.: Kultura Europy hredniowiecznej. - Warszawa, 1974. - S. 156-175. Праця написана в 1942-1944 рр., але подана до друку вже в повоєнний час. Серед особистого архіву історика, який нині зберігається у фондах АПАН, є машинопис цієї праці з редакційними скороченнями, що повніше відображає первісний задум дослідника

⁶⁹ Manteuffel T. Miasta w dawnej Polsce // APAN. - III 192. - Sygn. 9. - S. 5-12.

⁷⁰ Ibid - S. 7.

⁷¹ Kaczmarczyk Z. Kolonizacja niemiecka i kolonizacja na prawie niemieckim w hredniowiecznej Polsce // Stosunki polsko-niemieckie w historiografii polskiej i niemieckiej. - Poznac, 1974. - S. 288.

⁷² Manteuffel T. Miasta w dawnej Polsce // APAN. - III 192. - Sygn. 9. - S. 7.

1945 р. Здіслав Качмарчик видав обширну монографію про німецьку колонізацію на схід від Одри. Територіально книга охоплювала не лише сучасну Польщу, але і руську Галичину та Литву, хронологічно - не тільки перші хвилі німецької колонізації, але і всі наступні, частково аж до 1918 р. Таке широке хронологічне та територіальне трактування теми дозволяє значно повніше її розкрити. Велику увагу в своєму дослідженні історик приділяє кількісному визначенню колонізації та з'ясуванню її впливів на зміни різних сторін життя колонізованих земель. Показавши ранню появу німецького елементу на теренах Східної Європи, історик зазначає, що справжнє поширення міського самоврядування на цих землях відбулось практично без участі німців, а завдяки приходу поляків та захоплення східнослов'янських земель військами Казимира III⁷³. Ця ж ідея була лейтмотивом подальших досліджень З.Качмарчика, причому невелика роль німецьких колоністів у процесі поширення самоврядування відмічалась ним і щодо польських земель: «Прогрес внутрішньої колонізації в середньовічній Польщі здійснювалась майже цілком внутрішніми силами, а позитивну роль відіграв тільки західноєвропейський зразок сільського права, перенесений на ці землі нечисленними німецькими та іншими колоністами»⁷⁴. А запровадження міського самоврядування - це не принесення німецькими колоністами елементу цивілізації на слов'янські землі, а всього лиш прискорення процесу розвитку цих міст, шляхом запозичення готового зразку правової організації⁷⁵. Німецький елемент входив у господарство певного рівня розвитку, що робило можливим подальше розгортання колонізації та певні пов'язані з нею господарчо-правові зміни⁷⁶. Тема німецької колонізації будучи в польській історіографії досить популярною ще з початку 20 ст., в повоєнний час була ще актуальнішою. Тому діяльність З.Качмарчика в цій галузі була дуже на часі. Німецька колонізація в давній Польщі, на його думку, почалась в кінці 12 ст. і тривала до кінця 15 ст. Цей рух, що мав без сумніву демографічний характер, був пов'язаний з певними суспільно-господарськими змінами, що не одразу знайшло своє відображення в історичних дослідженнях. Крім того, як зазначає З.Качмарчик, не завжди історики розрізняли німецьку колонізацію від колонізації на німецькому праві, а це досить суттєва відмінність. Причому, можемо додати, що суттєвою вона є не лише для польських земель, але і загалом для земель Східної Європи, бо колонізація на німецькому праві - це, перш за все, організація місцевого населення за «німецьким» зразком. Часто вона відбувалась не лише за безпосередньою участю німців, але і інших, в тому числі польських колоністів. Більше того, вона не конче мала пов'язуватись з приходом нових осадників, часто така колонізація була лише правовою реорганізацією вже існуючих осад. Крім того колонізація на німецькому праві мала місце як у містах так і в селах, а це означає, слід враховувати різні економічні, етнічні, географічні умови її проведення. На думку історика, така колонізація в містах і селах мала різне культурне і цивілізаційне значення⁷⁷.

З позицією Качмарчика перегукується доповідь Казімежа Тименецького на VII всепольському з'їзді істориків у Вроцлаві (19-22 вересня 1948 р.), основною тезою якої була: «наплив німців кількісно був набагато слабшим, ніж досі вважалось у науці, причому не лише німецькій, але і польській, і був перш за все напливом, що йшов з гори.

⁷³ Kaczmarczyk Z. Kolonizacja niemiecka na wschod od Odry. - Poznań, 1945. - S. 123-127.

⁷⁴ Качмарчик З. Средневековая немецкая колонизация в Польше и развитие городов на славянских землях // «Дранг нах Остен» и историческое развитие стран Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы. - М., 1967. - С. 25.

⁷⁵ Там же. - С. 27.

⁷⁶ Kaczmarczyk Z. Kolonizacja niemiecka i kolonizacja na prawie niemieckim w średniowiecznej Polsce. - S. 294.

⁷⁷ Ibid. - S. 219.

Таким, який не кількістю, а величиною промислового капіталу і формами організації панував над місцевим елементом, а крім того впливова верства купців торговими зв'язками з Німеччиною та іншими розвинутими країнами довго утримувала своє верховенство»⁷⁸.

Проблема німецької колонізації включалась часто в загальне поняття німецької експансії у Східній Європі (*Drang nach Osten*). Це особливо добре прослідковується у творчості Г.Лябуди⁷⁹.

Проблема німецької колонізації і розгляд міського самоврядування через її призму стали досить популярними як після першої, так особливо після другої світової війни, що зрештою зрозуміло. Причому популярність ця простежується не лише у польській, але і в російській історіографії. В радянській історичній науці одним з тих, хто поклав початок глибокого дослідження історії східних слов'ян в даному аспекті був Микола Граціанський (1886-1945). Саме на його семінарах починали свої студії, а згодом продовжили дослідження цієї тематики, відомі славісти-медієвісти В.Королюк та Г.Санчук. Антинімецька тематика стає особливо популярною в другій половині 30-х років, а отже активізується вивчення питання німецької колонізації міст, а через цю призму, і міського самоврядування⁸⁰. В актуалізації теми відіграли свою роль не лише ідеологічні, але і політичні чинники.

Ця тенденція набула свій особливий вияв у роки війни. «Зрозуміло, що в дослідженнях радянських вчених увага зверталась в першу чергу на боротьбу слов'янських народів проти німецької агресії, за збереження своєї незалежності, що є основною проблемою слов'яно-німецьких відносин»⁸¹. Тому соціально-економічні процеси, не кажучи вже про правові, пов'язані з німецькою колонізацією на схід, в російській радянській літературі залишались другорядними. В розробці цього кола питань окрім згаданого вже М.Граціанського⁸² найбільш активно брали участь М.Державін⁸³, З.Неєдлы⁸⁴, В.Пічета. Останній як один з найвідоміших російських спеціалістів з історії Польщі спершу опублікував статтю «Вековая борьба польского народа с немецкими захватчиками»⁸⁵, а незабаром - три нові статті більш загального характеру, які згодом, як і попередня, увійшли до складу збірника «Вековая борьба

⁷⁸ Tymieniecki K. Przyczyny zahamowania ekspansji niemieckiej na wschodzie w schyłku średniowiecza // Pamіnik VII Powszechnego zjazdu historykыw polskich we Wrociawiu 19-22 wrzeńnia 1948. - T. 1. - Warszawa, 1948. - S. 36.

⁷⁹ Labuda G. Geschichte der deutschen Ostkolonisation in den neueren westdeutschen Forschungen // Polish Western Affairs. - Vol. II. - N 2. - Poznac, 1961. - S. 265.

⁸⁰ Граціанский Н. Немецкая агрессия в Прибалтике в XIII-XV веках. // Историк-марксист. - 1938. - Кн. 6 (70). - С. 87-111; Граціанский Н. Немецкий «Drang nach Osten» в фашистской историографии. // Против фашистской фальсификации истории. - М.-Л., 1939. - С. 135-155 тощо.

⁸¹ Калоева И. Славяно-германские отношения // Славяно-германские отношения. - М., 1964. - С. 201.

⁸² Граціанский Н. Заэльбские славяне в борьбе с немецкой агрессией в X-XII вв. // Исторический журнал. - 1942. - № 8. - С. 37-42; Граціанский Н. Борьба славян и народов Прибалтики с немецкой агрессией в средние века. Пособие для преподавателей. - М., 1943. - 64 с.; Вековая борьба западных и южных славян против германской агрессии. - М., 1944. - 80 с.; Граціанский Н. Фашистская фальсификация истории немецкой агрессии за Эльбу // Ученые записки Моск. гос. ун-та им. М.Ломоносова. - Вып. 81. - М., 1945. - С. 116-135.

⁸³ Державин С. Вековая борьба славян с немецкими захватчиками. - М., 1943.

⁸⁴ Неєдлы З «Дранг нах Остен». // Вековая борьба западных и южных славян против германской агрессии. - М., 1944. - С. 31-41.

⁸⁵ Пічета В. Вековая борьба польского народа с немецкими захватчиками // Исторический журнал. - 1941. - № 9.

западних и южных славян против германской агрессии» (М., 1944). Слід зазначити, що В.Пічета на відміну від багатьох дослідників звернув свою увагу не стільки на військову агресію, скільки на мирне проникнення в польські області німецьких колоністів, підкреслюючи негативні наслідки саме такої колонізації. Тему німецької колонізації в Сілезії розробляв молодий славист Г.Іодко⁸⁶, але його дисертація, на жаль, залишилась неопублікованою, а сам молодий автор загинув у 1942 р. В подібному ракурсі працювали і національні інститути історії АН СРСР. Зокрема, українські вчені явно з подачі Москви підготували збірник статей про боротьбу українського народу проти німецької експансії на широкому історичному проміжку⁸⁷. Але навряд чи можна цю колективну працю вважати досягненням української історичної науки в галузі дослідження історії німецької колонізації та міського самоврядування.

Патологічною ненавистю до всього німецькою буквально іскрять розробки тематики німецької колонізації на схід, елементом якої вважалося запровадження міського самоврядування, і у повоєнні роки⁸⁸.

Одним з провідних і найбільш плідних спеціалістів у даній сфері був учень М.Граціанського доктор історичних наук В.Королюк. Його особисті розробки були вельми традиційними для російської радянської медієвістики⁸⁹. Саме під редакцією В.Королюка виходить низка збірників, присвячених найрізноманітнішим аспектам слов'яно-німецьких стосунків, де, зрозуміло, не обходиться увагою проблема міського самоврядування. Планується видання двотомника «"Дранг нах Остен" и историческое развитие народов Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы», перший том якого має охоплювати період від раннього середньовіччя до кінця 18 ст. До написання збірника залучались іноземні спеціалісти (такі як З.Качмарчик⁹⁰), а тому особливого ідеологічного забарвлення набували міжнародні симпозиуми по його підготовці, а програмні доповіді радянських істориків відзначались войовничою нетерпимістю, бо співпраця з істориками Центрально-Східної Європи мала скеровувати дослідження в потрібному Москві руслі. І все ж, немало з них заслуговують на увагу.

Так, незважаючи на свою антинімецьку позицію, В.Королюк піднімає питання рецепції німецького права на слов'янських землях слушно зазначає, що «вона була підготовлена всім попереднім самостійним розвитком не лише міст, але, очевидно, і міського устрою Центральної та Східної Європи, боротьбою населення за міське право»⁹¹. Автор, правда, вважає, що підтвердженням самоврядної організації міст до німецької колонізації можуть бути давньоруські міста, з чим я не можу погодитись.

---

⁸⁶ Іодко И. Немецкая колонизация в Силезию в XIII-XIV вв. Автореферат дисс. - Ленинград, 1941.

⁸⁷ Лось Ф. Работа Института истории Украинской АН УССР за годы Отечественной войны // Вопросы истории - 1945. - № 1. - С.152-154.

⁸⁸ Див.: Захарьина Н., Воздвиженская Т. О работе группы славяно-германских отношений Института славяноведения АН СССР. // Славяно-германские отношения. - М., 1964. - С. 289-291.

⁸⁹ Королюк В. К вопросу о раннефеодальной государственности у полабо-прибалтийских славян. // Славяно-германские отношения. - М., 1964. - С. 3; Королюк В. «Дранг нах Остен» и историческое развитие народов стран Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в период феодализма // «Дранг нах Остен» и историческое развитие стран Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы. Материалы международного симпозиума по проблеме. 20-23 апреля 1966 г.- М., 1967. - С. 3-22.

⁹⁰ Качмарчик З. Средневековая колонизация в Польше и развитие городов на славянских землях // «Дранг нах Остен» и историческое развитие стран Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы. - С. 23-31.

⁹¹ Королюк В. «Дранг нах Остен» и историческое развитие народов стран Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в период феодализма. - С. 19.

Конкретно не вивчаючи дану проблематику, автор, однак, окреслює ряд важливих питань, які потребують подальшого глибокого спеціального дослідження. Це проблема впливу німецького міського права на процес германізації в областях масової німецької колонізації та проблема значення рецепції зміненого в умовах побутування в центральних та східноєвропейських країнах німецького права для розвитку міського життя в 16-17 ст., зокрема в Україні.

Свідомо формується одномірність в трактуванні питання складного і неоднозначного. В.Королук зазначає: «В оцінці німецької феодальної і патриціанської колонізації, навіть у тих випадках, коли колонізація ця супроводжувалась завоюваннями, в радянській історіографії немає суперечок. Вона розглядається або як відкрита, або як прихована форма німецької агресії на Схід. У всіх випадках ця колонізація, порушуючи національну однорідність пануючого класу, формувала в ньому прошарки, не зацікавлені в самостійному національному розвитку тієї країни, в якій створювались колонії. В деяких випадках відбувалось повне онімечення пануючого класу, або заміна місцевого пануючого класу прийшлим»⁹². Хоч, будучи послідовними марксистами, історики не могли поставити «трудоий люд» на один щабель з «феодальною експансією», а отже, в їх розумінні: «Суттєво іншою має бути, зрозуміло, оцінка значення і ролі колонізаційних процесів, пов'язаних з переселенням трудового люду - селян і ремісників. ...Сприяючи розвитку продуктивних сил на внутрішньому господарському освоєнню країни, така колонізація відіграла прогресивну роль». Але навіть у такому ракурсі німецька колонізація для школи радянських істориків не може бути прогресивною, а якщо і було в ній щось передове, то воно аж ніяк не могло бути німецьким: «Німецькою колонізація ця може бути названа, правда, лише умовно, оскільки в складі сільських та міських колонізаційних потоків на схід брали участь не лише німці за походженням, але і вихідці з Голландії та інших західноєвропейських країн, а частину німецьких переселенців на схід складало більш або менш онімечене населення західнослов'янських земель, що опинились в складі імперії, наприклад сілезці в Королівстві Польському»⁹³. Здавалось би, банальні дискусійні питання, цілком закономірні для наукового вирішення проблеми, але подаються вони в досить специфічному ідеологічному обрамленні. Таким чином, «“Дранг нах Остен“ для радянської-російської історіографії, під яким би кутом зору ми його не вивчали, завжди був реакційним явищем, що порушувало нормальний хід економічного, політичного, культурного, національного та етнічного розвитку народів Центральної, Східної та Південно-Східної Європи. На Сході Європи німецькі феодали та міська верхівка аж ніяк не відігравали ролі організаторів міжнародного спілкування, а перетворювали нормальні контакти між народами в знаряддя їх експлуатації та поневолення»⁹⁴. Типовий приклад ідеологізації та політизації давньої історії. Як бачимо, антинімецькі нотки доводять дослідників до абсурду. Проводячи як ідеологічний стрижень своєї доповіді загальну недоброзичливу критику німецької колонізації, В.Королук все ж, часом суперечачи собі, висловлює ряд цікавих і не позбавлених сенсу думок, як от, що результатом німецької колонізації було «загострення національних протиріч в цій частині Європи, піднесення національної самосвідомості в таких країнах, як Польща, Угорщина, Русь та інших, що було прямим наслідком їх загального, хоч і не рівномірного, соціально-економічного і культурного прогресу. Іншими словами, суттєво вплинувши на історичний розвиток народів Центральної, Східної та Південно-Східної Європи, німецький “Дранг нах Остен“ за невеликими винятками не зміг перервати їх самостійного розвитку... В Центральній та Східній Європі процеси формування національних держав скоро переросли в формування держав багатонаціональних». І

⁹² Там же. - С. 16-17.

⁹³ Там же. - С. 17.

⁹⁴ Там же. - С. 22.

справді варта уваги думка, що «німецький феодалний натиск відіграв в цьому сенсі для Польщі і Литви роль, аналогічну тій, яку відіграла для Русі татарська агресія»⁹⁵.

Активізація радянських досліджень німецько-слов'янської проблематики збіглася в часі з виходом в світ публікацій німецьких істориків і проголошенням ними теорії широкого східного руху. Найбільш ґрунтовно виклав її В.Шлезінгер⁹⁶. Автор відмовляється від прямого і беззаперечного прийняття тези про цивілізаційну місію німецької колонізації на схід, про те, що ранній німецький «Дранг нах Остен» проходив в культурному вакуумі або у «порожньому просторі». Шлезінгер відкидає і твердження про «великий подвиг» німецького народу в справі поширення цивілізації на слов'янських землях. В його інтерпретації «Дранг нах Остен» по суті зводився до розселення німецьких селян і міщан на Сході Європи, причому, і це найважливіше, поселення це відбувалось з ініціативи слов'янських володарів. Все ж, твердить Шлезінгер, німецька колонізація була обумовлена проміжним розташуванням німців між Сходом і Заходом Європи, а історична обумовленість цього процесу полягала в існуванні так званої культурної похилості від заходу до сходу Європи, а тому слов'яни знаходились на нижчому щаблі розвитку ніж німці. Тобто, німецька колонізація вирівнювала цю культурну похилість і як наслідок забезпечила економічний і культурний розквіт слов'ян. Хоч не з усім можна беззастережно погодитись, все ж деякі аргументи Шлезінгера є досить науковими та доказовими, але його теорію радянські історики повністю відкидали. Зокрема, на згаданому вище симпозіумі Г.Санчук проголосив доповідь, у якій, критикуючи теорію Шлезінгера, твердив, що німецька колонізація супроводжувалась лише закабаленням та онімеченням слов'ян, і не може бути й мови про будь-які позитивні моменти німецько-слов'янського сусідства. А причину такого масштабного руху німецьких колоністів на схід у 10-12 ст. слід шукати лише в економічному законі феодалної формації⁹⁷. Твердження це, звісно, не було б позбавлене сенсу, якщо б автор не відкидав повністю концепцію Шлезінгера, а справді її осмислив. На нашу думку німецька колонізація була спричинена як економічними, так і соціальними та політичними чинниками, і жодним із них не можна нехтувати.

З кінця 80-х років, скинувши рутинні ідеологічні тенета, російські дослідники відійшли від проголошуваних раніше оцінок німецької колонізації та німецького права на східнослов'янських землях. Це яскраво засвідчила, зокрема, міжвузівська конференція «Проблеми історії середньовічної Німеччини», що відбувалась в Москві 1-2 лютого 1989 р. з ініціативи Ради молодих вчених історичного факультету МДУ. Найбільш яскраво сутність, етапи та наслідки німецької східної колонізації 9-17 ст. висвітлені в доповіді ростовського дослідника В.Савчука. На його думку, це особливий тип військово-колонізаційного руху, суттю якого було не стільки завоювання, скільки господарське освоєння нових територій. До кінця 13 ст. воно не мало антислов'янського спрямування. Більше того, «німецька східна колонізація сприяла розвитку економіки, державності та права на слов'янських землях. Але на різних етапах розвитку і на різних територіях колонізація мала свої особливості, тому однозначної оцінки німецького колонізаційного руху бути не може». В.Савчук підкреслив необхідність вивчення причин і характеру німецької колонізації керуючись принципом наукової достовірності, а не

⁹⁵ Там же. - С. 9, 12-13.

⁹⁶ Schlesinger W. Die geschichtliche Stellung der mittelalterlichen deutschen Ostbewegung. // Historische Zeitschrift. - 1957. - Bd. 183. - S. 50.

⁹⁷ Санчук Г. К вопросу об изучении идеологии немецкого «Дранг нах Остен» в раннефеодальный период // «Дранг нах Остен» и историческое развитие стран Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы. - С. 64-71.

ідеологічними та політичними мотивами⁹⁸. Хочеться вірити, що такі прагнення будуть зреалізовані як у російській, так і в українській історіографії.

Гене́за міст і її зв'язок із німецьким правом. Це одна з найгостріших історіографічних проблем. Причому, вона проявляється і в українсько-польських і в польсько-німецьких дискусіях істориків. Так, С.Кутшеба відкидає еволюційність розвитку польських міст: «Вони (міста - Т.Г.) з'являються як вже повністю сформовані організації. Польща не розвивала своїх міст поступово, генетично, з тих первісних зародків, якими були «підгороддя» і торги; навпаки, відчувши потребу в них, вона запозичила на Заході форми, які були давно там вироблені... Поляки не зуміли ні створити ці форми, ні пристосувати їх далі до умов іншого життя, ні, нарешті, замінити їх іншими формами, що були новішими і більше відповідали існуючим умовам»⁹⁹. Однак, чужорідність прийнятих польськими містами правових норм С.Кутшеба не вважає негативним явищем, навпаки, саме завдяки їм «поляки одразу вступили в коло цивілізації Західної Європи»¹⁰⁰.

Польська історична наука розвивалась в суперчках з німецькою історіографією, і намагаючись викрити ідеологічний момент, часом впадала в іншу крайність, і так само далеко відходила від об'єктивності висвітлення проблеми.

Для розвитку в польській історіографії питання німецької колонізації досить багато зробив Казімеж Тименецький. Свою наукову діяльність він розпочав цікавою статею про початки польських міст, де повністю відкидав колонізаційну теорію¹⁰¹. Продовжуючи дослідження в цій галузі, розглядав поморське підгороддя як осаді міського типу, відсуваючи таким чином виникнення польських міст до 10-13 ст.¹⁰², тобто ще до німецької колонізації у цьому регіоні. Він вказував на необхідність розрізняти колонізацію німецьку як проблему міграційну та колонізацію нових земель і поширення певних господарчо-правових норм, що дістало назву «поширення німецького права». Крім того, К.Тименецький вивчав поширення німецького права насамперед на селі та становище німецьких колоністів у польських містах¹⁰³.

Проблема німецької колонізації та міського самоврядування віддавна в польській історіографії була побудована на полеміці з німецькими істориками¹⁰⁴. В 1933 р. в Берліні видано збірник наукових статей німецьких істориків «Deutschland und Polen»¹⁰⁵, який був реакцією на проведення у Варшаві 1930 р. Міжнародного конгресу істориків. Основною ідеєю збірника був показ цивілізаційної ролі німців щодо польських земель та загалом Східної Європи. Це видання викликало активну полеміку з боку польських істориків. Першою ще досить скромною відповіддю німецьким вченим була рецензія познанських дослідників К.Тименецького, А.Войтковського та З.Велічки (проблему німецької

⁹⁸ Межвузовская конференция «Проблемы истории средневековой Германии» // Средние века. - М., 1990. - Вып. 53. - С. 277.

⁹⁹ Там же. - С. 30, 33.

¹⁰⁰ Там же. - С. 57.

¹⁰¹ Tymieniecki K. Zagadnienie poczNtkyw miast w Polsce // PH. - Т. 21. - 1919. - S. 319-345.

¹⁰² Tymieniecki K. Podgradzia w pyinocno-zachodniej Siowiасzczynie i pierwsze lokacje na prawie niemieckim // Slavia Occidentalis. - Т. II. - Poznac, 1922. - S. 125-140.

¹⁰³ Tymieniecki K. Niemcy w Polsce // RH. - Т. XII. - Poznac, 1936. - S. 55-67; Tymieniecki K. Polсzczenie sik Niemcyw w miastach wielkopolskich w XV wieku // RH. - Т. XIV. - Poznac, 1938. - S. 75-80.

¹⁰⁴ Див.: Kaczmarczyk Z. Kolonizacja niemiecka i kolonizacja na prawie niemieckim w ъredniowiecznej Polsce. - S. 221-278.

¹⁰⁵ Deutschland und Polen. Beitrдge zu ihren geschichtlichen Beziehungen / Hrsg. von A.Brackmann. - Berlin, 1933.

колонізації рецензував перший). Відзначаючи значний вклад німецьких вчених у дослідженні саме цього питання, К.Тименецький вказує на неправомірність узалежнювати історію Польщі від Німеччини та німецької колонізації на Схід, тим паче недопустимим є твердження про державницьку та культурну вищість німців в порівнянні з поляками¹⁰⁶. Наступна велика рецензія на цю книгу була опублікована 1934 р.; поряд з В.Семковичем, З.Лемпіцьким, С.Зайончковським та рядом інших, в ній теж брав участь К.Тименецький. Підкреслюючи, що німецький елемент був далеко не єдиним чинником, який сприяв розвитку елементів самоврядування в Польщі, історик відмічає, що німецькі автори як мінімум на століття відсувають локаційні процеси тут (почалися вони не на межі 13-14 ст., а вже на зламі 12-13 ст.)¹⁰⁷. Загалом оцінка цієї ґрунтовної роботи німецьких авторів була досить негативною з польського боку, але це був чи не останній випадок, коли можливою була ще якась дискусія.

Активно працював над проблемами німецької колонізації та магдебурзького права у містах Польщі Оскар Лянґе, зокрема, у обширній розвідці про локацію великопольських міст на німецькому праві в середні віки. Одним з основних постулатів цієї роботи є спроба довести ранню правову локацію ряду польських міст. Цікаво, що саме тут О.Лянґе хоч і нерішуче, але таки відкидає популярний тоді в польській історіографії формально-правовий підхід до міст, який, до речі, активно пропагував С.Кутшеба. «Спірним є те, як далеко заходив вплив німецької колонізації на виникнення міст у Польщі, одне не підлягає щонайменшому сумніву, що для деяких польських міст колонізація була елементом надзвичайно важливим, якщо не найважливішим... В цілому при розгляді генези міст слід розрізняти дві точки зору, відповідно до існування розбіжностей щодо самого поняття «місто». Перша точка зору - економічна, за якою місто розглядається як сукупність його жителів з огляду на їх заняття і торгівлю. Друга - правнича, яка розглядає місто як організацію общини, що посідає міське право. Правовий і економічний підхід не завжди перекриваються, що часто дає привід до дискусій. В такому разі, при розгляді міст з економічної точки зору значення німецької колонізації для польських міст може бути спірним. Інша річ при розгляді генези польських міст з правового погляду, де цей вплив є абсолютно очевидним: німецька колонізація принесла з собою до Польщі міське право, яке Польща до цього не знала, а без міського права немає міст в повному правовому сенсі цього слова...»¹⁰⁸. Отже прагнучи позбутись абсолютизації правового підходу до генези польських міст, О.Лянґе все ж частково залишається на його позиціях. Подібна позиція має місце і в українській історіографії, правда вона не так чітко сформульована (С.Юшков).

Вихідними положеннями у концепції С.Еренкройца щодо ролі і значення магдебурзького права в історії польських міст були твердження, що польські землі розвивались за загальноєвропейською схемою, міста існували тут і до німецької колонізації, причому міста з досить високим рівнем культури і своерідною організацією, яка на певному історичному етапі вимагала змін. «Замість того, щоб довгий час поволі, крок за кроком виробляти новий устрій, який був би для міст уже на часі, скористались з досвіду німців. Тоді-то німецькі міщани опанували всі нові міста...»¹⁰⁹. Цікаво, що подібно до українських дослідників, які в основному відкидають абсолютизацію цивілізаційної

¹⁰⁶ Tymieniecki K., Wojtkowski A., Wieliczka Z. Deutschland und Polen. Beiträge zu ihren geschichtlichen Beziehungen / Hrsg. von A.Brackmann. - Berlin, 1933 // RH. - T. IX. - Z. 2. - Poznac, 1933. - S. 280-304.

¹⁰⁷ Niemcy i Polska // KH. - T. XLVIII. - 1934. - S. 776-886.

¹⁰⁸ Lange O. Lokacja miast Wielkopolski wiańsiwej na prawie niemieckiem w wiekach wrednich. - S. 12-13.

¹⁰⁹ APAN. - III-108. - Sygn. 5. - S. 13-14.

місії польської та німецької колонізації по відношенню до українських земель, польські вчені, і серед них С.Еренкройц, відкидають виключну роль німців у історії Польщі.

В полемічному запалі дослідники часом вдавалися до крайнощів. Типовим для такого роду писань було твердження М.Яблонського: «Вони (німці) принесли з собою зародки більш високої культури, створили процвітаюче міське населення, започаткували ремісничу та промислову діяльність, але поряд з тим йшло посилене онімечення вищих класів, і серед більш вдумливих сучасників зароджувалось побоювання щодо тієї ролі, яку можуть відіграти ці виходці з царства кулачного права у випадку війни з Німеччиною. Впровадження німецького елементу виявилось згубним для Польщі особливо з внутрішнього боку: воно принесло повне спотворення національного слов'янського характеру»¹¹⁰. Роботу Яблонського слід сприймати з певним застереженням, бо написана вона була в період Першої світової війни, а це очевидно і спричинило різкість автора у ставленні до німецького впливу і вияву його у культурі. Такі книги не робили погоди в науці, але певною мірою формували тогочасний ідеологічний клімат навколо проблеми.

На думку російського дослідника В.Пічети «90% [міст], які на думку німецьких істориків, були начебто засновані німецькими колоністами в XIII-XIV ст. фактично були старими зруйнованими польськими містами..., були не лише центрами управління, але і ремесла та торгівлі. Всупереч твердженням німецьких істориків, в містах переважало польське населення, а не німецьке... Цехи в польських містах теж виникли не в результаті рецесії магдебурзького права. Так, у Кракові воно було введено в 1244 р., в той час як цехи в окремих галузях сформувались там лише в XV ст. Статути цехів, що з'явилися в XVI ст., дійсно були складені за німецьким зразком. У внутрішній організації цехів В.Пічета не знаходить яких-небудь принципових відмінностей польського цеху від західноєвропейського»¹¹¹.

Один з відомих польських істориків старшого покоління С.Пекарчик з приводу ролі міського самоврядування у процесі виникнення і розвитку міст зазначав, що «не можна забувати, що вплив колонізації був лише одним з багатьох чинників, які формували структуру міст, і незалежно від нього місто під впливом ряду інших чинників йшло б подібним шляхом розвитку»¹¹². Такий погляд був виявом спроби подолати крайнощі двох протилежних підходів до проблеми виникнення міст, що на той момент вже утвердилися в польській історіографії: формально-правничого, представником якої Пекарчик вважав С.Кутшебу, та економічного, при якому розвиток міст приписували виключно змінам в торгівлі, що виникли із зміною торгових шляхів із Західної Європи на Схід (Т.Романовський¹¹³).

На наших теренах проблема генези міст перепліталася з питанням **зв'язку міст-магдебургій з містами Давньої Русі**. Тут до речі згадати ту своєрідну паралель між

¹¹⁰ Яблонский Н. Исконные враги Польши. - Харьков, 1915. - С. 10.

¹¹¹ Цит. за: Стоклицкая-Терешкович В. Средневековый город // Вопросы истории - 1945. - № 2. - С.145. Подібним чином радянські історики доводили високий ступінь розвитку міст Русі до німецької колонізації. Як доказ розвинутості руських міст С.Юшков наводить «іванське купецтво», що на його думку було «першою формою купецької організації, гільдією, в руських умовах..., встановлене і регламентоване кн. Всеволодом коло 1135 р. в Новгороді особливо грамотою, відомою в історіографії під назвою Уставної грамоти церкви Іоанна предтечі на Опоках» (Юшков С. Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі. - К., 1992. - С. 183).

¹¹² Piekarczyk S. Z badań nad gospodarczo-społeczno-strukturą miast polskich w okresie od drugiej połowy XIII do pierwszych dziesiętków lat XIV w. // KH. - R. LIX. - 1952. - Nr 1. - S. 84.

¹¹³ Романовский Т. Западногерманские города в раннем средневековье: опыт сравнительной классификации // СВ. - Вып. 34. - М., 1971. - С. 254-255.

руським вічевим ладом і системою міського самоврядування на магдебурзькому праві в українських та білоруських містах доби середньовіччя, яку заповзято проводили деякі автори¹¹⁴. Цій проблемі присвячувались і окремі розвідки. Зокрема, сучасний київський дослідник А.Гурбик твердить, що вічеві традиції продовжували існувати в містах України і в нових історичних умовах у 14-16 ст. і проявились в таких елементах магдебургії, як колективне щорічне обрання бурмистрів і райців міста¹¹⁵ (хоч далі автор, суперечачи собі самому, підкреслює, що саме магдебурзьке право сприяло нівеляції традиційних вічевих основ міського життя України. В контексті оцінки магдебургії на теренах України як прогресивного чи не прогресивного моменту в плані демократизації політичного життя в порівнянні з попереднім періодом історії, А.Гурбик, слідом за С.Юшковим, В.Пашуто, В.Яніним, П.Толочком, підкреслює, що насправді немає вагомих підстав вважати віча епохи раннього середньовіччя формою широкого народовладдя, бо «загальноміські віча Х-ХІІІ ст хоча і збирали інколи більшість горожан, все ж переважно відображали інтереси феодальної знаті»¹¹⁶. Більше того, С.Юшков цілком слушно зазначає, що «власного міського урядування, тобто самоврядування, міста не мали. Ні в юридичних, ні в літописних пам'ятниках ми не знаходимо згадки про таку чисто міську, «бюргерську» адміністрацію в 9-11 ст. Навіть у Новгороді городяни перебували у віданні загальної адміністрації - посадників і тисяцьких. У період виникнення і становлення феодального міста містом у цілому управляв князь або його посадники, тисяцькі й соцькі»¹¹⁷. Що ж до віча, то С.Юшков припускає наявність у містах Русі масових вічевих зборів жителів, причому більш масових, аніж це подає літопис; але кількість у даному випадку не переходить у якість, і скликання десятків зборів ще не перетворює їх у постійний орган. Навіть новгородське віче історик розглядає як «феодальний орган влади, а не орган широкої торговельно-промислової демократії»¹¹⁸. Деяко відмінною була думка М.Тихомирова, висловлена на науковій сесії історичного факультету МДУ, присвяченій проблемі середньовічного міста у всесвітньоісторичному плані (23-24 травня 1945) у доповіді «Давньоруські міста 10-13 ст. (до монгольського завоювання)». Він, зокрема, підкреслюючи схожість історичного розвитку міст, зазначає, що у політичному житті міст Київської Русі спостерігалась тенденція до самоврядування, що забезпечувалась шляхом угоди з князем. Однак вічевий устрій набув повного розвитку лише в небагатьох містах - Новгороді, Пскові, Полоцьку, Смоленську¹¹⁹.

М.Довнар-Запольський натомість цілком слушно, на мою думку, вважає, що проведення чіткої паралелі між вічевим ладом Русі і магдебургією литовсько-польської доби очевидно не зовсім виправдано історично і базується на досить поверхневому

¹¹⁴ Копыцкий З. Экономическое развитие городов Белоруссии (XVI-XVII вв.) - Минск, 1966.- С. 43; Копыцкий З. Магдебургское право в городах Белоруссии (конец XV - первая половина XVII в.) // Советское славяноведение. - 1972. - № 5. - С. 33; Копыцкий З. Социально-политическое развитие городов Белоруссии в XVI - первой половине XVII в. - Минск, 1975. - С. 73; Отамановский В. Города Правобережной Украины под владычеством шляхетской Польши от середины XVII до конца XVIII в. (проблемы возникновения и развития украинского феодального города). Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук - Саратов, 1955 - С. 5.

¹¹⁵ Гурбик А. Вічеві традиції й самоуправління міст середньовічної України // Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування (історія і сучасність). Тези міжнародної наукової практичної конференції, м. Рівне, 7-9 квітня 1993 р. - Рівне, 1993. - С. 14.

¹¹⁶ Там же. - С. 13.

¹¹⁷ Юшков С. Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі. - С. 183.

¹¹⁸ Там же. - С. 270-271.

¹¹⁹ Стоклицкая-Терешкович В. Средневековый город. - С. 145.

погляді на систему цих правових норм, хоч сама суть наявності політичного і економічного підґрунтя магдебургії в українських містах не позбавлена історичної основи¹²⁰. Більше того, білоруський дослідник З.Кописький намагається прослідкувати своєрідну історичну необхідність переходу від вічевих традицій до магдебургії, підкреслюючи, що вічевий лад відповідав тому етапу в історії міст, коли вони в економічному відношенні мало відрізнялись від сільських поселень, а з посиленням у містах концентрації ремесла і торгівлі, тобто із зростанням економічної самостійності міщан, вони посилюють боротьбу за політичне оформлення цієї самостійності.

Таким чином, заперечується прямий правового зв'язку міст-магдебургій з містами Давньої Русі. Хоч і нині окремі дослідники повертаються до давнього міфу, причому серед них і такі поважні, як М.Котляр, перу якого належить твердження: «...Запровадження магдебурзького права у Києві в XV ст. слід розглядати значною мірою як вияв давньоруської традиції самоврядування і як наслідок прагнення городян до збереження своїх вольностей»¹²¹. Воістину, факти безсилі перед ідеологічно обґрунтованим міфом.

Демократичність норм магдебургії. Це одне із найбільш популярних питань української історіографії німецького права, і разом з тим, одне з найменш розв'язаних. Магдебургія, за І.Шараневичем, відзначалась чималим демократизмом: «Право магдебурзьке розтягалось на всіх жителів, що жили всередині міських укріплень (це явна неточність, бо для цього необхідно було в індивідуальному порядку набути міського права¹²²), були виключені з-під влади і юрисдикції королівських урядників і судів. Містами управляли вибрані на загальному засіданні жителів міських ради міст, а вибрані судді, так звана лава, виконувала кари, які рада міста вводила в дію»¹²³. Проявом саме демократизму системи самоуправління в українських містах, на думку І.Шараневича, було не лише співжиття різних націй, але і мирне співіснування різних правових норм для кожної з них. Більше того, хоч «король Казимир надаючи Львову право магдебурзьке зніс устава руські, оскільки ті становили загальне правило, однак за своїм розумінням не накидав нікому ніяких устав, заохочуючи кожному народові свої права і устава, так лишив саме у Львові кожному міщанинові залишатися при магдебурзькому праві, або при правах своїх громад, так Русинам, Вірменам, Сарацинам, як і Жидам і Татарам»¹²⁴. Але і це вірно лише частково, хоч права окремих громад і були збережені, але ці громади і гміна були в далеко не однаковому становищі, крім того, одного лише бажання набути громадянство того чи іншого міста було недостатньо, процес цей був тривалим і не легким, бо право магдебургії було пов'язане не тільки з певними обов'язками міщан, але і з певними привілеями і поступками у їх бік.

Опосередковано, автор підкреслює демократизм магістратського типу самоврядування на прикладі братств, що виникали у містах, обдарованих магдебурзьким правом, і були у тісній взаємодії із існуючими органами державного управління. «Автономія, чи самоуправління братства Успенського у Львові, а також інших братств

¹²⁰ Довнар-Запольский М. Вече // Русская история в очерках и статьях. - Т. 1 - М., 1904. - С. 334.

¹²¹ Котляр М. Давньоруські традиції київського самоврядування // Самоврядування в Києві: історія та сучасність. Матеріали міжнародної конференції, присвяченої 500-річчю надання Києву магдебурзького права. Київ, 26-27 листопада 1999 року. - К., 2000. - С. 87.

¹²² Порядку надання прибулим до міста Львова міського права в 1405-1426 р. присвячена стаття Гілевича, написана на початку 20 ст. під впливом виходу з друку 2 і 3 томів «Pomniku w Dziejowach Lwowa» (як зазначає сам автор). Рукопис її зберігається серед магістратських матеріалів у ЦДАУЛ (ф. 52, оп. 1, спр. 955. - 20 арк.).

¹²³ Шараневич И. История Галицко-Волынской Руси от найдавейших времен до року 1453. - С. 197.

¹²⁴ Там же. - С. 198.

церковних на Русі була лише подальшою консеквенцією більш чи менш розвинутої свободи громадянських корпорацій...»¹²⁵ Думка спірна, але девчому не позбавлена раціоналізму, адже такі органи як братства могли існувати лише у суспільстві із певним рівнем якщо не демократії, то принаймні демократичної свідомості маси населення, а це може сформуватись лише в ході історичного розвитку, бо боротьба за розширення будь-яких прав може виникнути не просто там, де ці права ущемляються, але і там, де існує усвідомлення необхідності і законності розширення цих прав, тобто, де сформована певна культура демократичного політичного мислення.

Роль магдебурзького права у розвитку міст України. М.Владимирський-Буданов намагався показати, як німецьке право впливало на так зване державне право і соціальний побут Польщі та Литви. Основною позицією автора є переконання, що саме самоврядування міст на магдебурзькому праві стало основною причиною занепаду міст: «Як основна причина занепаду й упадку шляхетської держави містяться у правах і привілеях шляхетського стану, так основна причина занепаду й упадку міст лежить у їх правах і привілеях»¹²⁶. Фактично вся книга спрямована на доведення цієї тези. На думку автора: «німецьке право впливало на весь соціальний побут Польщі та Литви: а) послабило князівську владу в Польщі (а через неї і в Литві), позбавило її більшої частини фінансових прав..., б) воно рішуче змінило побут сільських обивателів, їх особисті та майнові права, в) воно створило нові поняття про міста і стан міщан»¹²⁷. Незрозумілим при цьому залишається, чому ж тоді і міщани змагали за введення магдебурзького права у містах, якщо нічого крім занепаду воно їм не обіцяло, та чому магнати домагались королівського дозволу на локування своїх міст на цьому праві, якщо, на думку М.Владимирського-Буданова, воно урізувало і їх владу і їх доходи. Тут явне протиріччя, яке самим дослідженням так і не знімається. Не подає історик і хоча б короткого огляду попереднього розвитку польських міст перед поширенням тут магдебурзького права, що не дає можливості зрозуміти причини запровадження магдебургії.

М.Владимирський-Буданов бачить певну економічну вигоду для міст у введенні магдебурзького права (вважаючи, однак, що з неї користали в першу чергу німці та євреї, а далеко не місцевий елемент). Разом з тим, ці правові норми вели до політичного падіння міст¹²⁸.

Пізніші історики заперечували ці твердження. Я.Юхо небезпідставно твердив, що не магдебурзьке право привело до значних змін у соціально-економічному ладі, а розвиток феодалних відносин і зміни в соціально-економічній структурі суспільства стали причинами появи юридичних актів, які оформили та закріпили ці відносини. А С.Щербаков уважав, що «надання містам магдебурзького права говорить не тільки про їх значний економічний розвиток, але й про формування міщанства як стану»¹²⁹.

Згідно з В.Антоновичем, надання магдебурзького права мало на меті загальмувати розклад і занепад міст. «Час надання магдебургії був часом занепаду общинного ладу в

¹²⁵ Промова др. Ісидора Шараневича Сеніора Ставропігійського Інституту по поводу 300-лет. Ювілея Львовской Ставропігії 15 (27) января 1886 р. на декляматорсько-музикальном вечере в Народном Доме во Львове. - Львов, 1886 - С. 8.

¹²⁶ Владимирський-Буданов М. Німецьке право в Польщі і Литві. - С. 128.

¹²⁷ Там само. - С. 6.

¹²⁸ Владимирський-Буданов М. Население Юго-западной России от половины XV в. до Люблинской унии (1563 г.). - К., 1891. - С. 102.

¹²⁹ Юхо Я. Правовое положение населения Белоруссии в XVI веке. - Минск, 1978. - С. 26; Щербаков С. Шляхетський наступ на міста Західної Білорусі в першій половині XVII ст. і криза цехового ремесла // Питання історії СРСР. - Вип. 6. - Львів, 1952 - С. 92.

кожній області. І роздання містам згаданого привілею мало на меті запобігти остаточному придушенню міського стану військовим, не допустити зникнення і закабалення першого внаслідок тиску старостинської влади - представниці другого»¹³⁰. Цю позицію В. Антоновича підтримав згодом Д. Багалій, який писав, що магдебурзьке право надавалось містам під впливом поглядів економічного характеру: «правительство задумало викликати сим робом прибільшення числа мешканців зі сел і купців та ремісників в особливості»¹³¹. Однак, магдебурзьке право не виправдало сподівання властей, ставши лише малосуттєвою напівмірою. Воно лише загальмувало занепад міст, але не могло забезпечити їх життєвою силою і створити основи для подальшого їхнього існування і розвитку. Міста, підточені хронічною хворобою розкладу, продовжували чахнути, і не лише не досягнули сили і політичної значимості, але все більше і більше відступали в державному житті на маргінальні позиції. Та причину занепаду міст Антонович бачить не в самому праві, яке мало на меті захистити міста і міщанство. Вона була в тім, що, по-перше, магдебурзьке право було вироблене на чужому історичному ґрунті, і його ідеї механічно переносились в Україну, а тому не могли бути повністю засвоєні і сприйняті мешканцями українських міст. Магдебурзьке право «носило сліди штучності походження, тої зовнішньої міри, яку воно мало гарантувати»¹³². Знову ж таки, це перегукується з твердженням Д. Багалія: «Основним і характерним рисом сього німецького права на українським ґрунті являється бажання відокремити міщан в окрему, замкнену в собі групу, яка би представляла по спроможності самостійну одиницю в соціальному і економічному значенні. Се годиться зовсім з устроєм Речі Посполитої до якої по Люблінській унії приноровлювалсь Русь. По польським поглядам, кожен стан повинен був займатись власним свої ділом: шляхта повинна володіти мечем і хлопями, духовенство - молитись, міщани - займатись промислами, торговлею, ремеслом, хлопи - слухати своїх панів і обробляти їх ниви. Одначе, українському народові трудно було вложитись в ці рамки: се не гармонізувало з його минувшиною. Та що й саме життя нарушувало се, що поставив закон»¹³³. Ця ідея чужородності магдебурзького права для українських міст і відірваності міста від землі через введення елементів магдебургії була підхоплена М. Грушевським¹³⁴ і стала одним з найтрадиційніших моментів в українській історіографії проблеми. Однак, як вважає А. Янечек, а мені видається, в його судженні є великий відсоток правди, ця теорія виникла на базі характерної для українських дослідників легенди про староруські досконалості¹³⁵ (намагання показати наявність самоврядування в давньоруських містах, яке нібито було природнішим на даних теренах і було предтечею магдебургії, - ще одна велика і досить дискусійна проблема в українській історіографії). Таке надмірне акцентування уваги на чужому походженні магдебурзького права для Литовсько-польської держави критикує А. Яковлів, зазначаючи, що саме це не давало можливості історикам об'єктивно і всебічно вивчати таке складне явище в історії, як німецьке право. На його думку, негативні явища в міському житті не були проявом впливу німецького права, а породжувались організацією і політикою держав, під правлінням яких перебували українські землі, а крім того, німецьке право, навпаки, робило позитивний вплив на організацію і розвиток українських міст і міського життя,

¹³⁰ Антонович В. Исследования о городах Юго-Западного края // Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. - К., 1885. - С. 165.

¹³¹ Багалій Д. Магдебурзьке право на Лівобережній Україні. - Львів, 1904 (Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в XV-XVIII в. - Ч. 2). - С. 390.

¹³² Антонович В. Исследования о городах Юго-Западного края. - С. 151.

¹³³ Багалій Д. Магдебурзьке право на Лівобережній Україні. - С. 397-398.

¹³⁴ Грушевський М. Історія України-Руси. - Т. 5. - К., 1994. - С. 17; Грушевский М. Очерк истории украинского народа. - К., 1991. - С. 142.

¹³⁵ Janeczek A. Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego. Województwo Belskie od schyłku XIV do początku XVII w. - Wrocław, 1991. - S. 206.

оскільки піднімало культурний рівень і пов'язувало ці землі із державним життям Західної Європи¹³⁶.

Все ж думка про негативну роль магдебурзького права в житті українських міст була в історіографії досить міцною. Однією з причин занепаду міст Антонович називає ту обставину, що магдебурзьке право надавалось українським містам із більшими чи меншими обмеженнями, що, безумовно, зменшувало його ефективність¹³⁷. Міста продовжували залишатись залежними від старостинської адміністрації, що вкрай негативно позначалось на матеріальному добробуті міст. Сучасні дослідники заперечують цей постулат, зокрема С.Климовський на прикладі Києва намагається довести протилежне: «Всі конфлікти XVI - першої половини XVII ст. врешті-решт були вирішені на користь магістрату... Це дозволяє не погоджуватися з твердженням про обмеженість київської магдебургії з боку воєводської адміністрації і великих землевласників як з таким, що не відповідає реальному стану речей. З самого початку введення магдебургії Київ отримав досить широкий спектр прав, який забезпечував йому як певну незалежність від держави, так і вигідні позиції в системі економічних відносин стосовно довколишньої території та інших міст. Надалі Київ зміг цей спектр розширити». Цілком слушним є зауваження сучасного історика: «Те, що свої привілеї Києву довелось здобувати й відстоювати в тривалій боротьбі з феодалною державою, також не є винятком. Аналогічним шляхом йшов розвиток усіх європейських міст»¹³⁸. Це яскраво репрезентує польська історіографія міського самоврядування у містах Центральної та Східної Європи. А так звана обмеженість правової самостійності міст була зумовлена централізованістю самої держави, існує пряма проста залежність між величиною міської автономії та централізованістю держави. І з цим слід рахуватись, в тому числі і при вивченні міст ВКЛ. Загалом, «за критерій повноти чи обмеженості магдебургії необхідно брати ступінь самостійності міста стосовно держави, до того ж на порівнянних хронологічних відрізках»¹³⁹. Якщо теза В.Антоновича досить спірна, точніше сказати, вона не може бути універсальною, зокрема по відношенню до великих міст України, то досить важко сперечатись із висловленою ним думкою, що «якщо міста, навіть тоді, коли вже магдебурзьке право частково захищало їх самостійність, не могли повністю позбутись впливів старост, то це значно важче було зробити до отримання грамот на це право»¹⁴⁰. Як зазначає Антонович, магдебурзьке право гарантувало вже значною мірою втрачені права і привілеї міщан, бо період його введення збігся з періодом занепаду общинного укладу життя в кожній галузі¹⁴¹.

М.Грушевський підкреслює, що польський уряд маючи певні політичні та економічні інтереси у тих землях Галичини, що в 14 ст. були приєднані до Польської держави, все ж не мав справжніх причин особливо «заходитися коло консервування староруських порядків своєї нової провінції, хоч і не мав також ані причин ані охоти спеціально їх нищити»¹⁴². На думку М.Грушевського, «під впливом чисто-польської державної практики виробляється в XVI-XVII в. тип міського устрою, німецький чи магдебурзький по імені, але взагалі значно відмінний від німецьких первозорів, і ним

¹³⁶ Jakowliv A. Das deutsche Recht in der Ukraine und seine Einflüsse auf der ukrainische Recht im 16-18 Jahrhundert. - Leipzig, 1942. - S. 214-215.

¹³⁷ Антонович В. Исследования о городах Юго-Западного края. - С. 165.

¹³⁸ Климовський С. До питання про «обмеженість» магдебурзького права середньовічного Києва // УІЖ. - 1997. - № 4. - С. 79.

¹³⁹ Там же. - С. 80.

¹⁴⁰ Антонович В. Исследования о городах Юго-Западной России (по актам 1432-1798 г.) - К., 1870 - С. 45.

¹⁴¹ Там же. - С. 26, 49.

¹⁴² Там же - С.20; Грушевский М. Очерк истории украинского народа. - С. 142.

регулюється практика міського життя - оскільки взагалі може бути мова про яку-небудь регуляцію цих відокремлених держав-республік, позбавлених спільних зв'язків і вилучених з загально-державного устрою. Устрій їх далеко не одноцільний, хоч міське право їх все зветься німецьким, магдебурзьким: він ділиться на кілька типів що до абсолютності свого імунітету і внутрішньої організації»¹⁴³. Ця ідея чужородності магдебурзького права для українських міст і відірваності їх від землі через введення елементів магдебургії - один з найтрадиційніших моментів проблеми в українській історіографії. Хоч ще Л.Окиншевич критикував цю позицію, слушно підкреслюючи, що введення магдебурзького права в українських містах спиралось не лише на політичні, але і на економічні мотиви, і тривале функціонування його в містах і було власне економічно детерміновано¹⁴⁴. Цікаво, що ця думка була висловлена в написаній під тиском системи статті, присвяченій так званій марксистській критиці «національно-демократичної концепції історії права України в працях М.Грушевського», де крім всього решта автор відхрещується від своїх попередніх поглядів. Та незважаючи на різку антипатичність цієї роботи Л.Окиншевича, в ній висловлено цілу низку слушних думок.

Не задовольняючись існуючою в науковій літературі характеристикою передумов введення магдебурзького права як «результату зміни соціальної структури населення і зміни рівня економічної діяльності міст», значення іноземної колонізації та давньоруської традиції для розвитку міст західноруських земель в 14-15 ст. намагався прослідкувати у короткому повідомленні ленінградський дослідник А.Дворниченко. Аналізуючи один з традиційних для вітчизняної історіографії постулатів про негативний вплив на руські міста магдебурзького права, яке начебто зруйнувало зв'язок міст з волостю, історик зазначає, що саме під впливом розвитку феодального землеволодіння, а не від запровадження нових правових норм, руйнувалась система волості, а оскільки їй відповідала певна система адміністративних, політичних, судових, культурно-релігійних відносин, які складались століттями; природно, що руйнування волості викликало безлад і у всіх інших сферах, причому, одночасно йшов процес диференціації всередині самої міської общини, а це теж порушувало її нормальну життєдіяльність. Все це, як зазначає А.Дворниченко, ставило міста перед необхідністю певних змін у своєму ладі. І саме тут варто мати на увазі ще й посилення польського впливу на руських землях з 14 ст., одним з проявів якого дійсно була рецепція магдебурзького міського права; але потрапило воно вже на добре підготовлений ґрунт. Знаменно, що в другій половині 16 ст, коли, з одного боку значно інтенсифікувався розвиток феодального землеволодіння, а з другого - посилювався польський вплив, проводиться інтенсивна роздача привілеїв на магдебурзьке право на прохання самих жителів міст¹⁴⁵. «Це бажання отримати привілеїв на магдебурзьке право, - підкреслював і В.Пічета, - факт дуже важливий, який необхідно враховувати майбутньому істориком литовсько-руських міст»¹⁴⁶. На жаль, це побажання відомого історика в основному не було враховано російськими дослідниками, і робота А.Дворниченка є в цьому ракурсі лише винятком. Як підсумок свого короткого дослідження ленінградський історик зазначає, що значення магдебурзького права в руйнуванні того міського устрою, який існував у Давній Русі, не можна ні перебільшувати, ні применшувати. З одного боку, це право, будучи прийнятим містом, сприяло відокремленню міста від землі, а з другого, ні інтенсивний розвиток феодалізму, ні введення магдебурзького права не могли повністю зруйнувати притаманний руським

¹⁴³ Грушевський М. Історія України-Руси - Т. 5. - С. 231.

¹⁴⁴ Окиншевич Л. Національно-демократична концепція історії права України в працях акад. М.Грушевського // Україна. - 1932. - Кн. 1-2. - С. 104-105.

¹⁴⁵ Дворниченко А. О предпосылках введения магдебургского права в городах западнорусских земель в XIV-XV вв. // Вестник ЛГУ. - 1982. - № 2. - С. 105-106.

¹⁴⁶ Пичета В. Аграрная реформа Сигизмунда Августа в Литовско-Русском государстве. - М., 1958. - С. 434.

територіям зв'язок міста з волостю¹⁴⁷. Отже, як зазначає А.Дворниченко, щоб розібратись в такому складному явищі, як прийняття магдебурзького права руськими містами, необхідно враховувати численні історичні фактори: розвиток феодалізму, політика литовського уряду, приватновласницький характер багатьох міст тощо. Як на мене, то це дуже слухна думка.

За М.Грушевським, привілейовані в теорії, міста в дійсності зійшли на зовсім непривілейоване становище в державі, де шляхта вирішувала їх долю без їх волі й відомості, так само, як долю селян. Ще М.Владимирський-Буданов на конкретних прикладах показав неспроможність цього твердження¹⁴⁸, що згодом стало таким популярним в українській історіографії міст. Досить цікаву позицію щодо цього питання висловила сучасна дослідниця Г.Швидько, вказуючи, що твердження, ніби магдебурзьке право усунуло міста від загальнодержавних прав є невірним з двох причин: по-перше, політично безправними були всі без винятку міста, а не лише магдебургії, по-друге, в самій Німеччині те ж магдебурзьке право не усувало міщан від участі в ландтагах, відповідно, не це право було причиною слабкості міст, а їх економічна слабкість та панування шляхти, що обмежувало самоврядування¹⁴⁹. Таке твердження, на мою думку, виглядає досить переконливо.

Що ж до питання зацікавленості міщан у поширенні норм магдебурзького права, то тут досить традиційною для української історіографії є думка, висловлена А.Яковлівим: «Німецьке право запроваджувалось в українських землях за розпорядженням пануючої влади без зєспосередньої участі у цьому процесі українського населення. Лише в областях Лівобережної України з відродженням у середині 17 ст. української державності, виникла можливість самостійно і безпосередньо зайняти позицію по відношенні до німецького права і застосовувати його в національно-політичних інтересах. Цим самим німецьке право було визнано складовою частиною українського національного права»¹⁵⁰. Це, м'яко кажучи, не відповідає дійсності.

Досить цікавими є дискусії навколо **термінології проблеми**. Але ці речі, як правило, розглядаються польськими істориками. Українська, як і білоруська, історіографія, на жаль, ще не розвинула дане питання такою ж мірою. Зокрема, ще З.Качмарчик намагався чіткіше окреслити поняття «локація», показуючи його зв'язок з поняттями «колонізація» та «реформа», а також співставність понять «право німецьке» та «право західноєвропейське». Все це, однак, лише підходить до розуміння самого поняття «локація на магдебурзькому праві», з цього питання в польській історіографії існує цілий значний пласт спеціальних скрупульозних і досить дискусійних досліджень.

Загалом, питання магдебурзького права не лише недостатньо вивчене, а й заідеологізоване, тому воно залишається відкритим для подальших досліджень.

---

¹⁴⁷ Див. також: Антонович В. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. - Т.1. - К., 1885. - С. 176.

¹⁴⁸ Владимирський-Буданов М. Німецьке право в Польщі і Литві. - С. 132-135.

¹⁴⁹ Швидько А. Советская историография о сущности и роли немецкого права в городах Украины XV-XVIII вв. // Вопросы германской истории и историографии. - Вып. 3. - Днепропетровск, 1975. - С. 132.

¹⁵⁰ Jakowliv A. Das deutsche Recht in der Ukraine und seine Einflüsse auf der ukrainische Recht im 16-18 Jahrhundert. - S. 214.

Розділ 2. Німецька колонізація і поширення магдебурзького права в Україні

Як уже зазначалося, магдебурзьке право було принесене на українські землі (як і загалом на слов'янські) німецькими колоністами. Тому, приступаючи до аналізу міського самоврядування за цим правом, доцільно в першу чергу розглянути проблему німецької колонізації в Україні.

Україна віддавна була населена представниками різних етнічних груп, а тому й справді «історія України - це не історія української етнічної маси (етнізм не є об'єктом історії), а міряна лінеарним часом багатоперспективна об'єктивна візія минулого усіх типів держав і спільнот, що існували на теперішній українській території в минулому»¹⁵¹. Проблема національних меншостей, міжнаціональних взаємозв'язків та взаємовпливів, співжиття людей різної віри та національності, асиміляцій та запозичень, міри усіх цих процесів та їх значення для автохтонного населення, на жаль, і досі залишається малодослідженою в історії України. Особливою популярністю користується тема єврейських поселенців (це й не дивно, бо вже в 16 ст. в Галичині кількість євреїв доходила до 10% всього населення міст¹⁵²), і чимало авторів, якщо не спеціально писали монографії з цього приводу, то бодай принагідно торкались даної проблеми¹⁵³. Немало є і літератури щодо вірмен¹⁵⁴ та польських колоністів в Україні¹⁵⁵. Однак, якщо представники усіх цих національностей були певною мірою відокремленими від справ міста, то цілком по іншому виглядав статус німецьких поселенців, адже міста Речі Посполитої базувались саме на німецькому праві. І хоч не завжди саме німецькі колоністи були носіями цього права¹⁵⁶, але вони безболісно вливались в його систему, а

¹⁵¹ Прицак О. Що таке історія України // Слово і час. - 1991. - № 1. - С. 60.

¹⁵² Horn M. *Źydzi na Rusi Czerwonej w XVI wieku*. - Lwyw, 1928; Bogucka M., Samsonowicz H. *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce Przedrozbiorowej*. - Wrociaw, 1986. - S. 159.

¹⁵³ Wyrobisz A. *Rola miast prywatnych w Polsce w XVI i XVII wieku* // PH. - T. LXV. - 1974. - Z. 1. - S. 33; DŃbkowski P. *Stosunki gospodarcze ziemi Halickiej w XV w.* // Pamіktnik Hystoryczno-Prawny. - T. III. - Z. 4. - Lwyw, 1927. - S. 43-45; Молчанов В. Евреи в Польше: история в зеркале литературы // Славяне и их соседи. - Вып. 5: Еврейское население в Европе. Средние века - новое время. - М., 1994 - С. 159-175; Меламед В. Евреи во Львове (XIII - первая половина XX в.): События. Общество. Люди. - Львов, 1994. - 265 с. Про архівні матеріали щодо даної проблеми див.: Гошко Т. Львівська магдебурґія через призму окремих рукописних джерел (XIV-XVIII ст.) // Україна в минулому. - Вип. 2. - Київ - Львів, 1992. - С. 37-42. Див також.: ЦДІАУЛ. - Ф. 52. - Оп.1. - Спр. 137. - 155 арк., Спр. 138. - 238 арк., Спр. 146. - 13 арк., Спр. 147. - Арк.3; Ф. 141. - Оп. 1. - Спр. 766. - Арк.1; Ф. 142. - Оп. 1. - Спр. 34. - Арк. 2; Спр. 35. - Арк. 3; Спр. 61. - Арк.2; Спр. 65. - Арк.2; Спр. 84. - Арк.3; Спр. 108. - Арк.2; Спр. 114. - Арк.3; AGZ. - T. VII. - S. 163-164, 171.

¹⁵⁴ Дашкевич Я. Армянские колонии на Украине в источниках и литературе XV-XIX вв. - Ереван, 1962. - 176 с.; Грабовецкий В., Исаевич Я. Рец на кн.: Дашкевич Я. Армянские колонии на Украине в источниках и литературе XV-XIX вв. - Ереван, 1962. - 176 с. // Вестник АН Армянской ССР. - 1962. - № 1. - С. 253-258; Trillerowna E. *Mieszkaccy Wschodu we Lwowie* // Miesicznik Heraldyczny. - T. XIV. - 1935. - S. 154-158; Врѣneck W. von. *Zur Geschichte des Magdeburger Rechts und der Statuten der Armenier in Lemberg* // ZSSR GA - Bd. 35 (48). - 1914. - S. 1-49; Кульчицкий В. Правосудие в армянских поселениях на территории Галиции (XIV-XVIII вв.) // Правоведение. - 1974. - № 2. - С. 116-118; ЦДІАУЛ. - Ф. 52. - Оп. 1. - Спр. 145. - Арк.6; Спр.136. - Арк.461; Спр.144. - Арк.14; Ф. 141. - Оп.1. - Спр. 299. - Арк.1; Спр.315. - Арк.1; Спр.332. - Арк.1; Спр.465. - Арк.1; Спр.733. - Арк.1; Спр. 819. - Арк.1; Ф.142- Оп.1. - Спр. 30. - Арк.3; Спр.66. - Арк.2; AGZ. - T. III. - S. 60-61; T. V. - S. 139-140; T. VII. - S. 134, 136; Acta Officii Consularis. - T. 1. - S. 275.

¹⁵⁵ Кондрацький А. Поляки на Україні в X-XIX ст. // УІЖ. - 1991. - № 12. - С. 83-96; Смолій В., Головка О. Проблема українсько-польських зв'язків доби феодалізму в українській радянській історіографії // Україна і Польща в період феодалізму. - К., 1991. - С. 3-10.

¹⁵⁶ І.Бардах стверджує, що рецепція магдебурзького права на українських та литовських землях взагалі відбувалася без впливу німецького елементу (Bardach I. *Miasta na prawie magdeburskim w*

часто становили її каркас (як у Львові, де німці «оживили львівську торгівлю», створили основу міського патриціату¹⁵⁷). Більше того, інколи автохтонне населення (українське для Червоної Русі і польське для решти території королівства¹⁵⁸), виділялось в окремі громади, випадаючи з правової системи міст і часто опускаючись до рівня чужинців¹⁵⁹. Загалом, навіть у 17 ст. іноземці становили близько 30% населення українських міст¹⁶⁰. А в таких великих містах, як Львів, за даними Я.Кіся, українців було лише 20% (причому показово, що автор включає в обрахунки передміщан, слуг та комірників, які не були повноправними міщанами¹⁶¹). У самому ж Львові за даними реєстру 1609 р. було лише 18 руських будинків¹⁶². Ф.Срібний у різний час нараховує від 16 до 50 українців - членів Львівського Ставропігійського братства¹⁶³. На цьому фоні досить оптимістично виглядає цифра, названа в судовій справі щодо конфіскації майна покійного Цибульського (10 липня 1601 р.): тут кількість братчиків визначається в чотири сотні осіб¹⁶⁴. Але навіть, якщо і припустити її достовірність - це мізер для такого великого міста, яким був Львів. І.Крип'якевич нараховує всього 40 ґрунтів у межах Львова в 16 ст., які належали українцям (до власників він включає церкву і шпиталь)¹⁶⁵. На передмістях за даними М.Грушевського було в цей час всього лише 235 ґрунтів, що належали русинам¹⁶⁶. А це означає, що навіть при найоптимістичнішому припущенні в місті було тільки кілька сот українців, причому разом з жінками та дітьми, тобто юридично повноправних громадян-українців було ще менше - очевидно кілька десятків. Саме тому, вивчення проблеми співжиття і взаємовпливів націй у середньовічному місті України є надзвичайно

wielkim księstwie Litewskim od schyłku XIV do połowy XVII stulecia // КН. - 1980. - №1. - С. 45). Польський історик С.Екренкройц, говорячи про існування міст у Польщі до німецької колонізації і про малозначимість останньої, наводить витяг з документу 1.V.1224 наданого Генріхом Бородатим Требницькому монастирю, де є відомості про місцевого вїта. Автор зазначає, що в цей час на даній території німецьких, чи будь-яких інших іноземних колоністів не було, у всякому разі вони не згадуються у жодному з відомих документів (Ekrenkreutz S. Wstkpne opracowanie - notatki do historii miast // APAN. - III-108. - Sygn. 5. - S. 9-11). Цієї ж точки зору дотримується А.Гальбан, підкреслюючи незнання німецької мови урядниками міст-магдебургій на цих теренах (Halban A. Zur Gesschichte des Deutschen Rechtes in Podolien, Wolhynien und der Ukraine. - Berlin, 1896. - S. 83). На цьому ж таки факті базував своє твердження В.Антонович, за словами якого, впровадження німецького права торкалось виключно міської організації, натомість в судах використовувались місцеві звичаї або так зване звичаєве право (Антонович В. Исследования о городах Юго-Западного края // Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. - К., 1885. - С. 65). Однак, були в нього і досить сильні опоненти, такі як Ф.Тарановський (Тарановский Ф. Обзор памятников магдебургского права западно-русских городов литовской эпохи. - Варшава, 1897. - С. 110).

¹⁵⁷ Одрин Є. Західна Україна в далекому минулому // ЦДІАУЛ. - Ф. Р-1. - Оп. 1. - Спр. 12. - Арк. 16.

¹⁵⁸ Piekarczyk S. Studia z dziejow ziem polskich w XIII-XIV w. Rola miast w walce o zjednoczenie ziem polskich i we wczesniejszym okresie monarchii stanowej do 1370 r. - Warszawa, 1955. - S. 94-95; Bogucka M. Walki społeczne w Gdacsu w XVI wieku // Pomorze Њredniowieczne. - S. 371.

¹⁵⁹ ЦДІАУЛ. - Ф. 52. - Оп. 1. - Спр. 143. - Арк. 225; Спр. 149. - Арк. 38.

¹⁶⁰ Кісь Я. Участь міст західноукраїнських земель у визвольній війні українського народу (1648-1654) // Питання історії СРСР. - Вип. 7. - Львів, 1958. - С. 97; Михайлина П. Визвольна боротьба трудового населення України (1569-1654). - К., 1975. - С. 38.

¹⁶¹ Кісь Я. Население и социальная структура Львова в период феодализма // Города феодальной России. - М., 1966. - С. 364.

¹⁶² АЮЗР. - 1879. - Ч. 1. - Т.ХІ. - С.303-309.

¹⁶³ Срібний Ф. Студії над організацією Львівської Ставропігії від кінця XVI до половини XVII ст. // ЗНТШ. - Львів, 1911. - Т. 66. - С. 57.

¹⁶⁴ ЦДІАУЛ. - Ф. 9. - Оп.1. - Спр. 355. - Арк. 762.

¹⁶⁵ Крип'якевич І. Русини властители у Львові в першій половині XVI ст. - Львів, [б.р.] - С.17.

¹⁶⁶ Грушевський М. Історія України-Руси. - Т. 6. - К., 1995. - С. 255.

важливим для глибшого розуміння історії даного періоду. Тим паче, що багатонаціональність не була специфічною ознакою українських земель. Це притаманна всій середньовічній Європі риза, що тісно пов'язана з рухом народів (як приклад С.Герbst наводить факт наявності польських, німецьких, італійських, а часом шотландських та англійських поселенців на пруських землях¹⁶⁷).

Проблема німецьких колоністів є досить складною. Не підлягає жодному сумніву лише сам факт наявності німецької колонізації як такої. Але коли саме вона розпочалася, що було її причиною і як оцінити її наслідки - все це ті складні питання, які до сьогодні не знайшли одностайної і чіткої відповіді. Ідеологічна заангажованість авторів так чи інакше позначається на дослідженнях даного типу. «В заміфологізованих конструкціях свідомо чи несвідомо згладжують різницю між довершеними фактами, історичними гіпотезами (які також мусять мати під собою науковий ґрунт) та просто вигадками. Часто гіпотези подаються як уже доведені факти, чого автори таких тверджень цілком певно не мають права робити»¹⁶⁸. А питання історії національних меншостей, в тому числі німців, є винятково сприятливим ґрунтом для такої міфотворчості, особливо це проявляється в даний час.

Німецькі колоністи, а з ними і основи німецького магдебурзького права, рано з'явилися на слов'янських землях. Однією з перших зазнала колонізації Сілезія, яка на кінець 13 ст. була вже значно онімеченою. Найдавніші засвідчення поширення магдебурзького права тут відносяться до 1178 р. - саме тоді був виданий Болеславом Високим при заснуванні Любуського монастиря цистерсів відповідний локаційний документ¹⁶⁹. В тому ж таки 12 ст. німецькі поселенці стали проникати і на східнослов'янські землі. Зокрема про факторії німецьких купців у Луцьку маємо відомості за 1149 р., а за 1175 р. - у Києві. В 1237 р. за князя Данила Романовича була утворена колонія німців у Галичі¹⁷⁰. Літописні згадки про осідлість німців у Галичині відносяться до 1259 р. В Галицько-Волинському літописі зазначено, що саме тоді Данило Романович закликав до новозбудованого і добре укріпленого міста Холма купців та ремісників¹⁷¹. Як свідчить той же літопис, у Володимирі-Волинському 1287 р. утворена перша міська гміна, базована на магдебурзькому праві, паростки якого з'явилися в місті під впливом німецьких колоністів. Саме в цей час в літописі вживається щодо міщан назва «містичі» замість давнього «гражани». Мстислав Данилович, отримавши від Володимира Васильовича Волинське князівство, «созва бояре володимирскія і містичі русци і Німці» і наказав перед ними відчитати грамоту Володимира про передання йому князівства¹⁷². Термін «містичі» вживався для означення міщан на магдебурзькому праві. Виходячи з того, що під назвою «містичі» виступають русини і німці, О.Маркевич припускає, що у Володимирі тоді вже була міська самоврядна організація, створена під впливом німецьких колоністів¹⁷³. У всякому разі, вже в 1324 р. маємо документальні відомості про міських радників у Володимирі Волинському. Як підкреслює польський дослідник З.Качмарчик, Володимир був першим містом західного типу на Русі, при чому не єдиним у 13 ст. (хоч можемо припустити, що не все місто, а лише якась його частина

¹⁶⁷ Herbst S. Dzieje miast Polskich (XV - pocz. XVIII (w)) // APAN. - III-304. - Sygn. 14. - S. 3.

¹⁶⁸ Дашкевич Я. Виникнення міст України: міфи та реальність // УІЖ. - № 2. - 1992. - С. 13.

¹⁶⁹ Тарановський Ф. Обзор памятников магдебургского права западно-русских городов литовской эпохи. - С. 15.

¹⁷⁰ Kaczmarczyk Z. Kolonizacja niemiecka na wschod od Odry. - Poznań, 1945. - S. 123-124.

¹⁷¹ Летопись по Ипатскому списку // Полное собрание русских летописей. - Спб., 1843. - Т. 2. - С.196.

¹⁷² Там же. - С. 216.

¹⁷³ Маркевич О. Печатки міст Галичини як історичне джерело // Історичні джерела та їх використання. - Вип.2. - Львів, 1966. - С. 225.

була базована на магдебурзькому праві)¹⁷⁴. Правда, І.Крип'якевич вважає більш вірогідним зворотній варіант: «...грумада включала все населення. Місцеві жителі Володимира, “володимирські мужі“, склали серед населення переважну більшість, і важко припустити, щоб управління міста захопили самі німці»¹⁷⁵.

У 13 ст. німці з'явилися у Львові. Вони заселили південну частину міста над Полтвою, де і постав новий міський осередок з центром на теперішньому Старому Ринку. Вже в 1287 р. у Львові, як і у Володимирі та Луцьку, було війтівство¹⁷⁶. В «Aktach Grodzkich i Ziemijskich» опубліковано текст грамоти Казимира III, виданої у Львові 22 серпня 1352 р. дітям колишнього львівського війта на володіння млином в селі Малі Винники. В документі зазначено, що згаданий млин належав: «...визначному мужеві Бертольд, колишньому війтові, їхньому дідові великим володарем блаженної пам'яті князем Русі за його вірну службу даром відзначеному...»¹⁷⁷, а це означає, що у Львові була громада, яка мала війта, німця за походженням, що його князь Лев Данилович наділив згаданим землеволодінням, а отже, німецьке право, як і німецькі поселенці, були в цей час у Львові принаймні *de facto*. Крім того, відомий випадок (і то далеко не поодинокий)¹⁷⁸, коли Казимир, надаючи 1366 р. привілей на магдебургію м. Сяноку не згадує про магдебурзьке право, що існувало тут раніше. Не раз публікувалася грамота князя Юрія від 20 січня 1339 р. надана міщанинові Барткові на війтівство в Сяноку «з цілою властиею і юриздикцією, або правом магдебурзьким»¹⁷⁹. Дана грамота поряд з поляками, угорцями і русинами згадує німців як сяноцьких міщан. Таким чином, вже й до 1340 р., тобто до приходу Казимира III, німецьке право було добре знане на цих землях, хоч і не так широко вживане, як починаючи з казимирових часів¹⁸⁰.

Захопивши Галичину, Казимир III відкриває дорогу широкому впливу німецьких колоністів і протегує розповсюдження німецького права в цих землях: грамоти на використання магдебурзького права отримали Львів 1356 р., Сянок 1366 р., Тичин і Судова Вишня 1368 р., ним послуговувались Перемишль ще до 1353 р., Галич, Переворськ та Ярослав до 1351 р. Значне поширення магдебурзького права припадало на кінець панування Казимира III, тобто на другу половину 14 ст. Кількість локованих міст в 1333-1370 рр. у Речі Посполитій подвоїлась. В Малопольщі і на Русі кількість королівських міст збільшилась в цей час на 42 одиниці. Приватних міст виникло 17 - удвічі менше. Таким чином, загальна кількість міст-магдебургій за часи Казимира III збільшилась на 59 одиниць. В той же час у Великопольщі виникло 22 міста, серед яких лише два були королівськими. Це свідчить про активну колонізаторську політику польського короля, спрямовану на крайні східні землі його держави і про відставання цих земель в економічному і соціальному розвитку в порівнянні з північними та західними

¹⁷⁴ Kaczmarczyk Z. Kolonizacja niemiecka na wschod od Odry. - S.124.

¹⁷⁵ Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. - К., 1984. - С.130-131.

¹⁷⁶ Zubrycki D. Kronika miasta Lwowa. - Lwyw, 1844. - S. 8-9.

¹⁷⁷ AGZ. - Т.ІІ. - Lwyw, 1870. - S.1; Історія Львова в документах та матеріалах / Під ред. М.Брика. - К., 1986. - С. 15-16.

¹⁷⁸ Szczygiel R. Etapy lokacji miast nadbujańskich w XIV-XV wieku. Jedna czy dwie lokacje Cheima na prawie niemieckim? // Ojczyzna bliższa i dalsza. - Kraków, 1993. - S. 127; Szczygiel R. Lokacje miast w Polsce XVI wieku. - Lublin, 1989. - S. 105.

¹⁷⁹ Болеслав-Юрий II, князь всей Малой Руси: Сб. материалов и исследований. - СПб, 1907. - С. 77; Codex diplomaticus Poloniae / Ed. J.Bartoszewicz. - Т. III. - Varsoviae, 1858. - S. 197; Przywiej lokacyjnuy miasta Sanoka z 1339 roku. / Wstępn i opracowanie F.Kiryk. - Przemysl, 1992. - S. 9. Ф.Кірик, виходячи з особливостей документу, вважає, що даний привілей був лише останньою фазою міської локації і переносить дату впровадження магдебурзького права у місті принаймні на 1334 р. (Kiryk F. Lokacje miasta // Sanok. Dzieje miasta. - Krakow, 1995. - S. 91-92).

¹⁸⁰ Kaczmarczyk Z. Kolonizacja niemiecka na wschod od Odry. - S.124.

землями Речі Посполитої. Зі смертю Казимира Великого закінчується епоха планового осадництва. В часи Єлизавети в Малопольщі локовано близько 20 міст. Це, як вказує А.Бердецька, було лише інерційним продовженням активної осадничої діяльності попередньої епохи. А на відміну від Казимирових часів, в даний період королівські міста становили всього 25% локацій, решту - міста рицарські та церковні¹⁸¹. Окрім того, саме до цього періоду відносяться локації понад 20 сіл на магдебурзькому праві, причому, як правило, в перемишльській та сяноцькій землях¹⁸². Для порівняння: магдебурзьке право у 13-14 ст. поширилось у багатьох східнонімецьких державах, Польщі, Литві, в деяких регіонах Чехії, Моравії, Угорщини; на середину 14 ст. загальна кількість міст на магдебурзькому праві тут, за даними російського дослідника А.Рогачевського, була близько 400¹⁸³. Взагалі, надання новому місту або новій міській громаді права на зразок більш давнього міста є явищем загальноєвропейським. За висловом того ж дослідника «наслідком цього була поява «дочірних», «внучатих» і навіть «правнучатих» міст, що об'єднувались у сім'ї»¹⁸⁴. В Німеччині було шість таких груп міст із специфічним міським правом: фризська, саксонська, франконська, тюрингська, швабська, баварська. При цьому саксонська група розділяється на дві підгрупи: вестфальську, до якої відноситься любекське міське право, та остфальську, до якої відноситься магдебурзьке право.

З 1366 р. починається масова колонізація села на німецькому праві у Львівській землі. Тут вона тривала до 16 ст. І слід зауважити, що міщани були чи не найактивнішою групою населення в цьому процесі. Для прикладу, в околицях Кракова вже на 1250-1333 рр. з 28 відомих солтиств 16 належало міщанам, причому з них 11 - краківським¹⁸⁵.

Правда, відбувалася ця колонізація практично без участі німецьких колоністів, хоч, очевидно, при опосередкованому їх впливові через традицію міст. До речі, навіть у маленьких містечках, таких як Самбір, ще на початку 15 ст. серед міщан було лише 11% німців. Навіть в окрузі такого онімеченого міста як Львів чи не єдиними мешканцями німецького походження були солтиси. Втім, вони мали певний вплив на життя регіону, що й відобразилось у місцевій топонімії: в районі Львова досі збереглася низка німецьких назв - Замарстинів (Sommerstein), Клепарів (Klopper), Кульпарків (Goldberg) тощо¹⁸⁶. Причому, це не було особливістю українських міст. Таку ж роль німецьких осадників в колонізації на магдебурзькому праві можна відмітити на всіх теренах Центрально-Східної Європи. Так у Чехії в 13 ст. серед зафіксованих осадників було 6 чехів і 13 німців, а в 14 ст. вже поряд з 25 чехами зустрічаємо 12 німців (до уваги не брались осадники із загальнохристиянськими іменами, якщо не було інших підтверджень їх походження). Відповідно, А.Генсьоровський серед 81 відомого йому осадника

¹⁸¹ Berdecka A. Nowe lokacje miast krylewskich w Maiopolsce w latach 1333-1370. Chronologia i rozmieszczenie // PH. - T. LXV. - 1974. - Z. 4. - S. 610-612.

¹⁸² Kaczmarczyk Z. Kolonizacja niemiecka... - S. 124.

¹⁸³ Рогачевский А. Меч Роланда. Правовые взгляды немецких горожан XIII-XVII вв. - СПб, 1996. - С. 19. Поширення магдебурзького права у Східній Європі наочно показано у кн.: Moraw P. Von offener Verfassung zu gestalteter Verdichtung. Das Reich im späten Mittelalter 1250 bis 1490. - Berlin (West) - Frankfurt, 1985. - S. 112.

¹⁸⁴ Рогачевский А. Меч Роланда. Правовые взгляды немецких горожан XIII-XVII вв. - С. 18.

¹⁸⁵ Zientara B. Działalność lokacyjna jako droga awansu społecznego w Europie Ćbrodkowej XII-XIV w. // Ѓыльски Kwartalnik Historyczny. Sobytk. - R. XXXVI. - Nr 1. - Wrociaw, 1981. - S. 52.

¹⁸⁶ Kaczmarczyk Z. Kolonizacja niemiecka.. - S. 127-128. Грамотою 1378 р. Владислава Ягайла надавалось львівським міщанам право вибору вїта (AGZ. - T. III. - S. 80). Першим обраним львівським вїтом був А.Зомерштайн (Andrzej Sommerstein), котрий збудував недалеко від мурів міста велику садибу, яку німці спершу назвали Sommerstejnhof, згодом ця назва трансформувалась в Замарстинів і дійшла до нас у назві однієї з львівських вулиць (Chodynieski I. Historia Stolecznego Krylestwa Galicyi i Lodomeryi Miasta Lwowa od zalozenia jego aї do czasuy teraцniejszych. - Lwyw, 1865. - S. 45).

Малопольщі (до 1333 р.) виділив 28 німців і 30 поляків. З плином часу кількість німецьких локаторів на цих землях помітно зменшилась¹⁸⁷.

Вже в часи першої появи магдебурзького права на українських землях (починаючи з 13 ст.), значна частина осадників міст, як підкреслював Б.Зентара, походила з родин «локаторів»: діти солтисів і вїттів продовжували батьківську справу на нових теренах. «Таким чином, осадники, що походили з магдебурзького архієпископства, локували міста в Сілезії, їх нащадки - в Малопольщі, Великопольщі, Хелмінській землі, на Спішу, малопольські осадники - на Червоній Русі, хелмінські - в Пруссії і на Мазовшу»¹⁸⁸.

В основному німецька колонізація все ж була спрямована на міста. Як зазначала А.Бердецька, «міста притягали до себе осадників через кращі умови життя, ніж локовані села. Статус “*oppidanus*” (міщанин як правило невеликого провінційного містечка - Т.Г.), а може навіть “*cives*” давав привілей і суспільний аванс на перехід до вищого стану»¹⁸⁹. Винятково ж багато німецьких колоністів осідало у таких великих містах, як Львів, де вони становили кістяк патриціату (правда, лише на так званому німецькому етапі історії міста (14 - початок 16 ст.), причому поступово відбувалось їх спольщення та асиміляція). Саме чисельність та значимість німецьких поселенців у Львові дали право М.Грушевському, якого аж ніяк не годні ми запідозрити в ідеологічній тенденційності і особливому сентименті щодо німецького елемента наших міст¹⁹⁰, твердити: «З кінця XIV ст. Львів, наприклад, - се чисто німецьке місто (говорячи саме про привілейоване місто, а не про його передмістя) і такий був він все XV ст. і навіть частину XVI, а тим часом він в сім часі - культурний центр України, митрополія механіків (ремісників)»¹⁹¹.

Вплив німецьких колоністів у Речі Посполитій в 14-15 ст. був таким значним, що в офіційних документах стала використовуватись німецька мова, і назва міста часто-густо

¹⁸⁷ Zientara B. Działalność lokacyjna jako droga awansu społecznego w Europie Ćrodkowej XII-XIV w. - S.55; Gęsiowski A. Ze studiów nad szerzeniem się tzw. prawa niemieckiego we wsiach ziemi krakowskiej i sandomierskiej (do 1333) // Roczniki Historyczne. - N 26. - 1960. - S. 167.

¹⁸⁸ Zientara B. Działalność lokacyjna jako droga awansu społecznego w Europie Ćrodkowej XII-XIV w. - S. 52-53.

¹⁸⁹ Berdecka A. Lokacje i zagospodarowanie miast Krylewskich w Małopolsce za Kazimierza Wielkiego (1333-1370). - Wrocław, 1982. - С. 147.

¹⁹⁰ Як підтвердження цього можемо навести оцінку М.Грушевського німецької колонізації українських земель: «Розвій сеї колонізації, а з ним розвій німецького права має політичну мету: збільшити пруський елемент для протиставлення місцевим Русинам, на яких годі було послатися супроти литовських аспірацій. Німецьке право служило не тільки цілям культурним, чи властиво фіскальним (бо властиво поза фіскальними інтересами “культура” дуже мало правительством інтересувала), - а пониженню Руси, денаціоналізації руських країв, скріпленню елементів католицьких і польських - бо сих чужоземних німецьких колоністів трохи пізніше чи скорше поглинув такий польський елемент» (Грушевський М. Історія України-Руси. - Т. 5. - К., 1994. - С. 228). «В особливо важких умовах опинився при нових міських порядках місцевий туземний елемент. Не кажучи вже про те, що при введенні магдебурзького права останнє часто використовувалось лише привілейованою колонією німців і поляків, а туземне населення позбавлялось громадянських прав». (Грушевський М. Очерк истории украинского народа. - К., 1991. - С. 143). Принагідно варто зазначити, що така позиція відомого історика є лише виявом однієї з міфологем української історіографії. Хоч факт певних утисків і правової нерівності українського елемента в тогочасній Речі Посполитій є безперечним, проте українські історики часто-густо гіпертрофували його в своїх дослідженнях. Факти засвідчують не таке вже безвихідне і важке становище українців у чужій (!) для них державі. Детально див.: Гошко Т. З історії вивчення проблеми самоврядування міст України в 16-18 ст. // Україна в минулому. - Вип. 4. - Київ - Львів, 1993. - С. 45-50.

¹⁹¹ Грушевський М. На порозі нової України // Великий українець. Матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського. - К., 1992. - С. 145.

подавалась на німецький кшталт. Так, стосовно Львова німецька назва використовувалась у грамоті князя Юрія II від 1334 р.¹⁹², де місто назване Lemberg. Але це всього лиш одна із форм назви міста. Зокрема, 1359 р. у документі львівських радників від 10 січня місто назване Lemburg¹⁹³, як, до речі, у Хроніці Зіморовича під роком 1340¹⁹⁴. Lemburg-ом місто назване і в документах Казимира Великого (28 грудня 1360 р., 16 серпня 1365 р., 27 липня 1368 р.¹⁹⁵ тощо), Владислава Опольського (9 грудня 1372 р.¹⁹⁶, 11 листопада 1372 р.¹⁹⁷, 15 грудня 1373 р.¹⁹⁸, 4 жовтня 1377 р.¹⁹⁹, 8 жовтня 1377 р.²⁰⁰ тощо), королеви Єлизавети (23 серпня 1379 р.²⁰¹), короля Людовіка (1 квітня 1380 р.²⁰² та недатований документ²⁰³), Владислава Ягайла (29 вересня 1388 р. та 1 жовтня 1389 р.²⁰⁴) та ін. У документі Владислава Ягайла, де Львову підтверджується магдебурзьке право і 100 франконських ланів, встановлюється восьмиденний щорічний ярмарок і окреслюються прибутки війта (1 жовтня 1389 р.), теж вживається назва Lemburg, але поруч з нею вперше - слова «civitas nostra Leona»²⁰⁵. Крім того, трапляється в документах форма Lamburg²⁰⁶. Причому у документах Владислава Ягайла від 25 березня 1426 р. та 14 травня 1427 р. вживається конструкція «civitas nostra Lamburgensis alias Leopoliensis»²⁰⁷, що, очевидно, фіксувало перехідний період у становленні використовуваної в документах форми назви міста²⁰⁸.

¹⁹² Болеслав-Юрій II князь всей Малой Руси. - С. 77-79; Див.: Грушевський М. Історія України-Руси. - Т. 3. - К., 1993. - С. 524.

¹⁹³ ЦДІАУЛ. - Ф. 55. - Оп. 1. - Спр. 135. - С. 1.

¹⁹⁴ Zimorowicz B. Historia miasta Lwowa, Krylewstwa Galjcyi i Lodomeryi stolicy; z opisaniem dokladnem okolic i potroynego obleiienia. - Lwyw, 1835. - S. 61; Rasp C. Nachweisung der Rechte der Stadt und der Burger zu Lemberg. - Lemberg, 1865 // ЦДІАУЛ. - Ф.55. - Оп.1. - Спр.74. - Арк.2; Gorzycki K. Polńczenie Rusi Czerwonej z Polsk№ przez Kazimierza Wielkiego. - Lwyw, 1889. - S.88.

¹⁹⁵ AGZ. - Т. III. - Lwyw, 1872. - S. 27, 33, 40-45.

¹⁹⁶ Ibid. - S. 47; ЦДІАУЛ. - Ф. 55. - Оп. 1. - Спр. 185. - Арк. 1.

¹⁹⁷ AGZ. - Т.V. - Lwyw, 1875. - S. 8.

¹⁹⁸ Ibid. - S. 9.

¹⁹⁹ Ibid. - S. 15.

²⁰⁰ Ibid. - Т. III. - Lwyw, 1872. - S. 50.

²⁰¹ Ibid. - S. 58.

²⁰² Ibid. - S. 60.

²⁰³ Ibid. - S. 61. У копіярії, з якого взято цей документ немає дати. І.Вагилевич датує його 1381 р. Але К.Ліске вважає, що якби цей документ відносився до 1381 р., то при імені Єлизавети, яка на той час вже померла, були б слова «felicis recordacionis, pie memorie», або щось подібне, а оскільки такої приставки немає, то документ цей міг бути написаний 1379 або 1380 р.

²⁰⁴ Ibid. - S. 80, 84-85; ЦДІАУЛ. - Ф. 55. - Оп. 1. - Спр. 185. - Арк. 1

²⁰⁵ AGZ. - Т. V. - Lwyw, 1875. - S. 24.

²⁰⁶ Ibid. - S. 16, 48.

²⁰⁷ Ibid. - S. 49, 55. ЦДІА України у м. Львові. - Ф. 55. - Оп. 1. - Спр. 185. - Арк. 2.

²⁰⁸ Ярослав Рудницький, однак, вважає, що найдавнішою німецькою формою назви міста була Leonburg і лише внаслідок фонетичних і семантичних змін почерез форми Lemburg, Lamburg, Lamberg утвердилась німецька назва Lemberg (цей дослідник вважає німецьку форму назви міста дивною і неоднозначною, тому ця проблема стала темою його окремого дослідження, опублікованого в 17 тому відомого ономастичного журналу «Zeitschrift fuer Namenforschung» під заголовком «Zur slavisch-deutsches Ortsnamenkunde. Ukrainisches Lviv - deutsches Lemberg» (Рудницький Я. Назва «Львів» та її походження // Наш Львів. Ювілейний збірник 1252-1952. - Нью-Йорк, 1953. - С.43).

В цей час відбувається процес асиміляції німецьких колоністів. Правда саме в 14-15 ст. продовжує вживатись інша форма назви Львова, хоч дещо рідше. Наприклад у релокаційному привілеї Казимира III від 17 червня 1356 р., виданому у Сандомирі, Львів названо «Lwow», а в нотатках Зіморовича наводяться фрагменти за 1270 р., де у латинському тексті місто назване у руському варіанті «Lwihorod»²⁰⁹. Все ж німецька назва трапляється у документах 14 ст. значно частіше. Однак, це лише ілюстрація наявності і певного авторитету німецьких колоністів на Червоній Русі, яка аж ніяк не може розглядатись як засвідчення їх кількісної, економічної чи політичної переваги. Вона принципово не може виступати доказом будь-якої гіпотези, бо кількість виданих у цей час документів через часткову їх збереженість не може бути підрахованою, а, отже, ніякого реального цифрового матеріалу подати в даному випадку неможливо.

Таким чином, німецька колонізація Галичини почалася у 13 ст., ще за княжих часів (це стверджують і такі відомі історики, як І.Шараневич, М.Владимирський-Буданов, М.Грушевський, М.Голубець, В.Гейнош²¹⁰ та інші), і вже тоді досягла якщо не кількісно, то територіально, досить вагомих масштабів. А, отже, аж ніяк не можна розглядати її як антируську політику польських королів, спрямовану на спольщення і покатоличення місцевого населення (а саме такої думки дотримувались І.Ходинецький, І.Франко та інші²¹¹), так само, не можна вважати цей процес елементом польської цивілізаційної місії²¹². Політичний мотив розширення осадничої діяльності польських правителів на руських землях відносно попереднього періоду був лише маргінальним щодо економічних та соціальних спонук. Як твердить С.Кутшеба, «причини (колонізації - Т.Г.) лежали глибше, а саме в господарських основах країни»²¹³. Тобто, «надання містам магдебурзького права говорить не тільки про їх значний економічний розвиток, але й про формування міщанства як стану. ...Магдебурзьке право слід розцінювати як результат тих економічних відносин, які склалися між містом і феодалним сеньйором на певному етапі соціально-економічного розвитку країни. Це право юридично закріплювало зміни в соціально-економічній структурі феодалного суспільства»²¹⁴.

Однак, щоб підтвердити цей постулат, слід спершу конкретизувати причини німецької колонізації. Власне вони і стали одним з найважливіших пунктів суперечок в

²⁰⁹ ЦДІАУЛ. - Ф. 129. - Оп. 3. - Спр. 257. - Арк. 3; Ф. 52. - Оп. 2. - Спр. 1157. - Арк. 26. Zimorowicz В. Historia... - S. 61. В давніх документах і на монетах вживається на староруський манір форма Львов (для прикладу «город Львов» (ПСРЛ. - Т. 2. - СПб., 1843. - С. 216), «в город Львов» (АЮЗР. - Т. 8. - С. 278, 282) тощо) Починаючи з кінця 14 ст. в українській мові з'являється нова форма із зміною початкового «л» на «ил» (див.: Кримський А. Украинская граматика. - М., 1908. - С. 420). Ця форма відобразилась і на назві міста («до Илвова» (1407 р.) (AGZ. - Т. VII. - S. 205). Вживана нині форма Львів (точніше «Ильвів») виступає вперше у 1886 р. у словнику Євгенія Желеховського та Софрона Недільського (Малорусько-Німецький словар / Уложили Є.Желеховский і С.Недільский. - Т. 1 (А-П). - Львів, 1886. - С. 322).

²¹⁰ Шараневич И. Стародавние Галицкие города. - Львов, 1861. - Ч. 2. - С. 21-30; Владимирский-Буданов М. Німецьке право в Польщі і Литві. - Львів, 1903 (Розвідки про міста і міщанство на Україні-Русі в XV-XVIII в. - Ч. 1). - С. 6; Грушевський М. Історія України-Русі. - Т.2. - К., 1992. - С. 376-377, 503-504; Голубець М. «Нації» княжого Львова // Діло. - 1932. - 2 квіт. (Ч. 72); Гейнош В. Історичний нарис правового і суспільного устрою давнього Львова (XIII-XVIII ст.) // ЦДІАУЛ. - Ф. Р-1. - Оп. 1. - Спр. 21. - С. 5.

²¹¹ Франко І. Иван Вишенський, його час і писемницька діяльність // Зібрання творів у 50-ти тт. - Т. 28. - К., 1980. - С. 260-261; Chodynieski I. Historia stolecznego Krylestwa Galicyi i Lodomerji miasta Lwowa... - S. 25-26.

²¹² Papee F. Historia miasta Lwowa w zarysie. - Lwyw - Warszawa, 1924. - S. 37.

²¹³ Кутшеба С. Очерк истории общественно-государственного строя Польши. - СПб, 1907. - С. 29.

²¹⁴ Щербаков С. Шляхетський наступ на міста Західної Білорусі в першій половині 17 ст. і криза цехового ремесла // Питання історії СРСР. - Вип. 6. - Львів, 1952. - С. 92.

історичній літературі. Варто зазначити, що оскільки колонізація - це перш за все демографічне явище, то і причини її мусять бути двосторонніми: з одного боку ті, що спонукають людей залишати свої обжиті місця, а з другого - обирати для нового поселення саме те, а не інше місце. Нові землі мають бути економічно і політично готові прийняти нових поселенців. «Те, що рух німецького елемента був скерований у той час на широкі простори сходу, є результатом більших можливостей в тій стороні, слабо залюдненій і слабо загосподареній у порівнянні з романською Європою»²¹⁵. Що ж до українських земель, то, зруйновані численними війнами, вони потребували економічної ін'єкції для свого відродження, причому вона мала включати як капітал, так і трудові ресурси. Та й нові правові норми, які вкоренились тут паралельно з німецькою колонізацією, були лише правовим оформленням процесу поділу праці і формування станів як його результату. Загалом, як підкреслює К.Тименецький, німецька колонізація на схід була явищем історичним²¹⁶, причому, як з огляду на внутрішню історію колонізованих земель, так і зважаючи на загальну історію Європи. Спрямована на польські, а згодом і на руські землі, хвиля німецької колонізації належить до загального широкого колонізаційного руху європейських народів орієнтованого на схід. В 11 ст. колонізаційна хвиля охопила Нідерланди, у 12 ст. дійшла до Німеччини, в середині століття до Полаб'я, в кінці 12 і в 13 ст. до Чехії, Угорщини, Польщі та Пруссії. Хоч дехто з дослідників, зокрема Р.Лащенко, вважає, що німецька колонізація 13-14 ст. була раннім виявом так званої «провідної політичної ідеї німецького племені *drang nach Osten...*»²¹⁷ все ж, це загальноєвропейське явище, відоме в історіографії як відродження Європи, як потужний цивілізаційний імпульс, що ніс в собі великі можливості розвитку, збільшував соціальну мобільність, активність та ініціативу населення, сприяв розвитку господарства і формуванню станової структури людності. Ці колонізаційні процеси привели до зростання населення різних регіонів, зміни їх національного складу, збільшення кількості міст, запровадження досконаліших технік ведення господарства, підвищення життєвих стандартів. Тим паче, що колоністи не одразу розривали зв'язки із прабатьківськими землями. «Середньовічна європейська колонізація - це рух перш за все економічного характеру, попри зв'язки з експансією політичною і територіальною,

²¹⁵ Kaczmarczyk Z. Kolonizacja niemiecka... - S. 42.

²¹⁶ Tymieniecki K. Przyczyny zahamowania ekspansji niemieckiej na wschodzie w schyłku wredniowiecza // Pamietnik VII Powszechnego Zjazdu historykow Polskich we Wrociawiu 19-22 wrzeznia 1948. - T. 1. - Warszawa, 1948. - S. 38.

²¹⁷ Лащенко Р. Лекції по історії українського права. - Ч. II: Литовсько-польська доба. - Вип. 1. Пам'ятники права. - Прага, 1924. - С. 50. Дехто ж з дослідників (якщо цих авторів можна так назвати) йде значно далі і проголошує німецьку колонізацію доби середньовіччя лише одним із ступенів одвічної німецької ідеї винищення чи поневолення слов'ян, що перетворилась з часом у пасіонарність німецького народу. «Німецький "дранг нах Остен" (безперервний воєнний наступ, гін на Схід) розпочався дуже давно. В різні часи він прикривався різними мотивами і претекстами, але мета його завжди була одна й та сама: винищення, або в ліпшому випадку поневолення слов'ян, з метою очищення слов'янських просторів від слов'ян і населення на тих просторах німців. Ця мета є логічним висновком із двох глибоко закорінених у німців залогень, а саме: одвічного "Deutschland muss grosser sein" (Німеччина мусить бути більша), та пізнішого: "Deutschland, Deutschland uber alles, uber alles in die Welt" (Німеччина, Німеччина над усе, над усе в світі)... "Дранг нах Остен" розпочався ще за франконського короля (пізніше імператора) Карла Великого...» (Король Н. «Дранг нах Остен» і коли він почався. - Нью-Йорк, 1969. - С. 5). Більше того, в інтерпретації Нестора Короля, вже перші польські королі перетворюються на німецьких посіпак, що діють часто собі на шкоду. «...польські князі і королі звертали свої очі в бік Литви й Руси, прислуховуючись часом до нашептів німців і Риму, що не припиняється і в наші дні, наче б то Польща є якимсь "бастіоном католицизму на Сході Європи". Це так імпонувало і тепер ще імпонує полякам, що вони добровільно самі на протязі цілої своєї історії були найвірнішими помічниками німців у винищенні інших слов'ян, навіть тоді, коли й самі попадали в смертельну небезпеку...» (Там же. - С. 26-27). Все це, м'яко кажучи, не має під собою наукової бази.

попри асоціації з католицьким костелом, особливо виразної на православних землях, попри пов'язані з нею етнічні зміни, попри значні перетворення у сфері культури в широкому розумінні слова»²¹⁸. І хоч колонізація пов'язана з новою ерою економічного розвитку, однак перебільшенням є твердження С.Кутшеби, що вона «творить колосальний прогрес.»²¹⁹, бо утворення нових господарських форм і початок економічного піднесення зумовлені не лише зовнішніми, але і внутрішніми чинниками. Щоб німецька колонізація і принесені нею форми устрою дали бажані наслідки, вони повинні були знайти відповідний ґрунт на місцях, щоб не бути відторгненими самим історичним розвитком колонізованих земель. Окрім того, «не можна забувати, що вплив колонізації був тільки одним з багатьох чинників, що впливали на зміну структури міст, і незалежно від неї, під впливом ряду інших спонук, місто так чи інакше пішло би подібним шляхом свого розвитку»²²⁰. Але наскільки довшим був би цей шлях, чи був би він продуктивним, чи не звернуло б суспільство на манівці? Історія не дає нам відповіді на ці запитання. Ми можемо лише висловлювати більш чи менш вірогідні припущення. Колонізація мала і певні негативні наслідки. Одним з них є зміна національного складу східноєвропейських земель і пов'язані з нею міжнаціональні конфлікти. І все ж, «...німецьке право відбилось на містах радше своїми хорошими сторонами, ніж поганими...»²²¹.

Принагідно зазначу, що не можу погодитись із твердженням С.Пекарчика про двоїстий характер німецької колонізації. «З одного боку вона позитивно впливала на господарський розвиток міст»²²², з іншого - цей розвиток гальмувався створенням сприятливих умов для господарської експлуатації Польщі (і України - Т.Г.) західноєвропейськими містами»²²³. Видається, можемо говорити не про експлуатацію міст, а про розвиток їх економічного потенціалу внаслідок скерування торгівлі на прабатьківські землі колоністів²²⁴.

Загалом, можемо виділити три основні хвилі німецької колонізації східноєвропейських земель. У 13 ст. проходить перша з них. Це так звана перша фаза демографічного розвитку Європи в пізньому середньовіччі - фаза швидкого зростання чисельності населення, що призвело з часом до нестачі життєвих ресурсів²²⁵. Збільшуючись чисельно, населення в три способи намагається знайти вихід із скрутного становища: в Європі розорювалось більше земель, частина надлишкової селянської

²¹⁸ Janeczek A. Ruń Czerwona XIV-XV w., jako pole przemian osadniczych // Другий міжнародний конгрес українців. Львів, 22-28 серпня 1993. - Львів, 1994. - С.32.

²¹⁹ Кутшеба С. Очерк истории общественно-государственного строя Польши. - С. 33.

²²⁰ Piekarczyk S. Z badac nad gospodarczo-społeczno-strukturno miast polskich w okresie od drugiej połowy XIII do pierwszych dziesiętników lat XIV w. // КН. - R. LIX. - 1952. - S. 84 (APAN. - III-310. - Sygn. 41).

²²¹ Линниченко И. Черты из истории сословий в юго-западной (Галицкой) Руси XIV-XV в. // Ученые записки императорского Московского университета. - Вып. 20. - М., 1894. - С. 212.

²²² Про систему організації економічного життя міст-магдебургій див.: Herbst S. Dzieje miast Polskich (XV - pocz. XVIII w.) // APAN. - III-304. - Sygn. 14. - S. 12-13; Berdecka A. Lokacje i zagospodarowanie miast Krzyżewskich w Małopolsce za Kazimierza Wielkiego (1333-1370). - S. 45-140.

²²³ Piekarczyk S. Z badac nad gospodarczo-społeczno-strukturno miast polskich w okresie od drugiej połowy XIII do pierwszych dziesiętników lat XIV w. - S. 84.

²²⁴ Про німецький напрям торгівлі українських міст 13-15 ст. див.: Сидоренко О. Українські землі у міжнародній торгівлі (IX - середина XVII ст.). - К., 1992. - С. 147-180.

²²⁵ Джозеф Лінч виходячи з теорії Томаса Мальтуса, виділяє три фази демографічного розвитку у пізньому середньовіччі: забагато людей і замало для них ресурсів, потім раптове вимирання населення і нарешті встановлення нової рівноваги між ресурсами і вже набагато меншою кількістю населення (Лінч Д. Середньовічна церква. Коротка історія. - К., 1994. - С. 393).

людності переселяється в міста, які саме в цей час бурхливо розвивались, треті ж мігрували на окраїни Європи, передусім на слов'янські землі на сході та в Іспанію на заході. Під кінець 13 ст. ці можливості стали вичерпуватись. Розчистка внутрішніх земель досягла меж, села обезлюдніли. Міста та торгівля розвивались далі, але темпи цього розвитку вже не могли забезпечити потреби зростаючої кількості безземельних селян, що приходили в міста. Утруднювала процес некерованих міграцій і стабілізація внутрішніх та зовнішніх кордонів середньовічних держав. На продуктивність сільського господарства різко впливали і процеси похолодання, що саме в цей час розпочалось в Європі. І хоч зміна середньорічної температури була мало помітна, але її наслідки стали для Європи досить відчутними: більше дощів, скорочення вегетаційного сезону, пізні приморозки навесні та ранні восени, які стали регулярно приводити до неврожайів, голоду, і як наслідок, до зростання смертності. Особливо ж великої шкоди зазнала Європа, коли три роки поспіль, 1315-1317 рр., були неврожаї на обширних територіях. Різко піднялись ціни на продукти харчування, що приводило до масового вимирання плебсу²²⁶. Все це стимулювало міграційні процеси.

Наприкінці 13 і на початку 14 ст. населення Європи, наштовкуючись на бар'єр, поставлений тодішньою технологією та продуктивністю сільського господарства, перебувало у стані чисельної стагнації й далі не зростало²²⁷. У першій чверті 14 ст. Європа переживала класичну «мальтузіанську кризу». «Образно можна уявити собі європейське населення в 1300 р. як людей, що бредуть у глибокій воді, яка сягає їм по носа: один хибний крок, і вони захлинуться»²²⁸.

Саме з цієї критичної точки в історії людства на початку 14 ст. розпочинається друга хвиля колонізації. Це пояснюється знову ж кількома причинами. Перш за все, включення Червоної Русі до складу Казимирової держави створює тут певну стабільність центральної влади в порівнянні з попереднім періодом міжусобних чвар. А отже, на перший план починають виходити економічні чинники. Саме на піднесення господарського розвитку Червоної Русі і була спрямована політика місцевого уряду щодо заохочення нової інтенсивної хвилі колонізації та поживавлення тут локаційного процесу. Посилюється в цей період і політичний фактор, адже саме за рахунок німецького католицького елемента польська влада розширювала свою соціальну базу, на яку надійно могла спиратись у боротьбі за ці землі. Сприяла поширенню колонізації Східної Європи у 14 ст. ситуація на заході континенту. У 1347-1352 рр. тут бушувала найстрашніша епідемія бубонної чуми - Чорна Смерть. Вона мала надзвичайно важкі наслідки, не дарма її історія описана у всіх загальних працях про середньовіччя, в підручниках і багатьох спеціальних монографіях²²⁹. В результаті цієї епідемії кількість населення Європи скоротилася в середньому на 1/3. В Лангедоці (Південна Франція) і Магдебурзі населення зменшилось наполовину, в Гамбурзі і Бремені на 70%. В окремих же районах смертність досягла 80-90%²³⁰. Рухаючись на схід, населення намагалось рятуватись від епідемії та її руйнівних наслідків. Окрім того, Чорна Смерть мала серйозні наслідки для комерції, промисловості і міського життя в цілому. Зниження попиту на товари у містах спричинило масове безробіття. Патриціат, будучи при владі, не допускав у своє середовище представників інших суспільних верств і застосовував

²²⁶ Див.: Lamb H. *Climate, History and the Modern World*. - London, 1982. - P. 178-200.

²²⁷ Див.: Titow J. *Some Evidence of the Thirteenth Century Population Increase* // *Economic History Review*. - 2-nd series. - 1961-1962. - № 14. - P. 218-222.

²²⁸ Лінч Д. *Середньовічна церква. Коротка історія*. - С. 395

²²⁹ Див.: Ziegler P. *The Black Death*. - New York, 1971.

²³⁰ Люблинская А. *Источники в смежных с историей науках (по материалам зарубежной медиевистики)* // *Проблемы источниковедения западноевропейского средневековья*. - Ленинград, 1979. - С. 40.

свою політичну владу, щоб зберегти контроль над збіднілими ресурсами. Гільдії кваліфікованих робітників боронили свої прибутки, тісно змикали свої лави, обмежуючи членство та душачи конкуренцію. Цехові магістри дбали про те, щоб підмайстрам та поденникам було не так просто стати повноправними членами їхніх гільдій, створюючи в такий спосіб досить глибоку прірву між майстрами та їх наймани робітниками. Повсюди ті, хто мав політичну владу, захищали свою частку всоцлого економічного пирога, вдаючись до закону та сили²³¹. І все це теж гнало нижчі верстви населення у чужі краї.

Третя хвиля колонізації почалась у 16 ст. і була пов'язана з реформаційними процесами у Європі.

Не тільки колонізація не була специфічно німецьким творінням, але і пов'язане з нею німецьке право було лише своєрідним виявом процесу правового оформлення історичного поділу суспільства на стани. Так, практично в той же час, на Заході Європи, особливо на півдні Італії, на півночі Франції та у Фландрії в процесі так званої «революції комун», міські осередки відокремлювались від влади феодалів і утворювали самоврядний устрій²³². З. Качмарчик замість поширеного в польській історіографії терміну «німецьке право» запропонував новий термін «західноєвропейське право», обгрунтовуючи це тим, що німецьке право базувалось на правових зразках, які сформувались у Франції, Італії а згодом на Рейні, тобто на землях старої римської міської культури (елементи міського самоврядування у цих регіонах вивчалось активно російськими вченими²³³). Відповідно, на думку польського історика, саме німецький взірець міського управління виявився прийнятним для польських міст. «Розвиток слов'янських міст і міського права відбувався на різних територіях по-різному при збереженні багатьох спільних рис на початкових стадіях розвитку... Повсюди віддавна зберігається самобутність і самостійність процесу виникнення міст, а рецепція чужого міського устрою в області організації і міського права, що було явищем загальноєвропейським, характерним для феодалізму, відбувається на певній стадії самобутнього розвитку міст даної території. Запозичення ці були всюди пристосовані до місцевих умов і творили багатство національних відмінностей»²³⁴. А втім, серед польських істориків термін «західноєвропейське право» не знайшов однозначної підтримки. Зокрема, не менш відомий польський історик Бенедикт Зентара активно виступив проти запропонованого З. Качмарчиком терміну «західноєвропейське право». У своєму виступі на XI з'їзді польських істориків Б. Зентара підкреслив, що термін «німецьке право» з'явився в Німеччині, Чехії та Польщі у двох значеннях: 1) як сукупність свобод, які надавалися спочатку німецьким колоністам, а згодом поширювались на основі локаційних грамот і на місцевих жителів; 2) як право «*ius theutonicum*» лише стосовно німецьких земель. Що ж до інших територій, то право це формувалось поступово, засвоюючи правові порядки інших країн, однак на німецькій основі, тобто міське самоврядування на слов'янських землях складалось як з німецьких, так і з місцевих правових норм²³⁵. Крім того, далеко не кожен виходець з німецьких

²³¹ Див.: Лінч Д. Середньовічна церква. Коротка історія. - С. 401.

²³² Детально див.: Sczaniecki M. Powszechna historia państwa i prawa. - Warszawa, 1994. - S. 83, 91-92.

²³³ Див.: Гошко Т. Російська та білоруська історіографія проблеми німецької колонізації та магдебурзького права у Східній Європі XIV-XVII ст. // Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісії НТШ у Львові (1995-1997 рр.) - Львів, 1999. - С. 31-67.

²³⁴ Качмарчик З. Средневековая немецкая колонизация в Польше и развитие городов на славянских землях // «Дранг нах Остен» и историческое развитие стран Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы. - М., 1967. - С. 31.

²³⁵ Zientara B. Cudydia i geneza «prawa niemieckiego» (*Ius Teutonicum*) na tle ruchu osadniczego w Europie Zachodniej i Ćbrodkowej w XI-XII w. // PH. - T. LXIX. - 1978. - Z. 1. - S. 52.

земель автоматично отримував міське право: не стосувалось це, очевидно, поодиноких вихідців з німецьких земель, які не входили в громади, та військовополонених, які на 11-12 ст. становили поважний чинник колонізаційної політики властей²³⁶. Тому, вважає Б.Зентара, доцільно зберегти термін «німецьке право» як історичний і наповнений реальним змістом²³⁷.

На німецьких же землях в ході однотипних перетворень міські громади утворились в основному шляхом компромісу між публічною владою, або феодалом і мешканцями міста. Виразом його була васальна щодо власника міста війтівська влада, як і судовий колегіальний орган в особі вибраної серед міщан лави. Міська рада з'явилась в цій групі самоврядних органів як вторинне явище лише в 13 ст.²³⁸ Та й навіть той факт, що на самих німецьких землях не було єдиної незмінної моделі організації міст, свідчить, що процес цей був стихійним та історичним. Сприймавши ж модель Магдебурга, польські та українські міста адаптують її до своїх власних умов.

Виходячи з колонізаційних процесів на теренах України можемо виділити такі етапи у міському локаційному процесі на магдебурзькому праві:

- I (кінець 13 - середина 14 ст.) - перші прояви магдебурзького права у межах Галицько-Волинської держави, яким користувались здебільшого німецькі громади міст, перші локаційні привілеї міст.
- II (середина 14 - кінець 15 ст.) - значне поширення магдебурзького права на українських землях, що входили до складу Польського Королівства, перші локації міст-магдебургій у Великому Князівстві Литовському.
- III (кінець 15 - 16 ст.) - поширення магдебурзького права в центральноукраїнських містах та перші локування міст Лівобережжя.

Отже, колонізація, як і право міст на самоврядування, не були витвором німецького генія, ані вигадкою німців та поляків, спрямованою проти сусідів. Колонізаційні та локаційні процеси були зумовлені економічним і соціальним розвитком Європи. Політичний чинник у стимулюванні колонізації та поширення міського самоврядування був лише маргінальним по відношенню до економічних та соціальних факторів. Німецька колонізація і поширення магдебургії було явищем історичним, причому, як у своїх причинах, так і у наслідках. Саме тому їх роль та значення для розвитку колонізованих земель, у тому числі і для України, слід оцінювати, виходячи з фактору часу. Адже, локація міст у 14 ст. це далеко не те саме, що у 17 ст. Друга хвиля колонізації і пов'язане з нею введення магдебургії у містах безумовно позитивно вплинули принаймні на їх економічний розвиток (соціальні та національні проблеми тут виглядають складнішими). Загалом, питання колонізаційних та локаційних процесів не лише складне, але й заідеологізоване.

²³⁶ Ibid. - S. 50.

²³⁷ Zientara B. *Przemiany spoieczno-gospodarcze i przestrzenne miast w dobie lokacji // Miasta doby feodalnej w Europie Ęrodkowo-Wschodniej.* - Warszawa, 1976. - S. 71.

²³⁸ Wyrozumski J. *Historia Polski do roku 1505.* - Warszawa, 1984. - S. 123.

Розділ 3. Джерела магдебурзького права українських міст

Джерела магдебурзького права все ж таки походили із Заходу. Окрім “Саксонського Зерцала” протягом довгого часу важливим його джерелом для польських та українських міст був магдебурзький “Weichbild” (*Ius municipale*). Виник він на основі кількох джерел: трактату про устрій судів Магдебурга (“*Abhandlung ьber die Gerichte zu Magdeburg*”) 1294-1304 рр.; магдебурзького лавничого права (“*Magdeburger Schцffenrecht*”) 1295-1304 рр.; магдебурзької хроніки 1235-1250 рр.; низки маловідомих переписів римського права. Одним з найпоширеніших в Німеччині варіантів “Weichbild-y” є так звана “*Vulgata*”. Це 136 статей своерідної редакції лавничого права, доповненого витягами із “Саксонського Зерцала”. У Польщі була поширена досить відмінна від “*Vulgat-и*” редакція “Weichbild-y” Конрада з Ополя, створена ним для краківських міщанин у 1338 р. Цей рукопис і нині зберігається в Ягеллонській бібліотеці Кракова²³⁹.

Однак ці документи не мали великого розповсюдження, і для кращого розуміння необхідне було детальніше роз’яснення окремих норм права, особливо для невеликих міст. Власне для цього і видавались окремі статuti, або інакше кажучи вількежі (*plebiscitum, wielkierz*)²⁴⁰. Слід зазначити, що згідно з глосарієм до *landrechtu* вількежі мали видаватись виключно щодо тих справ, що до того ще не були відрегульовані писаним правом. Однак, як простежив С.Кутшеба, в Польщі цього не дотримувалися з 14 ст.²⁴¹ Видавали вількежі на прохання самого міста монархи, чи власники міста, однак часто такі статuti готувались самою міською радою, як наприклад статут Казимира III 1336 р. для Кракова. Варто зазначити, що більшість таких вількежів походило з Кракова та Вроцлава, як найважливіших міських осередків на теренах Корони. Серед найбільш відомих королівських вількежів, що не стосувались Кракова - статут для Львова, виданий Казимиром 1360 р. (справи спадкові, подружні, тощо). У 13 ст. вількежі утверджували поодиночі і записували на спеціальних воскових табличках, або окремих картках. В наступному столітті було створено спеціальні книги, куди вписували вількежі в хронологічному порядку, а вже в 15 ст. ухвалювали цілі збірники статутів, причому складались вони з різної кількості статей (від кількох десятків, до двохсот). Окрему групу вількежів складають цехові статuti, найстарші з яких походять з Сілезії з початку 14 ст.²⁴²

До певної міри основою дослідження магдебурзького права є так звані ортилі (*Urteil, Ordele*) - тлумачення норм права, що висилались великими містами у менші. Це пояснення конкретних судових справ, за яким міста звертались, як правило, до материнського міста. Спершу польські міста звертались за такими роз’ясненнями до Магдебурга. 1356 р. Казимир III надав право видання ортилів щойно заснованому Вищому суду магдебурзького права на краківському замку і заборонив польським містам звертатися до Магдебурга. Цей акт, проведений в системі інших заходів, спрямованих на зміцнення і централізацію держави, не зовсім послідовно і твердо впроваджувався в життя і поширювався лише на Малопольщу і частково Великопольщу та Русь. Окремі польські міста продовжували звертатись за роз’ясненнями до Магдебурга аж до 14 ст. Як засвідчують документи, ортилі для міст, в тому числі і польських, видавала магдебурзька міська лава. Що ж до міст Корони, що мали право видавати роз’яснення для менших міських осередків, то тут цим займалась рада міста, і в цьому суттєва відмінність від німецьких міст. Однак не всі міста мали право безпосередньо звертатись до вищого суду, зокрема до Магдебурга. Так, на пруській

²³⁹ Biblioteka Jagiellocka. Oddziai rkkopisyw. - Rkps. 169; Biblioteka Jagiellocka: Przewodnik. - Krakw, 1984. - S. 44.

²⁴⁰ Про вількежі див.: Groicki B. Artykuuy prawa majdeborskiego. - Warszawa, 1954. - S. 81.

²⁴¹ Kutrzeba S. Historia rzydei dawnego prawa polskiego. - Т. II. - Lwyw - Krakw, 1926. - S. 235.

²⁴² Див.: Maciejewski T. Historia prawa sндowego Polski. - Koszalin, 1998. - S. 24.

території з 1233 р. таке право отримало тільки місто Хелмно, де саме в цей час встановлено окремий Вищий суд німецького права, згодом такий самий привілей отримав Торунь (з 1458 р.)²⁴³. У Великопольщі ортілі мала право видавати серед інших рада Познані, а на Русі таке право отримав Львів. А оскільки з огляду на мовні та технічні перешкоди інші джерела магдебурзького права були мало відомі урядникам провінційних міст, то саме ці ортілі ставали чи не найважливішими документами, а тому на Русі часто магдебурзьке право міст називали львівським.

Більшість ортілів не датована. Ортіль складався з двох частин: питань та відповідей. Збірники цих документів мали допомагати у вирішенні спірних судових питань. Вони уклалися за систематичним або хронологічним принципом. До несистематичних збірників ортілів належать:

- краківсько-вродлавський збірник, створений у Кракові наприкінці 14 ст. Найстарший з цих ортілів датується 1385 р. Даний збірник був досить популярним не лише в Польщі, а й у східній Німеччині, Чехії тощо. Відомі кілька його редакцій. Одна з них на латині була зроблена в Перемишлі з ініціативи львівського стольника Миколая Гологорського. Польський переклад даної редакції здійснено в 1440-1460 рр.;
- збірник ортілів 15 ст., створений, очевидно, у Кракові (зберігається він в Ягеллонській бібліотеці);
- збірник ортілів для Вродлава та Кракова, вміщений у торунському кодексі 14-15 ст.;
- збірка з 21 ортілю у берлінському кодексі кінця 14 ст.;
- так званий “Kodeks roznameski” - збірка ортілів для Познані та навколишніх міст 1397-1427 рр.²⁴⁴

Дуже важливу роль для тогочасних міст відігравали виклади магдебурзького права польськими юристами (теоретиками чи практиками). А.Кістяковський навіть підкреслив, що саме ці роботи в литовсько-руській державі були не номінальними, а дійсно реальними правовими нормами²⁴⁵. Не заперечує цього постулату й І.Каманін²⁴⁶. Тому ці виклади є важливим елементом історії появи і функціонування норм німецького права в українських містах.

Справжнє ж опрацювання проблеми магдебурзького права почалося в Польщі в першій половині 16 ст. Однією з перших в даному історіографічному ряді була праця “Farrago actionum civilium iuris Magdeburgensis”, що побачила світ без імені автора в 1531 р. Для свого часу це було досить поважне видання на солідному науковому рівні. Праця складалася з трьох книг: перша - “De controversis actionum” - трактувала процесуальний бік магдебурзького права; друга - “De pactis negotiorum” - давала відомості про контракти, третя - “De notitia graduum consanguineitatis et affinitatis” - опираючись на Святе Письмо, римське та канонічне право, подавала теоретичний виклад, витяги з кодексів міського права “Landrecht” і “Weichbild” та покажчики до них. В 1535 р. вийшло друге доповнене видання цієї книги. Додано четверту книгу (третю за порядком в даному виданні) - про земський процес у відповідності до процесуального

²⁴³ Ibid. - S. 25.

²⁴⁴ Kamiecka K. Lokacje miast na prawie magdeburskim na ziemiach polskich do 1370 r. (Studium historycznoprawne). - Torun, 1990. - S. 61-65.

²⁴⁵ Права по которім судится малоросийский народ / Под ред А.Кістяковского. - К., 1879. - С. 80-83.

²⁴⁶ Каманін І. В.Б.Антонович. Монографіи по истории западной и юго-западной России. Т. 1, Киев, 1885. // КС. - Т. XII. - Июнь, 1885. - К., 1885. - С. 324.

кодексу 1523 р. Сигізмунда I. Третє видання 1540 р. вже складалось із семи книг і вперше вийшло з іменем його автора Яна Цервуса Тухольчика (Tucholiensis). Новими були друга, шоста та сьома книги: “De dominio rerum acquirendo” - про майнове і спадкове право - і “De verborum ac rerum significatione” - невеликий правничий латинсько-польський словничок до даного видання; та надзвичайно коротка “De regulis iuris utriusque tam civilis quam canonici” - екскурс в “Epitome pontificii et caesare iuris” - працю цього ж автора від 1534 р. Трактат Тухольчика витримав ще низку видань у 1542, 1546, 1558, 1607 рр., що з певними уточненнями повторювали видання 1540 р. Однак, написана латиною, з широкою, як для свого часу, теоретичною базою, ця праця не мала великого прикладного значення для тодішніх магістратів і була радше науковим доробком в царині права. Роботу Тухольчика можна розглядати і як джерельний матеріал для вивчення міського самоврядування 16 ст., і як початки польської історіографії проблеми.

Краківський писар Миколай Яскер зробив латинський переклад найважливіших правових пам'яток “Sachsenspiegel” та “Weichbild”. Ці переклади під заголовками “Iuris provincialis quod Speculum Saxonum vulgo nuncupatur libri tres” і “Iuris municipalis Maideburgensis liber vulgo Weichbild” набули офіційного статусу після розпорядження Сигізмунда Старого від 2 жовтня 1535 р.²⁴⁷ і використовувалися як уклад, обов'язковий для всіх міст, що послуговуються магдебурзьким правом. Отже, це далеко не приватного характеру праця, як слушно зауважив Кароль Корані у доповіді на засіданні Львівського наукового товариства 12 листопада 1929 р. на противагу Станіславу Кутшебі²⁴⁸.

Наступним у польській історіографії магдебурзького права був невеликий трактат вїта вищого міського права на Краківському замку Яна Кірстейна (Jan Kirsteyn чи Cerasinus) під заголовком “Enchiridion aliquot locorum communium iuris Magdeburgensis”. Він з'являвся кількома виданнями - 1556, 1586, 1611, 1616, 1619, 1629, 1760 рр., причому три останні рази разом з творами Б.Гроїцького [508,277-278]. Ця робота написана практиком, а тому не відзначалась науковою систематичністю і послідовністю. В даному трактаті обговорювались лише окремі аспекти функціонуючого у містах права, що не давало повної його картини. Однак він мав неабиякий вплив на Бартоломея Гроїцького - одного з найбільш шанованих і досліджуваних авторів праць щодо проблематики магдебурзького права в містах Речі Посполитої.

Б.Гроїцький (Groicki, Grodzicki, помер 1605), син міщанина із Жешува, писар суду вищого на краківському замку, був не лише практиком у даному питанні, але і чудовим знавцем правових норм тогочасного суспільства. Першою книгою Гроїцького, що вийшла у Кракові в 1558 р. були “Artykuły prawa majdeburskiego, ktyre zowi№ Speculum Saxonum” (перевидана 1559, 1560, 1565, 1568, 1582, 1587 рр.). Це перше правниче дослідження, написане зрозумілою для читачів польською мовою - наслідок впливу ренесансних ідей, що полонили Європу. Автор вважав, що так, як німці своє судочинство ведуть німецькою мовою, так і поляки мають послуговуватись мовою польською, зрозумілою для населення країни, бо розмовляти з народом незрозумілою мовою значить лише пускати слова на вітер і виглядати в його очах блазнем. Тому і писав Гроїцький свої твори на наукових підставах, виходячи з потреб часу, для тих, “хто латиною не забавлявся та іншої мови крім своєї батьківської не знає”²⁴⁹. В тому ж 1558 р. він видав статут, що регулював оплати за судові послуги “Ustawa placej u s№dyw w prawie majdeburskim tak przed burmistrzem a rajcami jako przed wojtem nowo uczyniona” (перевидання 1559, 1562, 1565, 1568, 1582, 1587 рр.). Однак найпопулярнішою працею

²⁴⁷ Leges, privilegia et statuta civitatis Cracoviensis (1507-1795) / Edidit Franciscus Piecosinski. - Т. 1. - Кракув, 1885. - S. 86.

²⁴⁸ Kutrzeba S. Historia cyrdei dawnego prawa polskiego. - Т. II. - S. 212.

²⁴⁹ Groicki B. Porz№dek s№dyw i spraw miejskich prawa majdeburskiego w koronie Polskiej. - Warszawa, 1953. - S. V.

Б.Гроїцького стала видана 1559 р. книга “Porz№dek s№dyw i spraw miejskich prawa majdeburskiego”, яка лише у 16 ст. перевидувалась п’ять разів (1562, 1566, 1567, 1582, 1587 pp.). Для полегшення роботи читача з даним трактатом 1567 р. автор видає “Rejestr do Porz№dku i Artykulyw prawa majdeburskiego i cesarskiego” (перевидання 1567, 1582, 1587 pp.), та “Tytuiy prawa majdeburskiego do Porz№dku i Artykulyw, pierwej po polsku wydanych, w sprawie tego czasu nawikcej kłopotnych z tegoї prawa majdeburskiego przydane” (перевидання 1573, 1587 pp.). Окрім того ще в 1559 р. Гроїцький видав скорочений, пристосований до польських реалій переклад карного кодексу Карла V “Constitutio Criminalis Carolina” (1532 р.) під заголовком “Ten postkpek wybran jest z praw cesarskich, ktery Karolus V cesarz kazai wydaж po wszystkich swoich pacstwiech, ktorым sie nauka daje, jako w tych s№dziech a sprawach okoio karania na gardle albo na zdrowiu skdziowie i kaїdy urz№d ma sik zachowaж i postepowaж wedle bojazni boїej, sprawiedliwie, roboїnie, roztropnie i nieskwapliwie” (перевидання 1562, 1565, 1568, 1582, 1587 pp.). Вже по смерті Гроїцького 1605 р. його синами Габріелем та Яном була видана батьківська праця “Obropa wdow i sierot” (цікаво, що нині тема прав жінок і дітей у містах-магдебургіях у польській історіографії є особливо популярною). Вже у 17-18 ст. правничі праці Гроїцького неодноразово перевидувались (1615, 1618, 1619, 1630, 1760 pp.). Твори Гроїцького мають виключно популяризаторський характер і є досить несистематичними, що було досить природно для того часу. Як зазначає один з дослідників творчості Бартоломея Гроїцького професор Л.Даргун: “Систематичне подання карного права Гроїцьким було утруднене, а в деяких випадках просто неможливе, впливало це з використання автором суперечливих правничих приписів без розв’язання даних суперечок”²⁵⁰. Однак, практичне значення творів Гроїцького не сягає далі 17 ст. Зокрема, в передмові до видання 1760 р. читаємо, що книга ця, шанована на протязі багатьох десятиліть, незаслужено забута. І хоч трактати Бартоломея Гроїцького мають практичне значення лише стосовно 17 ст., але з огляду на їх літературну та історичну цінність передрук їх продовжується і нині²⁵¹. Окрім того, ще з 19 ст. проводилось опрацювання та реферування робіт Гроїцького²⁵².

Перекази джерел магдебурзького права зробив львівський синдик Павло Щербич (1552-1609). 1581 р. він видав у власній²⁵³ друкарні дві праці: “Speculum Saxonum albo prawo saskie i majdeburskie porz№dkiem abecadia z iacicskich i niemieckich exemplarzyw zebrane i na polski jzyk przeioїone” та “Ius municipale to jest prawo miejskie majdeburskie nowo z iacicskiego i niemieckiego na polski jzyk z pilnoscia y wiernie przeioїone”²⁵⁴. Друга з

²⁵⁰ Dargun L. O drodiach przepisyw karnych w dzieiach Groickiego. - Krakow, 1888. - S. 64.

²⁵¹ Koranyi K., Patkaniowski M. Groicki Bartolomiej // PSB. - T. VIII. - Wrociaw - Krakow - Warszawa, 1959-1960. - S. 628-629; Groicki B. Artykuiy prawa majdeburskiego. - Warszawa, 1954; Groicki B. Porz№dek s№dyw i spraw miejskich prawa majdeburskiego w koronie Polskiej. - Warszawa, 1953; Groicki B. Tytuiy prawa majdeburskiego. - Warszawa, 1954.

²⁵² Niektyre instytucje polskiego prawa XVI-go stulecia. Wediug Bartosza Groickiego / Opr. M. Opatrny. - Cz. 1. - Leszno, 1939.

²⁵³ На обох працях Щербича Львів фігурує як місце друку, а сам синдик, як власник друкарні. Тому дослідники довгий час вважали, що Щербич крім юридичної освіти був добре обізнаний з друкарською справою, і саме він заклав у Львові друкарню. Проти цього виступила Анна Єнджейовська, яка доводить, що ці книги були видані Щербичем у Львові в королівській похідній друкарні Миколая Шарфенберга, яка саме тоді була в місті; сам же Щербич, на думку польської дослідниці, ніколи не був друкарем. Керівництво друкарнею здійснював, правдоподібно, Валентин Лапчинський (Jkdrzejowska A. Ksi№цка polska we Lwowie w XVI wieku. - Lwyw, 1928. - S. 9-12; Семенюк Д. Львівське видання книги магдебурзького права 1581 р. // Львівський історичний музей. Наукові записки. - Вип. VII. - Львів, 1998. - С. 105).

²⁵⁴ Деякі дослідники вважають, що для друкування цих книг було використано обладнання Івана Федорова, заставлене ним 1579 р. у лихваря Ізраїля Якубовича (Семенюк Д. Львівське видання

цих праць є практично дослівним перекладом Вайхбільду, але при зіставленні латинських (за виданням Яскера) і німецьких його варіантів. Автор переклав усі статті, навіть ті, які не мали практичного значення для польських міст, правда опустив цитати з римського та канонічного права. Позиція автора подана лише у вигляді коротких коментарів. Видання Яскера було, очевидно, підручним матеріалом у роботі Щербича. Обидві праці львівського синдика були перевидані у 1610 та 1646 рр., уже по його смерті²⁵⁵. До речі, Щербич подарував Львівській міській раді по одному примірнику обох своїх праць. Відомо, що в досить добромому стані вони зберігались до 1928. Нині в колекції стародруків Львівського історичного музею зберігається одне з видань 1581 р., а саме “Ius municipale”. За припущенням Д.Семенюк, це якраз один з примірників, подарованих автором міській раді, однак невідомо, на основі яких даних робить дослідниця такий висновок, бо як вона сама підкреслює: “... немає достатніх даних для того, щоб чітко простежити, як і звідки ця пам’ятка потрапила до збірки Львівського історичного музею”²⁵⁶. Слід зауважити, що видання Павла Щербича може розглядатись і як джерело магдебурзького права польських та українських міст (бо є авторським перекладом першоджерел), і як передісторія вивчення проблеми, зрештою, як і всі попередньо згадані роботи.

Як уже зазначалось, в основному цими польськими переспівами норм магдебурзького права і послуговувались органи міського самоврядування українських міст-магдебургій.

книги магдебурзького права 1581 р. - С. 105), однак Я.Ісаєвич твердить, що для їх друку було використано не заставлене обладнання, а той верстат, який залишився власністю Івана Федорова аж до його смерті (Див.: Ісаєвич Я. Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. - Львів, 1983. - С. 73).

²⁵⁵ Kutrzeba S. *Historja cnydei dawnego prawa polskiego*. - Т. II. - S. 212-213. У січні 1583 р. Павло Щербич повернувся до Кракова, обійнявши посаду королівського секретаря. Після 1605 р. він залишив державну службу і став священником, згодом став настоятелем Сандомирської парафії та Варшавським каноником. Помер Щербич 1609 р. Похований в краківському Домініканському соборі (Див.: Семенюк Д. Львівське видання книги магдебурзького права 1581 р. - С. 106).

²⁵⁶ Семенюк Д. Львівське видання книги магдебурзького права 1581 р. - С. 106.

Розділ 4. Локації та локаційний процес

Проблема запровадження міського самоврядування на магдебурзькому праві пов'язана з питанням локацій та локаційного процесу, яке слід розглянути окремо.

Просторова та організаційна перебудова міського осередку в джерелах дістала назву "locatio" (локація). Нині під цим поняттям розуміємо:

- 1) закладання нового міського поселення;
- 2) просторову видозміну вже існуючого міста;
- 3) надання міського права і устрою поселенню, котре перед тим виконувало міські функції, що виділяли його серед оточуючих сіл.

Закладання нового міста або переведення вже існуючого поселення на німецьке право отримало в літературі назву локації. Локаційний процес складався з трьох основних частин: правової локації; просторової локації; утвердження міського управління та самоврядування. Правова та просторова локації не збігалися в часі, оскільки перша була одномоментним актом, який можна датувати з точністю до певного дня, а друга - тривалим і значно складнішим процесом, на який впливали різні матеріальні та суспільні чинники.

Про початки міського самоврядування можуть бути як прямі, так і опосередковані свідчення. І одні, і другі через неповну комплектацію джерел з історії міст в силу ряду історичних обставин з повним правом використовуються дослідниками. Всі ці джерела можна поділити на ряд груп: 1) королівські грамоти містам на магдебурзьке право; 2) для приватних міст, грамоти їх власників на магдебурзьке право та королівські грамоти із підтвердженням їх правомірності; 3) грамоти окремим особам на вїтївство; 4) грамоти, які вже в рамках запровадженого самоврядування, уточнювали взаємини міщан з іншими категоріями міських жителів, представниками державного та місцевого управління, церквою; 5) грамоти, що розширювали спектр дарованих міщанам привілеїв; 6) грамоти, що підтверджували магдебургію (з корективами об'єму самоврядування чи без таких коректив); 7) грамоти, що компенсують втрати представників місцевої влади через використання норм магдебурзького права. Окремою важливою групою джерел є документи, що виходили з місцевих канцелярій²⁵⁷. Зрозуміло, що з усіх цих джерел найважливішими є королівські грамоти на магдебурзьке право окремим містам. Саме тут окреслювались як термін введення міського самоврядування, так і його первісний обсяг (формуляр привілею 16 ст. на магдебурзьке право охарактеризував М.Ковальський²⁵⁸, в польській літературі існує окремий відповідний напрямок історико-правових студій).

²⁵⁷ Сучасний литовський дослідник Антанас Тіла, опираючись на дані Литовської метрики, виділяє за змістом 12 груп історичних джерел, які відображають існування і розвиток самоврядування насамперед у містах Жемайтського князівства, що отримували магдебурзьке право з 15 до кінця 18 ст. Причому найважливішими з них історик вважає привілеї на пожалування чи утвердження магдебурзького права, по призначенню вїтїв (для великокнязівських міст), нових видів доходів, встановлення торгів, ярмарків, і, безперечно, вількежі. В окрему групу при цьому він виділяє декрети асessorського суду, що розкривали основні причини протистояння поміж вїтєм і магістратом, та яскраво окреслювали основні періоди загострення внутрішньої боротьби в самих містах. (Тіла А. Роль Литовської метрики при исследовании магдебургских городов Жемайтского княжества // Литовская метрика: Тезисы докладов межреспубликанской научной конференции. Апрель 1988 г. - Вильнюс, 1988. - С. 23-24).

²⁵⁸ Ковальский Н. Локационные и магдебургские грамоты городам Украины в составе коронных книг записей Литовской метрики второй половины XVI - первой половины XVII века // Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории. Источники по социально-экономической истории России и Украины XVII-XVIII веков: Межвузовский сборник

Основою правового статусу міст Речі Посполитої був так званий локаційний привілей. Якщо місто закладалося (чи просто набувало нового статусу) на королівських землях, то місту необхідний був лише один привілей монарха, що вручався війту, який і займався практичними питаннями локування міста. Якщо ж закладання міста займалась приватна особа (шляхта чи духовенство), то для узаконення такої локації потрібно було два привілеї: один від короля для власника цих земель, що дозволяв закладання нового міста на німецькому праві, а другий від самого власника для війта майбутнього міста. Саме так було наприклад у місті Горохові, якому 1600 р. князем Григорієм Львовичем Сангушком-Каширським і його дружиною Софією надано магдебурзький привілей, де детально розписано обов'язки і права міщан, доходи міста, поземельну власність міщан; 10 березня 1601 р. Сигізмунд III видав грамоту, яка підтверджувала магдебурзьке право для міста і визначала порядок обрання війта. Власне з цього часу самоврядування на німецький штиб було узаконене в Горохові²⁵⁹. Подібно було і у Жовкві, закладеній 1594 р. коронним гетьманом Станіславом Жолкевським, якій лише 1603 р. Сигізмунд III надав відповідний привілей.

Таким чином, незважаючи на деякі дивні пасажі М.Бевза²⁶⁰, можемо твердити, що це звичайна практика і для польських і для українських земель. З часом і привілей власника, і привілей короля стали називати локаційним. Часом навіть на королівських землях локаційні привілеї видавали старости (вперше такий випадок у Великопольщі зафіксовано у 1457 р. по відношенню до Сульмежиць²⁶¹). Подібно бувало і в Україні Так 1589 р. Сигізмунд III надає дозвіл черкаському старості князю Олександру Вишневецькому заснувати на пустому урочищі місто Чигирин²⁶².

Вище розглянуто ситуації з підтвердженням магдебурзького права новоутвореному з ініціативи власника місту. Але часом, ще до закладання нової осаді король давав свою санкцію власнику на такий акт, і вже тут жалував новому майбутньому місту право на самоврядування, як от 1528 р. Сигізмунд I видаючи дозвіл князю Петру Михайловичу на створення міста в селі Острожці у його маєтках на Волині, жалує новій осаді не лише торги і ярмарки, але і магдебурзьке право на зразок інших міст королівства, звільняє його жителів від ряду мит на користь приватних осіб: "... и вызволяем тое место его, яко ся на своих границах и межах долго и широко мает, з права русского и литовского и з инших прав посполитых: мает ся тое место его - войт и мещане, и все люди, которые будут в нем мешкати, тых часов нынешних и на вечность, всими тыми справами, и члонками, и выписами обычаев справовати и обиходити так, яко есть обычай права майборского, и як ся в инших местех наших справуют и радят. А жидова того места его Острожецкого мают ся у праве рядити и обыходити тым правом которым жидов... обходят, и справуют, и бывають сужоны. А которые мещане и крамары, мешкаючи в том месте, где колвек с конми, и з быдлом, и з иншими речьми своими торговыми, до которых мест и местечок поедут, тогды старые мыта и соленичное в местех наших мают давати, а где бы инде в местех наших мают давати, а где бы инде в местех князьских и панских новые мыта были встановлены, и они там мыта и соленичное не мают платити. И каждый мещанин того места Острожецкого мает от такого платежа

научных трудов. - Днепропетровск, 1983. - С. 3-15; Ковальский Н. Источниковедение социально-экономической истории Украины (XVI - первой половины XVII века). Акты о городах: Учебное пособие. - Днепропетровск, 1983. - С. 7-30.

²⁵⁹ Архив ЮЗР.- Ч. V. Акты о городах (1432-1798). - Т. 1. - К., 1869. - С. 90-97.

²⁶⁰ Бевз М. Магдебурзьке право та урбаністичний уклад приватного міста-резиденції XVII-XVIII ст. (на прикладі м. Жовкви) // Самоврядування в Києві: історія та сучасність. Матеріали міжнародної конференції, присвяченої 500-річчю надання Києву магдебурзького права. Київ, 26-27 листопада 1999 р. - К., 2000. - С. 167.

²⁶¹ Kutrzeba S. Historia zrodel dawnego prawa polskiego. - Т. II. - Lwow - Krakow, 1926. - S. 202.

²⁶² Архив ЮЗР.- Ч. V. - Т. 1. - С. 82-90.

мыта вызволен быти. И тое место в том имени его, и торг и ярмарки, и вси члонки и дела, яко выше в том нашем листе стоит выписано, ишь то к праву маитборскому прислушить, подтверждаемо сим нашим привилеем князю Петру самому и его жоне, и их детем, и напотом будучим их спадком вечно и на веки непорушно”²⁶³. Так чи інакше, яким би не був порядок надання магдебурзького права у приватних містах, дуже важливим для його легітимації був королівський привілей.

Найстаршим відомим локаційним привілеєм Польщі є документ про локацію Лювенберга від 1217 р. Однак у цей час локацій було небагато. Збільшення кількості локаційних привілеїв спостерігаємо у 14 ст., але поступово локаційний процес затухає і за 16-18 ст. збереглась лише невелика кількість таких документів. Локаційні привілеї приватного характеру з’явилися у 13 ст., але справжнього поширення набули лише у 15 ст.

Як зазначив Вільгельм Польте, “через діяльність шефенів і надання права іншим містам виникла велика Магдебурзька правова сім’я міст від Сілезії, Польщі, північно-східної Богемії до Києва... Надання магдебурзького міського права іншим містам і здійснення міського судочинства мало цілеспрямований вплив на розвиток міста і міське право. У зв’язку з цим курія шефенів була узаконена Статутом Магдебурга. Ще у 1597 р., тобто більше ніж через 400 років після свого виникнення, магдебурзьке право було надано місту Вітебську, який розташований в 145 км. від Москви, але в 1400 км від Магдебурга. Такі тривалі прагнення надати Східній Європі магдебурзьке право пов’язані з надзвичайно успішною діяльністю Ганзи в XV ст. У той час коли напади місцевих князів у Німеччині призвели до підкорення ганзейських міст Східної Саксонії князівській владі, ганзейські міста вздовж узбережжя могли й надалі розвивати свою торгівлю. В кінці XV ст. лише одне, найбільш велике і значне місто регіону залишалось членом Ганзи і Саксонського союзу міст - це Магдебург. Ця обставина збільшила не тільки економічну могутність міста, але й зміцнила його політичну позицію”²⁶⁴.

Локаційні привілеї були як правило досить сталими за своїм змістом. Цей документ, що укладався за певною формулою, містив мало реальної інформації про міську владу, адже в ньому окреслювались загальні принципи, а не конкретні інституції німецького права саме у даному місті, а це ставило міську організацію в залежність від місцевих звичаїв, що без сумніву впливали на функціонування магдебурзького права у містах, причому чим менше місто, тим відчутнішим був вплив традицій у правовій сфері. Надаючи місту німецьке право, документ вказував, яке місто буде взірцем цього права для нового поселення, якою кількістю ґрунту може воно послуговуватись, права вїта, міщан, власника міста. Хоч і тут можливі були варіації.

Не можна погодитись із твердженням Кристини Камінської, що за привілеєм легко відрізнити першу та другу локацію міста, бо, за автором, у другому локаційному документі за уставленою формулою, завжди було покликання на перший привілей”²⁶⁵. Але це далеко не так, адже часто вагомими чинниками у даному процесі ставали політичні інтереси та амбіції. Як зокрема у випадку зі Львовом. Цілком ймовірно, а у більшості істориків це не викликає жодного сумніву, Казимир III лише підтвердив місту магдебурзьке право, надане ще князем Львом, але політична ситуація та інтереси Польщі вимагали подання цьому акту, як великої милості короля до Львова, причому з цивілізаційним забарвленням. Легенда ця активно підтримувалась польською

²⁶³ Там же. - С.36-37.

²⁶⁴ Польте В. Основні риси магдебурзького права. Урочиста доповідь на честь 500-річного ювілею надання магдебурзького права місту Києву // Самоврядування в Києві: історія та сучасність. - С. 26-27.

²⁶⁵ Kamicka K. Lokacje miast na prawie magdeburskim na ziemiach polskich do 1370 r. (Studium historycznoprawne). - Toruń, 1990. - S. 118.

історіографією. І приклад цей далеко не єдиний. Правда дане твердження спирається на постулат С Соханевича, за яким процеси надання вйтівства і німецького права були одночасними²⁶⁶. К.Камінська ж уважає, що встановлення вйтівства і надання повного німецького права - це дві окремі фази локаційного процесу²⁶⁷ (прикладом саме такого перебігу подій може слугувати Київ, що розглянемо нижче).

У Речі Посполитій існувала практика підтвердження локаційного привілею кожним наступним монархом. Зокрема Вроцлав, який вперше отримав підтвердження свого права у 1272 р., діставав такі привілеї у 1283, 1290, 1310, 1311 рр. тощо, Краків крім локаційного привілею 1306 р. зберіг підтвердні привілеї за 1375, 1377, 1399, 1431, 1440, 1493, 1502 рр. і т.д. Серед українських міст прикладом може слугувати хоча б Кременець, якому магдебурзьке право підтверджували Сигізмунд I (31. 03. 1536 р.), Сигізмунд Август (7. 07. 1569 р.), Владислав IV (9. 03. 1642 р.), Ян Казимир (20. 01. 1650 р.), Міхал (20. 11. 1669 р.), Ян III (8. 03. 1681 р.), Август III (15. 11. 1748 р.)²⁶⁸. Причому, якщо в деяких випадках підтвердні грамоти вносили певні корективи у міські привілеї, узгоджуючи їх з потребами часу (як грамота Чигирину 1592 р., що підтвердила і розширила локаційний привілей 1589 р.²⁶⁹), то у багатьох випадках нова грамота була абсолютно ідентична з попередніми²⁷⁰. Ілюструє це низка привілеїв Ярослава. 3 грудня 1375 р. як королівське місто він отримав привілеї на німецьке право²⁷¹. 1387 р. місто змінило свій статус, ставши приватним (надане королевою Ядвігою воєводі сандомирському і старості руському Яськові з Гарнова)²⁷². Внаслідок цього місто отримало ряд підтверджуваних привілеїв, що разом з тим коригували його права, зокрема у 1413, 1419, 1431, 1513, 1535, 1571, 1630 рр.²⁷³ Отримавши локаційний привілей 1376 р., Любачів діставав його підтвердження 1589, 1633, 1649, 1669, 1720 та 1748 рр.²⁷⁴ Така сама ситуація була і у Львові. Таких прикладів можна навести безліч. Це загалом була звична практика.

Цікаво, що підтвердні грамоти видавались і спадкоємцями приватних містечок. Така практика фіксується, зокрема, і в Литовському князівстві, де магдебурзьке право запроваджувалось на кшталт Польського Королівства. 31 травня 1564 р. князь Миколай Радзивіл надав відповідною грамотою магдебурзьке право містечку Олиці, а вже 21 червня 1612 р. його внуки Миколай-Христофор та Альберт-Станіслав Радзивіли видають підтвердний привілей для міста²⁷⁵.

Якщо місто губило свій локаційний привілей, то намагалось здобути новий. Остаточо утвердилась така практика вже в 16 ст., коли була утворена спеціальна затверджена королем комісія, що розглядала випадки втрати містом локаційного привілею, і лише після висновків цієї комісії король надавав місту новий локаційний

²⁶⁶ Sochaniewicz K. Wytowstwa i soistystwa pod wzglkndem prawnym i ekonomicznym w ziemi lwowskiej // Studya nad historyę prawa polskiego. - T. VII. - Lwyw, 1921. - S. 84.

²⁶⁷ Kamiecka K. Lokacje miast na prawe magdeburskim na ziemiach polskich do 1370 r. - S. 118.

²⁶⁸ Архив ЮЗР. - Ч. V. - Т. 1. - С. 38-45.

²⁶⁹ Привілей підтверджувався сеймовою конституцією 1792 р. (Там же. - С.82-90).

²⁷⁰ Див.: Kutrzeba S. Historia zrodel dawnego prawa polskiego. - Т. II. - S. 203.

²⁷¹ AGZ. - Т. VII. - Lwyw, 1878. - N 12. - S. 19-22; Krochmal J. Przywilej lokacyjny miasta Jarosiawa z 1375 r. - Przemysl, 1991.

²⁷² Такий перехід королівських міст у ранг приватних і навпаки, що було далеко не поодиноким випадком у ті часи, значно утруднює розгляд їх правових структур за певною класифікацією.

²⁷³ Proksa M. Przywilej Anny ze Stemberku, ksikinej Ostrogskiej, wojewodziny woivyskiej, dla Jarosiawia z 1 sierpnia 1630. - Przemysl, 1995. - S. 19-20.

²⁷⁴ Przywilej lokacyjny miasta Lubaczowa z 1376 r. /red. Z. Konieczny. - Przemysl, 1991. - S. 5-6.

²⁷⁵ Архив ЮЗР.- Ч. V. - Т. 1. - С. 60-63.

привілей. Як приклад можемо навести Гнезно 1520 р., Сроду 1545 р.²⁷⁶, тощо. Часом міщани подавали клопотання про відновлення магдебурзького привілею, навіть коли він був лише ушкоджений. 1514 р. Сигізмунд I остаточно звільнив київських міщан православного, католицького і вірменського віросповідання від “прав польських, литовських и руских, котори были ... праву німецькому” на перешкоді та надав Києву повне магдебурзьке право нарівні з Вільном²⁷⁷ (особливі ж права віленських міщан затверджені 2-м Литовським Статутом). Наступна королівська грамота 1516 р. регламентувала це затвердження: встановлювала ярмарки, передавала ремісничі цехи (кравецький, ковальський, цирульніцький, золотарський, лучницький, зброярський, кушнірський, шевський) з-під замкової юрисдикції до магістрату зі звільненням міщан від влади воевод і замкових намісників і підпорядкуванням їх виключно війтівському суду та наданням монопольного права шинкування у місті²⁷⁸. І хоч, як вважають Н.Яковенко та Г.Боряк, “...документи не внесли кардинальних змін у міське життя. Вони лише законодавчо оформили ліквідацію рудиментів давньоруського права, витіснених новою практикою життя київської міської громади”²⁷⁹, ці грамоти були дуже важливими для київських міщан. Саме тому, коли під час подорожі магістратських послів у громадських справах до Львова грамота 1516 р. була захоплена татарами, кияни не просто викупили її за великі гроші, але, оскільки в ході тих перипетій була втрачена печатка, а отже грамота вважалась неповноцінною, міщани звернулись до короля з проханням поновити привілей. Після відповідної експертизи 8 березня 1544 р. Сигізмунд I видає Києву новий магдебурзький привілей²⁸⁰.

Правова локація міст - окрема досить велика, ґрунтовно розроблена тема в історичній літературі Польщі. Зокрема дискусійними є проблеми локаційного документу та релокації. Станіслав Курась називає повторний локаційний документ “квазілокаційним”, не погоджуючись з Г.Лябудою, який вважає, що повторний локаційний документ насправді був релокаційним, оскільки надавався тим містам, які в силу економічних і позаекономічних причин повертались на польське право, або навіть на становище села²⁸¹. Проаналізувавши отримання магдебурзького права 175-ма містами Малопольщі у 15-16 ст., С.Курась зазначає, що “ця теза про релокацію є неприйнятною не тільки тому, що саме існування міст на польському праві в пізньому середньовіччі видається неправдоподібним. Неможливим є також, щоб близько половини малопольських міст (саме така кількість міст має два і більше локаційних привілеїв) перестали бути містами, і лише згодом повертались до міського статусу. Якби теорія релокації була слушною, то слід було б визнати, що до польського права, або навіть до статусу села повертались періодично великі і середні міста Малопольщі”, що, як слушно вважає С.Курась, є нонсенсом. За його теорією, “в цілій Малопольщі відомо лише два справжні випадки релокації: Сандомира... 1286 р., та Тиліча... 1391 р.”²⁸².

Багаторазове надання містам привілеїв на магдебурзьке право було дуже поширене. Таке становище не було особливістю Малопольщі. Воно властиве для всіх земель Речі Посполитої. Визначення характеру привілею має важливе значення для

²⁷⁶ Kutrzeba S. Historia cywilna dawnego prawa polskiego. - Т. II. - С. 202.

²⁷⁷ Архив ЮЗР - Т. 2. - С. 126-128.

²⁷⁸ Див.: Каталог документів з історії Києва XV-XIX ст. / Упор. Г.Боряк, Н.Яковенко. - К., 1982. - С. 36.

²⁷⁹ Там само. - С. 160.

²⁸⁰ ЦДАУК. - Ф. 62. Київський городовий магістрат. - Оп. 1. - Спр. 1. - Арк.3-6.

²⁸¹ Labuda G. Miasta na prawie polskim // Studia historica w 35-lecie pracy naukowej H.Jowmiackiego. - Warszawa, 1958. - S. 193-197.

²⁸² Kurась S. Przywileje prawa niemieckiego miast i wsi małopolskich XIV-XV wieku. - Wrocław, 1971. - S. 83, 105-107.

вивчення історії поселення на німецькому праві. Це важливо ще й тому, що за локаційним привілеєм можемо визначити так би мовити передісторію міста, тобто, чи це новоутворене місто, чи йдеться про надання статусу міста існуючому селу, чи про переведення існуючого міста на статус магдебургії. Можна погодитися з Л.Лисяком, що на відміну від судів 14-16 ст., для яких не мав значення характер локаційного документу (*sensu stricto* чи *sensu latiori*), це має чи не першочергове значення²⁸³. Тому ця проблема активно дискутується в історичній літературі. Постає питання: в чому ж причини кількаразового повторного надання привілеїв на самоврядування? С.Курась вбачає потребу в ньому у відірваності локаційного привілею від реальних умов розвитку міста²⁸⁴, полемізуючи з С.Русоцьким, який відповідно бачить у повторних привілеях лише окремі етапи локаційного процесу²⁸⁵. Остання точка зору імпонує і Г.Самсоновичу, який намагається обґрунтувати її, проводячи історичні паралелі з попередніми століттями²⁸⁶.

Заслугою С.Курася є ще й те, що він одним з перших звернув увагу на так званий “фундаційний міф”, тобто, що в багатьох актах, де говориться про надання місту німецького права, насправді йдеться лише про підтвердження правових норм, якими місто вже користувалося²⁸⁷. Кожний випадок надання повторного привілею, як слушно зауважив Р.Щигел, слід розглядати індивідуально, пов’язуючи його або з невдачею попереднього локування, або з багатоетапністю локаційного процесу²⁸⁸. Ставлячи багато питань у своїй роботі, і в тому числі питання про роль локаційного документу у подальшій долі міщан, які його отримали, С.Курась не ставить питання про реальне втілення в життя наданого привілею, не пов’язує чисто юридичний акт з реаліями життя, а між тим, саме такий зв’язок дає можливість оцінити реальні зміни, що відбулись у житті міщан із наданням місту німецького права.

Книга С.Курася, як досить помітне явище в польській історичній літературі, викликала активну полеміку²⁸⁹. Той же Г.Самсонович вважає локаційні привілеї не стільки проявом певної політичної волі, скільки наслідком економічного розвитку суспільства - розширення локаційного процесу було пов’язане з потребою розвитку ринку. Причому у розширенні товарно-грошових відносин, яким на першому етапі сприяло німецьке право у містах, були зацікавлені як мешканці даного поселення, так і його власник²⁹⁰. Р.Щигел об’єднує ці дві точки зору, вважаючи, що локація і ще більше релокація міст були пов’язані як з економічними змінами (революція цін, розвиток ремесла та торгівлі тощо), так і з політичними інтересами окремих кіл. Особливо велике значення для правової та просторової релокації мали ворожі напади та військові дії, в

²⁸³ Jysiak L. *Malopolskie dokumenty lokacyjne w praktyce sędowej XIV-XVI w.* // СРН. - Т. XVI. - З. 2. - 1964. - С. 44.

²⁸⁴ Kurась S. *Przywileje prawa niemieckiego miast i wsi maiopolskich XIV-XV wieku.* - С. 92.

²⁸⁵ Russocki S. *Etapy lokacji miejskich na Mazowszu w XIV-XV w.* // РН. - Т. LIV. - З. 2. - 1964. - С. 190.

²⁸⁶ Samsonowicz H. *Miasto i wień na prawie niemieckim w рудnym ųredniowieczu Polski (na marginesie pracy S.Kurasia Przywileje prawa niemieckiego miast i wsi Maiopolskich XIV-XV wieku.* - Wrociaw, 1971. - 211 s.) // РН. - Т. LXIII. - З. 3. - 1972. - С. 501-502.

²⁸⁷ Kurась S. *Przywileje prawa niemieckiego miast i wsi maiopolskich XIV-XV wieku.* - С. 54-67, 82.

²⁸⁸ Szczygieł R. *Etapy lokacji miast nadbuіaskich w XIV-XV wieku. Jedna czy dwie lokacje Cheima na prawie niemieckim? // Ojczyzna bliіsza i dalsza.* - Krakow, 1993. - С. 127.

²⁸⁹ Russocki S. *Jawa czy mrzonka // Nowe Księżki.* - 1972. - Nr 2. - С. 59-60; Wyjck W. *Dokument ųredniowieczny jako rodzaj literacki // Zeszyty Naukowe KUL.* - Т. 17. - 1974. - С. 125-127 etc.

²⁹⁰ Samsonowicz H. *Miasto i wień na prawie niemieckim w рудnym ųredniowieczu Polski (na marginesie pracy S.Kurasia Przywileje prawa niemieckiego miast i wsi Maiopolskich XIV-XV wieku.* - Wrociaw, 1971. - 211 s.) // РН. - Т. LXIII. - З. 3. - 1972. - С. 495, 497.

ході яких досить часто міста або фізично руйнувались, або бодай втрачали локаційний привілей²⁹¹. Загалом, питання це у польській історіографії залишається відкритим.

Повторний привілей пов'язаний з питанням про так звані вдалі і невдалі локації. Історична наука досі чітко їх не окреслила. Фелікс Кірик вважає, що під вдалою локацією не слід розуміти лише появу скупчення садиб на обумовленому в привілеї місці, адже часто міські осередки, що виникали в такий спосіб, були містами лише номінально, а за економічною та суспільною організацією залишались селами. Справжньою міською локацією можемо вважати лише ту локацію, після якої жителі даного міста утримувались в основному позаземельним ремеслом. Прикладом такої справді вдалої локації можуть бути, на думку Ф.Кірика, “тижневі ярмарки, які практично єдині *de facto* відрізняли місто від села”²⁹². За привілеями українським містам встановлювалось від одного до трьох ярмарків на рік. В деяких містах раз на тиждень проводились ще й торги. Тривалість ярмарків була різною, часом досить значною, як от у Луцьку, де він тривав два тижні²⁹³. Єдиного стандарту в жалуванні ярмаркових чи торгових днів не було.

Локаційний привілей пов'язаний також з питанням етапності становлення міст-магдебургій, яке теж неодноразово піднімали польські історики - С.Русоцький²⁹⁴, Ф.Кірик²⁹⁵, М.Богущка і Г.Самсонович²⁹⁶, Р.Щигел²⁹⁷ та ін. Довоєнна польська міська історіографія, яка перебувала під впливом історико-правничої школи, вважала датою виникнення міста дату надання йому локаційного привілею. Розвиток історичних знань у цій царині дещо змінив дефініції. Надання привілею вважається фазою локаційного процесу (правова локація) поряд з локацією просторовою. Основну відмінність між ними, на думку Р.Щигела, становить час, оскільки правова локація була актом одночасним, і момент її можна окреслити з докладністю не лише до року і місяця, але часто і до дня, просторова ж локація була процесом довготривалим і складним, велику роль у ньому відігравали різні чинники, які мало чим були пов'язані з процесом урбанізації як таким²⁹⁸.

²⁹¹ Szczygiei R. Etapy lokacji miast nadbujańskich w XIV-XV wieku. Jedna czy dwie lokacje Cheima na prawie niemieckim? - S. 130; Szczygiei R. Nie zrealizowana lokacja Chocimowa w województwie lubelskim: o wpływie sporyw granicznych na powstawanie miast // RH. - 1987. - R. 35. - S. 285-288; Szczygiei R. Relokacje Wólności w XV-XVI wieku oraz ich wpływ na rozwój miasta // Dzieje Wólności. - Wólność, 1992. - S. 58-70.

²⁹² Kiryk F. Z badań nad urbanizacją Lubelszczyzny w dobie Jagiellońskiej // Rocznik Naukowo-Dydaktyczny. Prace Historyczne. - Z. 43. - Kraków, 1972. - S. 118-119.

²⁹³ Опіраючись на дані Литовської Метрики, С.Абросімова вважає його найтривалішим серед українських міст (Абросімова С. Документи Литовської Метрики как источник по истории городов Украины первой половины XVI в. // Литовская Метрика. Исследования 1988 г. - Вильнюс, 1992. - С. 91.

²⁹⁴ Russocki S. Etapy lokacji miejskich na Mazowszu w XIV-XV w. - S. 189-195.

²⁹⁵ Kiryk F. Lokacje miejskie nieudane, translacje miast i miasta zanikie w Małopolsce do połowy XVII stulecia // KHKM. - R. XXVIII. - 1980. - Nr . - S. 373.

²⁹⁶ Bogucka M., Samsonowicz H. Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej. - Wrocław, 1986. - S. 52-53, 55, 58, 62-63, 77-84.

²⁹⁷ Szczygiei R. Rola przywilejów lokacyjnych w procesie lokacji miast w XV-XVII w. na przykładzie Uchac // RL. - T. XXVII/XXVIII. - 1985-1986. - S. 51-59; Szczygiei R. Etapy lokacji miast nadbujańskich w XIV-XV wieku. Jedna czy dwie lokacje Cheima na prawie niemieckim? - S. 125-130.

²⁹⁸ Szczygiei R. Rola przywilejów lokacyjnych w procesie powstawania miast w XV-XVII w. na przykładzie Uchac. - S. 51.

Локаційному привілею у польській історіографії приділяють таке велике значення, що навіть привілеям окремих міст присвячують спеціальні дослідження²⁹⁹.

З питанням правової локації міст на німецькому праві пов'язане і питання локаційного процесу в той чи інший період, за того чи іншого монарха. Особливою популярністю користувались в цьому плані часи Казимира Великого³⁰⁰, що й зрозуміло, адже саме в цей час локаційний процес в Польщі був найінтенсивнішим. Після захоплення Русі цей процес активно переноситься сюди. Так саме в 50-60 рр. 14 ст. видано низку локаційних чи релокаційних привілеїв для руських міст (Жешув (Ряшів) 1354 р., Львів 1356 р., Сянок 1366 р., Кросно (Коросно) 1367 р., Тичин і Судова Вишня 1368 р.³⁰¹).

Ще наприкінці 19 ст. було висловлено досить симптоматичне судження щодо ролі Казимира в історії Польщі, і це твердження можна визнати характерним для значної частини польської історіографії: «якби Казимир III лише Львову і Сяноку надав магдебурзьке право (хоч для обох міст це були лише релокації - Т.Г.), то вже за це, як і за підтримку у містах німців та торгової колонізації загалом - слід його шанувати як великого добродійника червоноруського міщанства»³⁰². Як зазначав Ф.Кірик: «Діяльність короля в галузі осадництва і локації міст була величезною. Ніколи до того або після того не докладалось так багато величезної праці, щоб так ефективно творити сучасну і заможну державу»³⁰³. Вільгельм Польте навіть вважає, що «Казимир Великий зробив в Україні для блага міст та їхнього економічного розквіту стільки, скільки Отто Великий в Середній Німеччині»³⁰⁴. Із смертю Казимира Великого завершується епоха планового осадництва. Локація міст у часи Єлизавети, як вказує А.Бердецька, була лише інерційним продовженням активної осадничої діяльності попередньої епохи³⁰⁵.

Надзвичайно ґрунтовним є історико-правове дослідження Кристини Камінської, присвячене питанню локації польських міст на магдебурзькому праві до 1370 р. Автор починає дослідження проблеми із вивчення самоврядних норм Магдебурга та його впливу на правову систему центральноєвропейських міст. (Магдебург не лише був прабатьківщиною поширеного в Європі міського права, а й вищою правовою інстанцією більше як для 400 міст: тільки в 15 ст. з Магдебурга до одного лише Вроцлава було відправлено 257 повчань³⁰⁶.) Детально розглядаються джерела магдебурзького права,

²⁹⁹ Szczygiei R. Początki miejskich dziejów Kazimierza Dolnego // Problemy dziejów i konserwacji miast zabytkowych. - Radom - Kazimierz Dolny, 1990. - S. 35-44.

³⁰⁰ Piekarczyk S. Studia z dziejów miast polskich w XIII-XIV w. Rola miast w walce o zjednoczenie ziem polskich i we wcześniejszym okresie monarchii stanowej do 1370 r. - Warszawa, 1955. - 324 s.; Luciski J. Lokacje wsi i miast monarszych w Maiopolsce do 1385 r. // СРН. - Т. XVII. - З. 2. - 1965. - S. 93-122; Berdecka A. Lokacje i zagospodarowanie miast krylewskich w Maiopolsce za Kazimierza Wielkiego (1333-1370). - Wrocław, 1982. - 182 s.; Orzechowski J. Okcydentalizacja Rusi Koronnej w XIV, XV i XVI w. // etc. С.Гавлас окреслив програмність локаційної діяльності Казимира Великого, значення її для загального процесу розбудови держави (Gawlas S. Monarchia Kazimierza Wielkiego a społeczeństwo // Genealogia - władza i społeczeństwo w Polsce średniowiecznej. - Toruń, 1999. - S. 215-220).

³⁰¹ Див.: Кураґ S. Przywileje prawa niemieckiego miast i wsi maiopolskich XIV-XV w. - S. 91.

³⁰² Gorzycki K. Polnoczenie Rusi Czerwonej z Polską przez Kazimierza Wielkiego. - Lwów, 1889. - S. 93.

³⁰³ Kiryk F. Polityka miejska Kazimierza Wielkiego w Maiopolsce // Problemy dziejów i konserwacji miast zabytkowych. - S. 22.

³⁰⁴ Польте В. Основні риси магдебурзького права. - С. 32.

³⁰⁵ Berdecka A. Nowe lokacje miast krylewskich w Maiopolsce w latach 1333-1370. Chronologia i rozmieszczenie // РН. - Т. LXV. - 1974. - З. 4. - S. 610-612.

³⁰⁶ Kamicka K. Lokacja miast na prawie magdeburskim na ziemiach polskich do 1370 r. - S. 45.

причому як автентичні, так і компіляційні, проаналізовано (детально по регіонах) територіальне поширення міст на магдебурзькому праві в Польщі до 1370 р. та формування і зміну самоврядних органів даних міст на основі локаційного документу, часові трансформації форм цього джерела. Стаючи на позицію С.Кутшеби стосовно самого характеру терміну “локація”, К.Камінська називає локування міст новою надбудовою у старій структурі суспільства³⁰⁷. Побудоване на широкому історіографічному та джерельному матеріалі, дане дослідження показує розвиток системи магдебурзького міського права як у просторі, так і в часі, але хронологічно автор обмежила свою роботу, а тому повноти картини не досягнуто, і низка питань пов’язаних з проблемою магдебурзького права залишилась недослідженою, зокрема питання ролі цієї правової системи у кризі міст 16 ст.

Цікавила дослідників епоха Владислава Локетка³⁰⁸ та Владислава Ягайла³⁰⁹. Саме в цей час із руських міст привілеї на магдебурзьке право отримали Ярослав (1375 р.), Белз (1377 р.), Любачів (1376 р.)³¹⁰. Не відкидаючи економічних передумов, польські історики підкреслюють і політичні мотиви у проведенні широкого локаційного процесу в цей час, зазначаючи, що привілеї на магдебурзьке право мали зміцнити політичні позиції короля як в міжнародних справах, так і у справах внутрішніх³¹¹. Тобто, як власники міст, так і самі міщани бачили вигоду у запровадженні самоврядування.

Оскільки більш чи менш відоме нам самоврядування східноєвропейських міст формувалось на основі магдебурзького права, яке прийшло сюди з німецькими колоністами, виникає питання, коли ж вперше відбувається правова локація в українських містах і якою був її обсяг.

Як показано в розділі 2, вже князь Данило Романович і його наступники в 13 - першій половині 14 ст. надавали німецьким колоністам привілеї на користування власним правом і власними судово-адміністративними інститутами. Проте спочатку магдебурзьке право стосувалося лише німецького населення міст. Уперше воно було поширене на все населення князем Юрієм-Болеславом Тройденовичем у Сяноку в 1339 р.³¹² (Варто згадати, що зберігся привілеї для сяноцького вйта від 20 січня 1339 р., але не безпосередньо локаційна грамота. В зв’язку з цим Ф.Кірик відсуває дату локації міста до 1334 р., пояснюючи це наступними фактами: в документі згадано 15-річне звільнення від податків сяноцьких осадників, а оскільки в Малопольщі дієвою була практика 20-літнього звільнення, то можливо припустити, що локація Сянока відбулась за п’ять років до цього привілею³¹³. Це аж надто гіпотетичне припущення, не підкріплене джерельним матеріалом. Але так чи інакше кардинально це не змінює ситуацію.)

Правова локація на магдебурзькому міст праві набула значного поширення після включення Галичини до складу Польського королівства. Власне до цього періоду відноситься відома грамота Казимира III про надання Львову магдебурзького права (17

³⁰⁷ Ibid. - S. 117.

³⁰⁸ Berdecka A. Lokacje miast maiopolskich za Władysławem Jagiełką (1306-1333). Problematyka i stan badań // КНKM. - R. XXXI. - 1983. - № 3. - S. 335-344.

³⁰⁹ Faikowski W. Seria przywilejów miejskich Władysław Jagiełły z 1409 r. // Czas przestrzeni praca w dawnych miastach. - Warszawa, 1991. - S. 329-335; Szczygieł R. Miasta polskie za ostatnich Jagiellonów // RL. - T. 11. - 1968. - S. 127-153.

³¹⁰ AGZ. - T. VII. - Lwów, 1878. - N 12. - S. 19-22; Krochmal J. Przywilej lokacyjny miasta Jarosław z 1375 r. - Przemyśl, 1991; Przywilej lokacyjny miasta Lubaczowa z 1376 r. - Przemyśl, 1991. - S. 7-11.

³¹¹ Faikowski W. Seria przywilejów miejskich Władysław Jagiełły z 1409 r. - S. 334.

³¹² Przywilej lokacyjny miasta Sanoka z 1339 roku / red. Z.Konieczny. - Przemyśl, 1992. - S. 9-15; Енциклопедія українознавства / Гол. ред. В.Кубійович. - Т. 4. - Львів, 1994. - С. 1428.

³¹³ Kiryk F. Wstępn // Przywilej lokacyjny miasta Sanoka z 1339 roku. - Przemyśl, 1992. - S. 4.

червня 1356 р.)³¹⁴. Однак, як випливає з наведених у попередньому розділі фактів, вона була не стількі локаційною, як релокаційною, тобто нею не запроваджувалось у місті німецьке право, а лише підтверджувалось³¹⁵, при тому, що розширювалась сфера його дії. Оскільки джерела не дають змоги охарактеризувати функціонування самоврядних органів Львова 13 ст., детальну розмову про магдебурзьке право у місті можна вести лише починаючи з 1356 р.

Згідно з привілеєм Казимира III, магдебурзьке право надавалось усім мешканцям міста. При тому зазначалось: “Іншим народам, що живуть у цьому місті, а саме: вірменам, євреям, сарацинам, русинам та іншим будь-якого стану та становища з особливої нашої ласки дозволяємо користуватись відповідно до їх звичаїв, зберігати необмеженими їхні права, надаючи одночасно їм можливість, щоб будь-які кримінальні справи, які виникнуть між ними самими або між ними і іншими, вирішувати за магдебурзьким правом і при вїтї відповідно до їхніх прохань. А якщо відмовлятимуться судитися за магдебурзьким правом, яким вищезгадане місто повинно користуватися, тоді вказані нації... мають можливість поставити і вирішувати будь-яке питання на суді своєї нації, але під головуванням міського вїтї”³¹⁶. Руські права і звичаї, які в чомусь суперечили магдебурзькому праву, ліквідовувались. Вся судова влада передавалась у місті в руки вїтї. Місто і його мешканці одночасно звільнялись від усіх юрисдикцій каштелянів, воевод, суддів, підсудків, возних, і від влади будь-якого іншого державного чиновника. Так окреслювались основи судової влади міста. Окрім того Львів, на зразок інших міст-магдебургій, отримав земельну власність розміром у 70 франконських ланів³¹⁷ “у лісах і виноградниках, луках і пасовиськах, відповідно до чого зможуть їх відміряти”³¹⁸. При тому, 60 з них підлягає оплаті чиншу 24 руські гроші, які мають сплачуватись на день святого Мартина (4 липня). Решта 10 віддавались на пасовиська без будь-якої оплати. Ніхто не мав права будувати корчми в межах однієї милї від міста, щоб не створювати останньому конкуренції.

Незабаром власність міста була розширена до 100 франконських ланів (згідно з привілеєм Казимира III виданого 27 липня 1368 р.); причому “млин костелу святої Марії, що з давніх часів і навічно до цього костелу приєднаний, разом з одним ланом, що також цьому костелові належить, до згаданих 100 ланів приєднуємо. І млин пана Григорія Штехера, львівського міщанина, в розмірах вищезгаданих 100 ланів чи мансів також

³¹⁴ AGZ. - Т. III. - Lwyw, 1872. - S. 13-18. Документ публікується за копією 15 ст. Оригінал очевидно згорів під час однієї з численних пожеж міста. Автентичність грамоти, з якої була знята копія для магістратських книг, заперечує Д.Зубрицький (Zubrycki D. Kronika miasta Lwowa. - Lwow, 1844. - S.36-37), такої ж точки зору дотримується і А.Петрушевич (Петрушевич А. Лингвистическо-исторические исследования. - Львов, 1893. - С.10). Однак І.Вагилевич намагається довести її достовірність (AGZ. - Т. III. - S. 40-45).

³¹⁵ Локаційність даної грамоти стверджували: Кісь Я. Промисловість Львова у період феодалізму (XIII-XIX ст.) - Львів, 1968 - С. 23; Гейнош В. Історичний нарис правового і суспільного устрою давнього Львова (XIII-XVII ст.) // ЦДІАУЛ. - Ф. Р-1. - Оп.1. - Спр. 21. - Арк. 6.; Chodynieski J. Historia Stolecznego Krolestwa Galicyi i Lodomeryi Miasta Lwowa od zalozenia jego az do czasow terazniejszych. - Lwyw, 1865. - S. 26-27; релокаційність, відповідно: Маркевич О. Печатки міст Галичини як історичне джерело // Історичні джерела та їх використання. - Вип. 2. - К., 1966. - С.236; Berdecka A. Lokacje i zagospodarowanie miast krylewskich w Maiopolsce za Kazimierza Wielkiego (1333-1370). - S. 28.

³¹⁶ Історія Львова в документах і матеріалах / Під ред. М.Брика. - К., 1986. - С.16-17.

³¹⁷ Франконський лан - 25 га, на відміну від фламандського - 16 га, став використовуватись при локуванні міст на початку 14 ст (як твердить А.Бердецька, приблизно з 1315 р.: Berdecka A. Lokacje miast maiopolskich za Wladyslawa Jocietka (1306-1333). Problematyka i stan badac // КНKM. - R. XXXI. - Warszawa, 1983. - Nr 3. - S. 336.

³¹⁸ Історія Львова в документах і матеріалах. - С.16.

хочемо залишити. І щоб податки і повинності міщан вищезгаданого міста легшими та зручнішими, за змогою, зробити, даємо і віддаємо з повною владою продажу, обміну і для добродійного користування 10 вільних ланів з вищеназваних 100 ланів без сплати чиншу на вічні часи. А з нашої та наших спадкоємців згоди і доброї волі, спеціально і ясно розпоряджаючись, щоб всі русини, належні до нашого львівського замку, що мешкають у болотистих місцях у межах і розмірах 89 ланів, випасали своїх коней та худобу разом з міщанами і жителями вищезгаданого міста, відповідно до спільного бажання. Нарешті, щоб швидше зручніше та легше часто згадувані 100 ланів вже згадуваним міщанам та жителям була змога обробляти і робити плодючішими, даємо і надаємо повну і всю свободу осаджувати всіх і кожного кметя і колона на згадані 100 ланів, і свободу від всіх наших сплат, податків, зборів і відкупів протягом 20 років від сьогоднішньої дати, включно з врахованим. Міщани, колони чи жителі на згаданих 89 мансах чи ланах повинні сплачувати 12 празьких грошів на свято блаженного Мартина кожного року нам і нашим спадкоємцям на чинш і десятину...". Цей привілей був підтверджений Владиславом II 29 вересня 1389 р.³¹⁹

Тут доречно згадати майже ідентичний за змістом привілей Владислава Опольського від 9 грудня 1372 р.³²⁰, який у багатьох дослідженнях фігурує, як перше розширення земельної власності міста³²¹. Однак, це лише підтвердження попереднього привілею, що було звичним явищем в тогочасній польській державі. Грамоту 1368 р. Д.Зубрицький вважає фальсифікатом на тій основі, що ця грамота дослівно повторює наступну грамоту того ж Владислава, де немає про неї згадки. Як у випадку з привілеєм 1356 р. цю позицію не приймає І.Вагилевич, висуваючи як аргумент твердження, що Владислав, як неповноправний володар ("prorex"), не мав права видавати підтвердження привілею Казимира, тому всього лиш дослівно повторив його³²². Окрім того, в грамоті 1389 р., яка підтверджує цей привілей, повністю наводиться його зміст, але про це не згадують ані Д.Зубрицький, ані І.Вагилевич).

Такі ґрунтові жалування як правило були традиційним супутником надання магдебурзького права місту. Так, Владислав Ягайло грамотою, виданою у Львові 1 жовтня 1389 р., дарує Перемишлю магдебурзьке право, і разом з тим жалує сто франконських ланів, за зразком Львова, а крім того чотири вільні лани для перемиського вїта Міхала і його нащадків³²³. Таких же 100 франконських ланів разом з магдебурзьким правом отримав Ярослав привілеєм В.Опольського від 1375 р.³²⁴ Натомість, той же Опольський, локувавши 1376 р. Любачів, дарував йому лише 80 франковських ланів. А Рогатин, відповідно до грамоти 27 травня 1419 р. Волчка Преслужича, отримав з магдебурзьким правом 120 франконських ланів та окремі земельні пожалування для вїта та його наступників³²⁵.

³¹⁹ ЦДІАУЛ. - Ф. 131. - Спр. 18. - Арк.1.

³²⁰ Там же. - Ф. 131. - Оп. 1. - Спр. 8. - Арк. 1; Ф. 52. - Оп. 2. - Спр. 613. - Арк. 6 зв-7; Спр. 614. - Арк. 4-6; Спр. 646. - Арк. 5-6. - Оп. 1. - Спр. 135. - Арк. 2-2зв.; Zubrycki D. Kronika miasta Lwowa. - S.491-492; AGZ - Т. III. - S. 47, 48; Привілеї міста Львова (XIV-XVIII ст.) / Упор. М.Капраль. - Львів, 1998. - С. 37-39.

³²¹ Zubrycki D. Kronika miasta Lwowa. - S.40, 58.

³²² Див.: AGZ - Т. III. - S. 40-45.

³²³ Hauser L. Monografia miasta Przemysła. - Przemysl, 1991. - S. 107.

³²⁴ Przywilej lokacyjny miasta Jaroslavia / Opr. J.Krochmal. - Przemysl, 1991. - S. 17; Grędkowski W., Strenczak Z. Lokacja Jaroslavia na prawie magdeburskim. - Jaroslavia, 1975.

³²⁵ Див. переклад привілею: Царьова Н. Привілеї Волчка Преслужича на надання магдебурзького права новозаснованому місту Рогатину // Рогатинська земля: історія та сучасність. Матеріали першої наукової конференції. Рогатин, 24-25 березня 1995 р. - Львів-Рогатин, 1995. - С. 94-99.

Поряд із земельними пожалуваннями в грамотах записувались ще й інші привілеї. Часто це був опис прав і обов'язків вїйта, чи міщан загалом (як у грамоті Стефана виданій 1581 р. Корсуню³²⁶), чи опис ярмарків і торгів (як в грамоті Сигізмунда I Острожцям від 1528 р.³²⁷), чи опис міської печатки (як в грамоті Сигізмунда III для Мошна від 1592 р.³²⁸) тощо. Взагалі магдебурзькі привілеї видавались з певними варіаціями.

Часом разом з німецьким правом місто отримувало досить унікальні права. Так у Ярославі встановлювались спеціальні ярмаркові суди, які існували ще лише у Любліні³²⁹.

Як правило, кожному населеному пункту видавалась окрема грамота. Однак траплялись, хоч і вкрай рідко, винятки. Зокрема в 193-й книзі Литовської Метрики є досить унікальна грамота на магдебурзьке право, ярмарки, торги і корчми одночасно для трьох містечок - Молчанова, Качина і Сутески, що до того ж були розташовані в різних воєводствах (два перших у Волинському, а третє в Брацлавському)³³⁰. Правда, з огляду на значимість для кожного міста локаційного та магдебурзького привілею, найбільш вірогідним є те, що названі міста отримали окремі привілеї, які були видані королівською канцелярією одночасно, і лише при внесенні їх в Метрику, вони були об'єднані в один.

На території ВКЛ німецьке міське право стало запроваджуватись у 14 ст. Спершу його отримували міста на великокняжих землях (зокрема Вільно отримало його 1387 р.³³¹).

Київ, ввійшовши до ВКЛ, теж отримав право на самоврядування. Але коли? Те, наскільки тривалою і складною є суперечка про дату переведення Києва на магдебурзьке право, показує, наскільки складним є питання локаційного привілею взагалі, і як воно може бути ускладнене самим ходом історії. Довгий час проблема початку київської магдебургії залишалась відкритою, хоч вона часто піднімалась у вітчизняній історіографії. Так, у популярних в середині 19 ст. книгах про Київ стверджувалось, що магдебурзьке право було надане Києву великим князем литовським і польським королем Сигізмундом I грамотами 1516³³² і 1544 рр.³³³ Причому друга грамота була підтвердженням першої, яка загубилась. "Цей привілей, що й досі зберігається з іншими наступними в магістраті, був затвердженням даного в 1516 р., але загубленого і потім підтверджуваного його наступниками особливими грамотами в 1545, 1569, 1576 і

³²⁶ Архив ЮЗР. - Ч. 8. - Т. V. Акты об украинской администрации XVI-XIXвв. - К., 1907. - С. 240-243.

³²⁷ Там же. - Ч. 5. - Т. I. - С. 36-37.

³²⁸ Там же. - Ч. 8. - Т. V. - С.258.

³²⁹ Proksa M. Przywilej Anny ze Stemberku, ksikinej Ostrogskiej, wojewodziny woiycskiej, dla Jaroslawia z 1 sierpnia 1630. - Przemysl, 1995. - S.11.

³³⁰ Ковальский Н. Источниковедение социально-экономической истории Украины (XVI - первая половина XVII в.) Акты о городах. - С. 14.

³³¹ Див: Юргинис Ю. Судьба магдебургского права в литовских городах // История СССР. - 1975. - № 4. - С. 148; Kiaupa Z. Autonomy of Lithuanian Cities from the XIVth to XVIIIth C. // The Heraldry of Lithuania. - Т. 1. - Vilnius, 1998. - P. 163-183.

³³² Берлинский М. История міста Києва. - К., 1991. - С. 98.

³³³ Закревский Н. Летопись и описание города Киева. - Ч. 1: Летопись. - М., 1858. - С. 26; Статистическое описание Киевской губернии. - Ч. 1. - СПб, 1852. - С. 320 (тут замість грамоти 1544 р. вказано 1554 р. Але на думку Т.Круглової, це друкарська похибка, оскільки 1554 р. грамоти на підтвердження магдебурзького права Києву не було, та й до того, Сигізмунд I помер 1548 р.)

1588 роках...”, - твердив М.Берлінський³³⁴. За його підрахунками, з 1544 по 1659 рр. польські королі видали 47 привілеїв і указів на користь київського магістрату³³⁵.

В середині 19 ст. історики стали розглядати надання магдебурзького права Києву не як єдиний акт, а як тривалий процес, в якому виділялось щонайменше два етапи. М.Максимович вважав, що спершу деякі особливі права та вольності з магдебурзького права були надані Києву попередником Сигізмунда I на литовському великокняжому та польському королівському престолах його братом Олександром Казимировичем, а згодом Сигізмунд I дав повністю це право київським громадянам грамотами 1516 та 1544 рр.³³⁶

Глибше дослідження проблеми міського самоврядування почалось в другій половині 19 ст. В роботах цього часу з'явилися нові дати введення магдебурзького права в Києві. В.Антонович вважав, що воно було надано міщанам в кінці 15 ст. (1499 р.)³³⁷, Н.Закревський - не пізніше 1499 р.³³⁸ Цю ж позицію займав і М.Грушевський: “Що Київ дістав німецьке право тільки за в.кн. Олександра... виразно видно з грамоти Олександра 1499 р. (“штожь каторьи вряды и пошлины городскіи первьи воеводы завідали... ино какъ есмо дали вам право німецькое, и вы дей тыи вряды и пошлины городскіи за себе забрали”...). Але того надання не маємо. Ранійша грамота, з 1494 р. згадує вже про війта й німецьке право, але виходить в головнім з практики перед заведенням німецького права - “какъ было за в. кн. Витовта”³³⁹. Що ж до уставної грамоти литовського князя Олександра київським міщанам від 24 травня 1494 р., то в ній і справді є згадка про київського війта, але жодної про магдебурзьке чи німецьке право, чи тим паче, органи міського самоврядування. Лиш один раз згадано якесь міське право (не конче воно мало

³³⁴ Берлінський М. Історія міста Києва. - С. 99.

³³⁵ Там само. - С. 180.

³³⁶ Обозрение Киева в отношении к древностям. - К., 1847. - С. VI (про авторство вступної статті в даному виданні див: Максимович М. Письма о Киеве. - М., 1869. - С. 6). Т.Круглова вважає, що нині цю ідею реанімують Н.Яковенко та Г.Боряк (Круглова Т. Магдебургское право в Киеве: поиск точки отсчета. - К., 1999. - С. 9). Проти цього досить різко виступає О.Русина, вважаючи, що “...схема, запропонована Г.Боряком та Н.Яковенко, має з концепцією Максимовича доволі небагато спільного. Її скоріше можна розцінювати як авторську данину поширеній у післявоєнній історіографії тезі, що “українські феодальні міста, генетично зв'язані з давньоруськими феодальними містами, проходили такий само шлях самобутнього розвитку, як і західноєвропейські міста” (Русина О. До проблеми початків київської магдебургії // Самоврядування в Києві: історія та сучасність. - С. 91). В упорядкованому Г.Боряком і Н.Яковенко “Каталозі” подано не зовсім так, як у О.Русині, що в даному випадку чомусь зачитувала В.Отамановського. “Згадане ж тут поняття “містское право” охоплює найзагальніші елементи міського життя, характерні і для магдебурзького права європейських міст: виборне самоврядування, автономний суд, незалежність від місцевої адміністрації. Названі елементи були обов'язковою умовою економічного розвитку великих міст, і боротьба за них неминуче точилася в різних країнах. Особливості ж міського життя Києва зумовлювались традиціями давньоруського права” (Каталог документів з історії Києва XV-XIX ст. - С. 159-160). Тобто, з таким же успіхом, як це робить О.Русина, упорядників “Каталогу” можна звинуватити в насаджуванні модного нині постулату про одвічну європейськість наших міст. Насправді ж, на мою думку тут немає ні одного, ні другого, ні третього. Справджується доволі банальна істина, що кожен бачить лише те, що хоче побачити. Видається, що висновок Н.Яковенко і Г.Боряка є цілком слушним, бо важко заперечити, що українські міста в силу політичних реалій жили, хай частково, якщо комусь так більше до душі, в системі європейських координат, отже, незважаючи на ті чи інші привілеї, мали з ними чимало спільного. Але не можна відкидати і традицію, що пов'язувалась із специфікою Русі.

³³⁷ Антонович В. Киев, его судьба и значение с XIV по XVI (1362-1569) // КС. - 1882. - № 1. - С. 35

³³⁸ Закревский Н. Описание Киева // Сочинения. - Т. 1. - М., 1868. - С. 35.

³³⁹ Грушевський М. Історія України-Руси. - Т. 5. - С. 230.

бути німецьким, хоч і не виключено), але цілком можливо, що під правом тут розуміється комплекс повинностей міщан: "...а хто мещанку и з домом поймет в местском праве, тот мает службу тую ж служити, которая и первой с того дому йшла. А который мещанин одолжает, ино ему вольно дом свой продати, а тем долг платити; а хто купит, тот мает с того дому службу тую же заступовати исто и перво была..."³⁴⁰.

Цікаво, що дехто із сучасних дослідників вважає цю грамоту не лише не магдебурзькою, а такою, що утворює звичаєве право, генетично пов'язане з традицією "Руської Правди", закріпленою привілеями Вітовта (П.Сас³⁴¹). Частково підтримуючи це твердження, О.Русина, як на мене, цілком слушно відкинула думку про грамоту 1494 р. як магдебурзький привілей Києву, оскільки в даній грамоті лише пунктиром окреслено окремі аспекти життя київських міщан і навіть не подано відомостей про функції війта³⁴². Однак ці висновки, здавалось би досить очевидні і добре доведені, як виявляється, не всім такі очевидні і нині³⁴³.

Повертаючись до історії дослідження проблеми київського магдебурзького привілею, зауважимо, що вже на початку 20 ст. дослідники не спинялись на грамоті 1494 р. Саме тоді глибше вивчення джерел дало можливість точніше визначити дату введення німецького права в Києві. П.Клепатський датував упривілеювання Києва магдебургією між 1494 та 1497 рр.³⁴⁴ Ця позиція була сприйнята багатьма сучасними дослідниками. В.Щербина відсуває цю подію до початку того ж століття³⁴⁵, але в історіографії ця позиція не знайшла підтримки. Часом в історичній літературі трапляються і інші датування привілею на магдебурзьке право для Києва: 1492 р.³⁴⁶, 1494 р.³⁴⁷ тощо. Дехто не намагається уточнити і подає приблизне датування, вказуючи просто 90-ті роки 15 ст.³⁴⁸ Відомий київський дослідник І.Каманін з цього приводу зазначав: "Внутрішнє життя

³⁴⁰ Акты, относящиеся к истории Западной России. - Т. 1. - СПб, 1846. - 144-146 (№ 120).

³⁴¹ Сас П. Феодальные города Украины в конце XV- 60-х годах XVI в. - К., 1989. - С. 165-166.

³⁴² Русина О. До проблеми початків київської магдебургії // Самоврядування в Києві: історія та сучасність. - С.92.

³⁴³ Делімарський Р. Магдебургзьке право у Києві. - К., 1996. - С. 48; Делімарський Р. Самоврядування Києва за магдебурзьким правом у XV-XIX століттях // Пам'ять століть. - № 2. - К., 1999. - С. 23-24 тощо. Позиція Р.Делімарського не до кінця зрозуміла: зазначаючи, що виклад київської магдебургії слід починати з кінця 15 ст., вказує, що оскільки в привілеї Олександра від 1494 р. є відсилка до втраченого нині привілею Вітовта, який помер 1430 р., то "початок магдебургзького права у Києві можна з відомою вірогідністю віднести на початок XV ст.". А далі про привілей 1494 р.: "Власне магдебургзьке право в цій грамоті не згадується, але часте нагадування про війта та обмеження деяких прав воеводи дозволяють прийняти цю грамоту як перший (що дійшов до нас) документ на магдебургзьке право у Києві". Але, зрештою про фах цього дослідника, а отже і про його висновки, шкода й говорити, бо про це вже досить добре написано (Див: Русина О. Київська магдебургія: ювілейний комплект // Критика. – 1999. – Число 6 (20). – С. 24-26.)

³⁴⁴ Клепатский П. Очерки по истории Киевской земли - Одесса, 1912. - Т. 1: Литовський період. - С. 321.

³⁴⁵ Щербина В. Борьба Киева за автономію // Київ та його околиця в історії і пам'ятках. - К., 1926. - С. 170; Щербина В. Документи до історії Києва 1494-1835 рр. // Український археографічний збірник. - К., 1926. - Т. 1. - С. 1-2.

³⁴⁶ Леонтович Ф. Источники русско-литовского права // Варшавские университетские известия. - Варшава, 1894. - № 1. - С. 61.

³⁴⁷ Історія міст і сіл Української РСР: Київ. - К., 1968. - С. 41.

³⁴⁸ Тарановський Ф. Обзор памятников магдебургского права западнорусских городов литовской эпохи: Историко-юридическое исследование - Варшава, 1897. - С.18; Мишко Д. Київ: Короткий історичний нарис. - К., 1954. - С. 28.

Києва з часу підкорення його литовськими князями, при існування Київського князівства і пізніше з 1471 р., коли князівство було перетворено у воєводство, до самого кінця XV ст., з якого дійшли вже грамоти Києву на магдебурзьке право, - зовсім невідоме, через відсутність документальних даних. Беззаперечним є лише одне, що громадяни знаходились в повній залежності від воєвод - залежності, від якої їх згодом і звільнили грамоти на магдебурзьке право”.

Серед київських джерел відсутні перший привілей на магдебурзьке право і привілей на війтівство, тому датування початку міського самоврядування береться за опосередкованими даними, звідти і його неоднозначність. Зокрема про існування привілею на магдебурзьке право для Києва свідчить підтвердна грамота Сигізмунда I надана київським міщанам 29 березня 1514 р. Ще 1506 р. помер великий князь Олександр. Київські міщани звернулись до його наступника Сигізмунда I з проханням про підтвердження прав, наданих до того місту, додавши до цього скаргу про новину, що її завели воєводи: заборону світити вночі під загрозою штрафу 12 кіп грошей (що особливо не подобалось ремісникам). Сигізмунд I підтвердив окремою грамотою права міщан, що ж до запровадженого нововведення, було прийнято компромісне рішення: більше “не надобе воєводам той вини брати, только в корчомных домех лете, коли вже ночи малыи бувають, не надобе никому с огнем пити, а купцы и ремесленники мають огонь завжди держати, коли хотячи”³⁴⁹.

Лише згадана вище грамота Сигізмунда I від 1514 р. прямо говорить про підтвердження магдебурзького права Києву³⁵⁰. Войт і міщани, звертаючись із відповідним проханням до короля, долучили до нього привілей Олександра (який до нас не дійшов) на німецьке право, додавши, що “покойный король в некоторых речах многих того права не хотел им держати”. Сигізмунд I, зважаючи на вірну службу киян, і на лиха, які вони терпіли від ворогів на Україні, і відповідно бажаючи примножити їхні статки, підтвердив їм у повній мірі використовуване ними раніше магдебурзьке право. До речі, саме в цій грамоті досить докладно зазначені права і обов’язки міщан: “Право немецкое, реченое майборское, дали есмо вечно месту нашему Киеву и всем мещанам, нынешним и напотом будучим в нем, римское веры и греческое, и арменское, как место наше виленское то право мает и вживает; а от прав польских и литовских, и русских, и всех обычаев которые были тому праву на переказе, их вызволяем. Також их всех мещан наших и всякого права, и моци, и насилия всех подданных наших от воєвод, и от судей от всех посполите врядников наших вызволяем. О делах великих и малых, о злодействе, о разлитий крови, о мужобойстве, о пожоги, и вжятьи члонков, и иных всяких проступках, позваны пред них может оповедати перед войтом, который будет, а войт ни перед кем иным, только перед нами, не иначе, только их же правам немецким мает отповедати, и то естли бы был пред нас позван нашим листом. Также мает войт того места нашего в делах главных и иных всех члонков вышеписанных суполную моць судити посудити, карати и стинати и на как бити и топити, как тое право немецкое майборское во всех члонках держит и вказует. А вин никоторых они не мают платити”.

Як і в більшості випадків, цим привілеєм одночасно надавалось київським міщанам право пропінатії, право тримати різноманітні крамниці, воскобійню, платячи при цьому від кожної одиниці по 2 копи грошей. Визначались два тижневі ярмарки “о трех королях і на Матки Божої рожество”. Підтверджувалось звільнення від мита, від “піднімання послів”, від утисків тивунів, від штрафів за тримання вогню в хаті, що пожалував киянам ще Олександр. Що ж до обов’язків, то міщани мали тримати сторожу в полі від татарів,

³⁴⁹ АЗР - Т. 2. - № 3. - С. 2-3.

³⁵⁰ Архив ЮЗР - Т. 2. - № 103. - С. 126-128; Каталог документів з історії Києва XV-XIX ст. - № 47. - С. 36.

здійснювати погоню за ними, виставляти нічну сторожу, платити деякі податки замку та скарбу.

Таким чином, це чи не основні дані про систему пожалуваного Києву магдебурзького права, оскільки попередні грамоти не збереглися. Не дійшла до нас і королівська грамота, видана у Вільні 16 січня 1516 р., посилення на яку є в пізніших документах. Ця грамота дещо розширювала права вїта (віддавала під його владу нові категорії киян). Саме цією грамотою була закладена така особливість Києва у порівнянні зі Львовом, як дві окремі цехові системи замкового та магдебурзького присуду. За цією грамотою київські міщани звільнялись “от послушенства и власти воевод, судей и иных урядников наших и их наместников”, а “кравцев, ковалев, цирульников, золотарей, лучников, стрелников, кушнеров, шевцов и иных всех ремесников в Киеве тепер живучих и впред будучих, под власт и послушенство меское поддаем и привлащаем, а от власти и послушенства воевод и иных урядников наших и их наместников вылучаем и увольняем”³⁵¹.

На думку Г.Боряка та Н.Яковенко, грамота 1516 р. “дозволяє простежити процес зближення “міського права” з нормами магдебурзького життя в загальноприйнятному значенні цього терміну... Вона лише законодавчо оформила ліквідацію рудиментів давньоруського права, витіснених новою практикою життя київської міської громади”³⁵². А це, як слушно підмічає С.Климовський, свідчення зовсім не чужорідності магдебурзького права для Києва³⁵³ (як і для українських міст загалом - Т.Г.).

Питання початку київської магдебургії продовжує дискутуватись і нині. Тетяна Круглова уточнює часовий проміжок можливого запровадження самоврядування на німецький штиб, спираючись на лист Олександра від 14 травня 1499 р. до київських міщан із заборонаю відмовляти воеводі в усталених звичаєм “поплатках” з ремесла і торгівлі³⁵⁴, з огляду на німецьке право³⁵⁵, та даючи поправку на тривалість конфлікту, вважає, що “в кінці 1498 р. магдебурзьке право в Києві вже діяло”³⁵⁶. Таким чином, час можливого введення магдебурзького права в Києві звужується з 1494-1499 рр. до 1494-1498 рр. О.Русина доволі критично ставиться до запропонованого Т.Кругловою ситуативного підходу до вирішення даної проблеми, натомість висуває ідею про можливість одночасного надання і підтвердження магдебурзького права Києву (сама ж правда зазначає, що ця версія є доволі гіпотетична, і не може до кінця розв’язати проблему). Але справді цікавою і поважною є думка київської дослідниці про ситуативність надання магдебургії Києву, а саме для піднесення його статусу, що було особливо актуальним в світлі проекту передачі ряду міст разом з Києвом Олександрю Казимировичу, майбутньому Сигізмунду I. Зміною політичної ситуації пояснює дослідниця недовершиність процесу введення німецького права в Києві в кінці XV ст. і

³⁵¹ ЦДІАУК. - Ф. 62. - Оп. 1. - Спр. 1. - Арк. 3-6 зв., 7-11. Оpubліковано: Грамоты великих князей литовских с 1390 по 1569 г. / Под ред. В.Антоновича, К.Козловского. - К., 1868. - № 25. - С. 47-51.

³⁵² Каталог документів з історії Києва XV-XIX ст. - С. 160.

³⁵³ Климовський С. До питання про “обмеженість” магдебурзького права середньовічного Києва // УІЖ. - 1997. - № 4. - С. 77.

³⁵⁴ Мається на увазі право воеводи стягати такі податки: у щосуботній торговий день - “от товару по дензі”; від лучників двічі на рік - луки; від ковалів і чоботарів - сокири і чоботи на замок; від приїжджих купців - товари, що падали з перевантажених возів на крутих вїздах до міста, де були влаштовані митниці (Див.: Каталог документів з історії Києва XV-XIX ст. - С. 34).

³⁵⁵ АЗР. - Т.1. - С. 194-195 (№ 170).

³⁵⁶ Круглова Т. Магдебургское право в Киеве: поиск точки отсчета. - С. 21-22.

відродження проекту на початку наступного століття³⁵⁷. Думка цікава і на мій погляд доволі слушна. Тим паче, що для багатьох міст не лише тогочасної України, але і Польщі характерна була саме ситуативність введення магдебурзького права в містах, особливо, якщо місто локувалось не на порожньому місті.

Наступною фазою локаційного процесу після правової локації була локація просторова. Вона теж була явищем не простим і неоднозначним. Опріч того, чимало робіт окремо присвячено просторовій локації міст, ролі у цьому процесі магдебурзьких привілеїв, значення цієї локації для подальшого економічного розвитку регіону³⁵⁸. Динаміку процесу просторової локації на прикладі одного міста протягом XIII-XVII ст. показала Ліліана Кранз-Домасловська³⁵⁹. У Варшаві в грудні 1991 - травні 1992 р. відбувся ряд конференцій “Функції і форми міських площ в середньовічній Польщі та в Польщі XVI-XVIII ст.”, проведених Комісією історії міст Комітету історичних наук ПАН³⁶⁰. Представлені тут реферати показували просторову локацію міст, локованих на німецькому праві (Кракова, Люблін, Серадза, Познань, Пултуска, Ельблонга, Замостя, Сандомежа) економічні, політичні, культурні функції міських площ в зв'язку з нею, тощо³⁶¹.

В останні роки, коли в польській історичній науці дедалі швидше поширюються модні віяння із заходу, як, наприклад, соціотопографічні дослідження, питання просторової локації частіше піднімаються дослідниками. 10-11 березня 1994 р. у Вроцлаві відбулась наукова конференція “Середньовічна міська дільниця в Сілезії”. Більшість доповідей, проголошених тут, так чи інакше були присвячені елементам просторової локації міст, організованих на німецькому праві. На дещо вищий теоретичний рівень у порівнянні із своєю докторською працею зуміла піднятися У.Совіна у проголошеному на конференції виступі “Середньовічна міська дільниця в світлі писаних джерел”. Однак, питання просторової локації не таке просте, як може видатись на перший погляд, за словами У.Совіни, “воно відноситься до найскладніших дослідницьких проблем” у історіографії³⁶². Це стає зрозумілим хоча б з того, що локаційні дільниці були основою для встановлення розміру чиншу. Крім того, локаційні привілеї та податкові джерела неодноразово говорять про половинні та четвертинні

³⁵⁷ Русина О. До проблеми початків київської магдебургії // Самоврядування в Києві: історія та сучасність. - С. 97-98.

³⁵⁸ Zajchowska S. Rozwój przestrzenny miasta Skwierzyny // Studia i materiały do dziejów Wielkopolski i Pomorza. - 1958. - Nr 2; Kiocowski J. Zarys historii przestrzennej miasta Cheima // RH. - T. VI. -1957. - Z. 5. - S. 193-221.

³⁵⁹ Див.: Karpicki A. “Obraz miasta w kulturze XVI-XVIII w.”, ogólnopolska konferencja w Warszawie, 6-7 listopada 1991 r. // КНKM. - R. XL. - 1992. - Nr 1. - S. 111.

³⁶⁰ Див: Sowina U. The Public Space - Market Square in Polish Towns in the Middle Ages and Early Modern Time.

³⁶¹ Zaremska H. Miejsca kaźni w Krakowie w XIV-XVI wieku // КНKM. - R. XL. - 1992. - Nr 3. - S. 305-312; Szczygiel R. Zmiany centrum handlowego Lublina od XIV do XVII wieku // Ibid. - S. 313-318; Sowina U. Przestrzeń miejska w rудnym ъredniowieczu - rynek w Sieradzu // Ibid. - S. 319-324; Wiesiołowski J. Funkcje placów miejskich w rудnoъredniowiecznej aglomeracji poznańskiej // Ibid. - S. 325-332; Zagrodzki T. Formy wczesnomiejskich osad targowych a ukiady urbanistyczne niektórych miast mazowieckich // Ibid. - S. 333-339; Nawrołski T. ъredniowieczny plac rynkowy Starego Miasta w Elblngu. Proba analizy przestrzenno-funkcjonalnej // Ibid. - S. 365-376; Kiryk F. Rynek sandomierski w XVI-XVII w., jego formy i funkcje // Ibid. - R. XLI. - 1993. - Nr 2. - S. 243-247; Teodorowicz-Czerepiska J. Przemiany zabudowy i funkcji rynku w Lublinie w XVI-XVIII w. // Ibid. - S. 249-256; Szczygiel R. Rola handlowa placów miejskich w ъrednich i maiych miastach Rzeczypospolitej w XVI-XVIII wieku // Ibid. - S. 285-292.

³⁶² Sowina U. ъredniowieczna dziaika miejska w ъwietle цыдеи писаних // Ibid. - R. XLIII. -1995. - Nr 3. - S. 324.

парцелі, а отже про менші розміри чиншу щодо обивателів даного міста. Встановлення такого податку недвозначно засвідчує фінансовий стан осадників, а отже, економічну вартість новолокованого міста³⁶³. Міська парцеля мала важливе значення не лише для топографії міста, але і для розвитку його соціальної та економічної структури. Кількість міських ділянок цілком правомірно може слугувати основою для визначення того чи іншого локваного міста. Тому-то вивчення елементів просторової локації міст і їх практичного втілення є таким важливим для загального дослідження ролі міського німецького права у виникненні та розвитку міст Речі Посполитої.

Практично ідентичною за назвою, але відмінною за акцентами була доповідь Матеуша Голінського “Міська ділянка в сілезьких писемних джерелах (XIII-XVI ст.)”. Вона лише опосередковано стосується проблеми міського самоврядування, зокрема такого аспекту, як просторова локація міст, і може бути цікавою лише в джерелознавчому плані, оскільки основним предметом дослідження автор обрав просторову термінологію, що широко використовувалась в лавничих книгах при записі судових процесів, пов’язаних з елементами просторової локації міста. Причому, намагаючись подолати термінологічну довільність при тлумаченні лавничих книг насамперед стосовно міської парцелі (що прямо пов’язано з просторовою локацією міст), і не подаючи надрегіональний контекст, автор підкреслює загальнопольський характер порушеної проблеми³⁶⁴. Ця доповідь має безпосереднє практичне значення для подальшої роботи над проблемою міського самоврядування в цілому, оскільки досліджувана термінологія є важливою і для вивчення судових процесів, майнових справ, проблем податку тощо.

Взагалі, для окреслення просторової локації міст недостатньо даних лише письмових джерел, оскільки в багатьох містах або локація, або сама лімітація ділянок відбувалась багаторазово. Було це пов’язано, крім усього іншого, ще й з унормуванням податків та торговельних норм. Для справжнього вивчення просторової локації необхідно використовувати міждисциплінарні методи, залучаючи дані археологічних, картографічних та архітектурно-урбаністичних досліджень. З огляду на все це стає зрозумілим, чому цей бік локаційного процесу в польській історіографії досліджений не так різнопланово, як правова локація міст на магдебурзькому праві. Що ж до української історіографії, то вона на жаль не є такою розгалуженою щодо права загалом, а питання просторової локації в ній практично не піднімалось. А оскільки є певна подібність польських та українських міст, то цілком можемо послугуватись, як відправною позицією, даними польської історичної науки.

Слідом за Г.Врублевською та Р.Щигелом³⁶⁵ можемо поділити просторову локацію на три етапи. Перший, початковий етап, який можна назвати і передумовою подальшої просторової локації, є ініціювання містобудівельного починання власником (звернення до короля і отримання локаційного привілею, можливо подання міщанами власного локаційного документу) та вибір місця для закладання нової осадки. І якщо перша частина в цьому збігалася з окремими елементами правової локації, то друга була власне просторовою і мала велике значення для подальшої долі нового міста, як правильно обраний географічний фактор. Другий етап просторової локації полягав у розмітці поверхні під міський осередок. До цього очевидно залучались спеціалісти, хоч виявити прямих архівних свідчень про це так і не вдалось. Однак, збереглися матеріали, які

³⁶³ Ibid. - S. 326-327.

³⁶⁴ Golicki M. Dziaika miejska w 14Nbskich cudydiach pisanych (XIII-XVI w.) // KHKM. - R. XLIII. - 1995. - Nr 3. - S. 333-341.

³⁶⁵ Wryblewska G. Kilka uwag w sprawie lokowania miast. - S. 249-280; Szczygiei R. Lokacje miast w Polsce XVI wieku. - Lublin, 1989. - S. 124.

дають можливість прослідкувати окремі віхи цього процесу щодо окремих міст³⁶⁶. Ці два етапи просторової локації стосуються новоутворених міст, або, іншими словами, міст локованих на “сирому корені”. В Україні більшість міст локувались на магдебурзькому праві на основі вже існуючих осад. Тому ці фази просторової локації для вивчення історії українських міст мають менше значення. Винятком можуть бути хіба новолоковані міста на Лівобережжі, але це хронологічно виходить за рамки нашого дослідження.

Третій етап просторової локації полягає в залюдненні та забудова локованого осередку. На тісний взаємозв'язок цього етапу з попередніми (якщо вони були) вказував Р.Щигел³⁶⁷. Майже кожна локація породжувала більш або менш інтенсивний міграційний рух. Однак, приплив людей до локованого міста мав бути законним: оселятись у містах могли лише вільні люди.

Хоч С.Гербст стверджував, що в переважній більшості новозаснованих міст панував спонтанний характер забудови і свідомої волі архітектора не відчувалось³⁶⁸, але все ж міста-магдебургії просторово організовувались за єдиним досить усталеним принципом, що, зрештою стало предметом низки історичних досліджень³⁶⁹.

Таким чином, правову локацію кожного міста становило надання йому правової автономії. В другій фазі відбувалась просторова локація. Між цими фазами пролягав певний проміжок часу. Правова локація була одноразовим актом, визначеним часто до одного конкретного дня; щодо просторової локації, то це тривалий і складний процес. Співвідношення між цими фазами різні. Є приклади локації міст, коли локаційний привілей започатковував цей процес, в інших випадках привілей надавався в ході створення міста, ще в інших він означав процес реорганізаційних перетворень. Це як правило стосується новостворюваних міських осередків, що поставали “на сирому корені” (“in cruda radice”). На теренах України нові міста-магдебургії виникали як правило на місці дрібного поселення. Як приклад, можемо навести історію виникнення міста Костянтинова. 1501 р. село Колицинці було надане королем Олександром Івану Лабунському. 1561 р. його було куплено К.Острозьким у Василя Лабунського за 5 тис. кіп литовських грошей. Одночасно Сигізмунд-Август видає привілей з дозволом утворити місто з правом проведи ярмарки і торги. Наступним привілеєм король надав новому місту магдебурзьке право. Кінцевим етапом було будівництво замку і відповідно пов'язаного з ним міста³⁷⁰.

Однак, не завжди наявність локаційного привілею є свідченням реального існування міста. Наявність привілею справді давала можливість заснувати місто, але траплялось так, що вона з певних об'єктивних причин, не була реалізована. Так було з містами Сомино (1540 р.), Полонка (1558 р.), Бобрівці (1560 р.), Вербове (1564 р.), Глупотин (1565 р.), Красне (1577 р.), Ледухів (1623 р.)³⁷¹. Містечко ж Молчанів, отримавши локаційний привілей 1577 р. в 1579 при збиранні податку фігурує як місто,

³⁶⁶ Заяць А. Урбаністичний процес на Волині в 16 - першій половині 17 ст. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Рукопис - К., 1994. - С. 135-137.

³⁶⁷ Szczygieł R. Lokacje miast w Polsce XVI wieku. - S. 129.

³⁶⁸ Herbst S. Zamosz. - Warszawa, 1954. - S. 13.

³⁶⁹ Див: Гошко Т. Магдебурзьке право Центрально-Східної Європи XIII-XVIII ст. в українській та польській історіографії. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Рукопис. - Львів, 1999. - С. 86-87.

³⁷⁰ Грамоты великих князей литовских с 1390 по 1569 год. - С. 33, 35, 42; АРХИВ ЮЗР. - К., 1886. - Ч. 7. - Т. 1. - С. 212-213.

³⁷¹ Див.: Заяць А. Динаміка чисельності міських поселень Волинського воєводства XVI - першої половини XVII ст. (1566-1648) // Історико-географічні дослідження на Україні. - К., 1992. - С. 86.

але в 1614 р. проходить у джерелах як село³⁷². Подібне було з Квасовом, Добратином та ін. Ряд міст згадуються у документах раніше, ніж відомі їх локаційні привілеї. Це Теслугів, Четвертня, Шпанов та ін³⁷³. Так, Острополе почало будуватись 1576 р., а локаційний привілей поселення отримало лише 1580 р.³⁷⁴

Таких прикладів можна навести чимало. Але не виключено, що цим містам були видані і раніші привілеї, які не дійшли до нас, бо досить частою була практика, коли релокаційний документ нічого не згадував про попередню локацію осад. Так два локаційні привілеї відомі для Козина. 1538 король дозволив локувати на німецькому праві місто Олехнові і Михайлові Козинським. Але смерть батьків зірвала починання останніх. Поселення дісталось їх племіннику Олексію Козинському. 1561 р. місту було дано новий локаційний привілей, який і був втілений в життя. З 1569 р. Козин згадується в джерелах як місто³⁷⁵. Деякі міста отримували по три локаційні привілеї, як Базалія (1578, 1596, 1614 рр.) та Смідин (1508, 1556, 1568 рр.)³⁷⁶ тощо.

Всі ці процеси не були особливістю волинських чи навіть українських міст. Те ж саме відбувалося і в містах та селах Корони³⁷⁷. Досить яскравим і разом з тим типовим прикладом може бути Будзов, який отримав свій перший локаційний привілей 1221 р., але через напади сусідів-рицарів, його реальна локація на німецькому праві так і не відбулась; лише четвертий за порядком отримувач локаційного привілею зумів його реалізувати³⁷⁸. Слід також зауважити, що такі нереалізовані магдебурзькі проекти зустрічаються на всьому історичному проміжку локування міст на німецький кшталт.

За підрахунками А.Зайця, на 16 ст. джерела згадують близько 200 міст лише на Волині. Однак, як вже відзначалось вище, не всі поселення протягом цього часу залишились містами. Можемо поділити міста Волині за цією ознакою на такі три групи:

- 1) Поселення, які отримавши привілей на локацію, не втілили його реально в життя (нереалізована локація). Їх було тут 8.
- 2) Поселення, які реалізували локаційний привілей, але через якийсь час знову втратили статус міста (невдали локації). Їх було на Волині 44.
- 3) Поселення, які, отримавши привілей, таки зуміли стати повноцінними і сталими містами. Їх було 144. На 1566 р. джерела інформують про наявність у Волинському воєводстві 83 міст-магдебургій. Але за підрахунками того ж таки А.Зайця, реально їх було 79 (у Луцькому повіті 44, Володимирському - 12, Кременецькому -23). До 1648 р. у джерелах згадується 200 міст, а реально

³⁷² ЦДІАУК. - Ф. 28. - Оп. 1. - Спр. 46. - Арк. 201.

³⁷³ Див.: Заяць А. Динаміка чисельності міських поселень Волинського воєводства XVI - першої половини XVII ст. (1566-1648). - С. 86.

³⁷⁴ ЛНБ. Відділ рукописів. - Ф. 5. - Спр. 1802 II. - Арк. 50-51 зв.

³⁷⁵ ЦДІАУК. - Ф. 25. - Спр. 37. - Арк. 100 зв.; Спр. 14. - Арк. 484 зв.; Спр. 13. - Арк. 580-580 зв.

³⁷⁶ Там само. - Ф. 22. - Оп. 1. - Спр. 9. - Арк. 602; Ф. 21. - Оп. 1. - Спр. 52. - Арк. 45.

³⁷⁷ Kiryk F. Z badań nad urbanizacją Lubelszczyzny w dobie Jagiellockiej // Rocznik Naukowo-Dydaktyczny. Prace Historyczne. - Z. 43. - Kraków, 1972. - S. 93-167.

³⁷⁸ Див.: Zientara B. Działalność lokacyjna jako droga awansu społecznego w Europie Wschodniej XII-XIV w. // Їльський Кwartalnik Historyczny. Sobytko. - R. XXXVI (1981. - N 1. - Wrocław, 1981. - S. 50.

існувало 143. Тобто, 1566-1648 рр. кількість міст-магдебургій зроста майже вдвічі³⁷⁹.

За підрахунками того ж таки А.Зайця в 1500-1509 рр. локовано 3 міста, 1510-1519 рр. - 5, 1520-1529 рр. - 4, 1530-1539 рр. - 7, 1540-1549 рр. - 9, 1550-1559 рр. - 18, 1560-1569 рр. - 32, 1570-1579 рр. - 36, 1580-1589 рр. - 8, 1590-1599 рр. - 12, 1600-1609 рр. - 10, 1610-1619 рр. - 8, 1620-1629 рр. - 16, 1630-1639 рр. - 8, 1640-1648 рр. - 7 міст.

Як видно, найбільш бурхливий процес локування нових міст на Волині припадає на 50-70 рр. 16 ст. і помітно знижується на середину 17 ст. Фіксують магдебурзькі і локаційні грамоти і книги Литовської метрики. За підрахунками М.Ковальського, більшість з них стосувались населених пунктів Київщини (12 локаційних, понад 20 магдебурзьких). І на другій позиції - містечка Волині (15 магдебурзьких грамот)³⁸⁰. Виходячи з цього можемо зробити висновок, що наприкінці 16 - першій половині 17 ст. локаційний процес на Київщині йшов принаймні не менш інтенсивно ніж на Волині.

Переважає більшість волинських міст, як і міст більшості регіонів України в складі Великого князівства Литовського, були невеликими. Малі міста були характерним явищем середньовічної урбаністики³⁸¹. А наведений вище матеріал свідчить про початок активного локаційного процесу у ВКЛ, що почався власне з Волині, у всякому випадку на теренах України.

Загалом, найранішими, як зазначалось вище, ці локаційні процеси були на землях Галицької Русі. За даними Р.Щигела, до кінця 14 ст. тут проведено 37 локацій, в 15 ст. - 73, причому порівняно інтенсивніше цей процес відбувався у Сяноцькій та Перемиській землях, де він практично завершився до 15 ст.³⁸² В Галицькій і Львівській землях Руського воєводства, як показав М.Горн, локаційний рух був досить динамічним у 16 ст.: якщо у 15 ст. тут було локовано 47 міст, то в 16 - 107³⁸³. Виникнення міст викликане передусім потребами захисту від частих турецьких, татарських та молдавських набігів. В тому ж 16 ст. локаційні акції посилюються у Подільському воєводстві (47 локацій), на Підляшші (15 локацій), і як згадувалось вище - у Великому князівстві Литовському³⁸⁴.

Назагал, переломне значення локації в історії міст Центральної та Східної Європи (в тому числі України) полягало в тім, що

- 1) з'являється людська спільнота, що спільно, хоч не завжди монолітно, виступає перед власником міста;

³⁷⁹ Заяць А. Динаміка чисельності міських поселень Волинського воєводства XVI - першої половини XVII ст (1566-1648). - С. 90-96.

³⁸⁰ Ковальский Н. Источниковедение социально-экономической истории Украины (XVI - XVII первая половина в.) Акты о городах. - С. 14.

³⁸¹ Ястребицкая А. О специфике средневековой европейской урбанизации: малые города // Древности славян и Руси. - М., 1988. - С. 191-197; Ястребицкая Л. Малые города как проблема сравнительно-исторического изучения европейского средневековья // СВ. - Вып. 51. - 1988. - С. 5-79. Малі міста стали предметом окремої галузі урбаністичних та історико-правових студій, див: Гошко Т. Магдебурзьке право Центрально-Східної Європи XIII-XVIII ст. в українській та польській історіографії. - С. 134-137.

³⁸² Щигел Р. Проблеми урбанізації Центральної Європи у XII-XVI ст. // ПС. - № 42. - Львів, 1990. - С. 21-22. Саме в цей період у Центральній Європі локаційний процес був досить інтенсивним. Прикладом може бути Чехія і Моравія (див. Hoffmann F. K systimovй analýze stshedovйkэch mйst // Ieskэ iasopis historickэ. -1990. - И. 3. - S. 265).

³⁸³ Horn M. Miejski ruch osadniczy na Rusi Czerwonej w latach 1501-1648 // ZNWSP w Op. - Opole, 1975. - Т. 13. - S. 31-32.

³⁸⁴ Alexandrowicz S. Geneza i rozwój sieci miasteczek Biaiorusi i Litwy do poіowy XVII w. // Acta Baltico-Slawica. - Bialystok, 1970. - Т.7. - S. 47-108.

- 2) проходить економічна реформа, що полягає в стимулюванні міщанських ініціатив і товарно-грошових відносин;
- 3) відбуваються просторові зміни, що надають місту характерного вигляду, кардинально відмінного від села.

Все це, безумовно, сприяло прогресу у всіх галузях життя в регіонах, де проходили локаційні процеси, в даному випадку на магдебурзькому праві. Це було явище нове і своєчасне.

Розділ 5. Функціонування органів міського самоврядування

Постає питання, коли почали формуватись органи самоврядування в наших містах, наскільки давніми та автохтонними є його традиції? З цим тісно пов'язана проблема правового локування міст. І тут слід мати на увазі, що воно не було ані початком, ані кінцем у формуванні органів самоврядування. Це тривалий процес, який визначався усім економічним, політичним і соціальним життям міста і разом з тим, мав на нього зворотний вплив. «Магдебурзьке право українських міст - це не німецьке право, це українське муніципальне право, що виникло шляхом злиття і переплетіння українського звичаєвого права з видозміненими і пристосованими до місцевих умов елементами різних інших правових систем, в тому числі німецького магдебурзького права... Магдебурзьке право було лише правовим оформленням певного етапу у розвитку міст України...»³⁸⁵. Слід розглядати самоврядність міст не як привнесений, накинутий ззовні елемент, а як закономірний та етапний у суспільному розвитку міст.

Формування **органів міського самоврядування** за магдебурзьким правом відображало соціальні та економічні потреби міст на даному етапі їх розвитку. Оскільки ці органи формувалися на єдиній правовій основі, то процеси їх складання та функціонування були схожими. Розглянемо їх на прикладі кількох міст. Найяскравішим у даному плані був Львів - найбільше місто України 14-16 ст., яке було правовим зразком для інших українських міст.

Львівський магістрат мав неабияке значення для інших міст - він був апеляційним центром для Руського воеводства і Поділля. Руські міста і містечка мали подавати апеляції спершу львівським радникам, і лише після цього звертатись до вищого суду Краківського замку (утворений 1356 р.)³⁸⁶ і нарешті до самого короля чи комісарів шести міст³⁸⁷. 17 липня 1444 р. Владислав III надав Львову привілей, яким серед інших жалуге Львову це право стосовно руських міст: «Також надаємо (право) згаданому місту Львову та його міщанам і жителям, щоб всі і кожне наше місто, містечко чи село, які знаходяться у всій нашій руській землі, та їхні мешканці зверталися у згадане наше місто Львів у справі прав і вироків, де правила-статті для присудження і винесення вироків, по іншому «ортилі», нехай від них (львівських міщан) отримають і викуплять, щоб користуватися і вживати на свою користь, згідно з тим, як наше місто Львів звично користується, вживає на свою користь і тішиться»³⁸⁸.

³⁸⁵ Ісаєвич Я. Адміністративно правовий устрій Дрогобича в добу феодалізму (до кінця XVII ст.) // З історії УРСР. - № 6-7. - К., 1962. - С. 19.

³⁸⁶ Кутшеба С. Очерк истории общественно-государственного строя Польши - СПб., 1907. - 53; Maisel W. Słedy wyższe miast wielkopolskich do końca XVI wieku // Ortyle słedyw wyższych miast wielkopolskich z XVI wieku. - Wrocław, 1959. - S. XIII-XXXIII; Jysiak L. Słed wyższy prawa niemieckiego na zamku krakowskim a inne słedy wyższe z terenu Maiopolski // Sobytko. - 1993. - Nr 2-3. - S. 113-122; Matuszewski J. Wyroki najwyższego sędu prawa niemieckiego grodu krakowskiego // СРН. - Т. XLVII. - 1995. - Z. 1-2. - S. 215-228.

³⁸⁷ Jysiak L. O tak zwanym sędzie szeńciu miast // СРН. - Т. XXVII. - 1975. - Z. 2. - S. 111-119; Владимирский-Буданов М. Немецкое право в Польше и Литве // ЖМНП. - 1868. - Ч. СXXXIX. - С. 772.

³⁸⁸ ЦДІАУЛ - Ф. 131. Грамоти на пергаменті. - Спр. 134. - 1 акр.; ЦДІАУЛ - Ф. 52. Магістрат м. Львова. - Оп. 2. - Спр. 614. - Арк. 29-30; (опубліковано: AGZ. - Т. V. - S. 137-138; Привілеї міста Львова (XIV-XVIII ст.) / Упор. М.Капраль. - Львів, 1998. - С. 96-98). Детальний аналіз цього привілею і порівняння його з подібним привілеєм Кракова від 1444 р. див.: Koranyi K. Prywileje dla miasta Krakowa i miasta Lwowa z r. 1444. - Lwyw, 1936. - 11 s.

Окремі автори вводять навіть специфічний термін, «львівське право», що мало би визначати магдебургію на львівський кшталт³⁸⁹. Однак, устрій Львова передавався далеко не автоматично. Для того, щоб отримати львівський устрій у всій його повноті, потрібен був спеціальний королівський привілей. Львів користувався чи не найширшим самоврядуванням порівняно з іншими східноєвропейськими містами. Окрім того Львів залишався одним з найважливіших міст королівства, що неодноразово підтверджували сеймові конституції³⁹⁰.

Хоч грамотою Казимира III 1356 р. виділяється роль в'їта, та у Львові, як і в більшості міст на той час, формується **міська рада**, котра з кожним роком посилює свої позиції. Основними магістратськими органами була рада і лава. До речі, рада з'явилась в Магдебурзі лише наприкінці 13 ст.; вона зосередила в своїх руках поточне управління міськими справами, а за шеффенами залишились лише судові повноваження і така важлива функція, як роз'яснення норм міського права.

Діяльність міської ради відображена у її книгах «Inducta et protocolla officii consularis», «Acta consularis Leopoliensis (в даному випадку щодо Львова, чи у відповідній модифікації, щодо інших міст) та чернетках «Protocolla et formularis officii consularis». Окремо виділяються книги окремих радецьких актів (в копіях та оригіналах) «Producta officii consularis seu in copiis, seu in originalibus». Часом таку книгу починали вести ще до офіційного затвердження функціонування магдебурзького права у місті, як от у Жовкві, що отримала королівський привілей 1603 р., а книги міської ради були закладені вже 1598 р.³⁹¹

Функції ради були досить різноманітними: крім посередницької діяльності між загальнодержавними установами та міщанами, вона здійснює поліцейний нагляд у місті, роздає міські ґрунти, здає в оренду прибутки і міське майно, встановлює мита, такси на продукти споживання, затверджує всілякі громадянські угоди стосовно майна, вирішує суперечки, які не потребують притягнення до справи свідків, опікується вдовами та сиротами міста, затверджує вибори цехмістрів тощо³⁹². Як приклад, можемо згадати постанову львівської ради, спільно з воєводою та старостою про встановлення розміру так званої «колоди»³⁹³ (1593 і підтвердження 1670 рр.)³⁹⁴; або ухвалу ради і лави Львова про встановлення розцінок оплат за написання і оформлення документів в міській канцелярії (1634 р.)³⁹⁵.

Ось як узагальнює пише про обов'язки ради Бартоломей Гроїцький: «Обов'язком Ради й бурмістрів є, принаймні раз на тиждень або завжди в разі необхідності збиратися до ратуші, щоб радитися про добро громади й запобігати шкодам; залагоджувати й розсуджувати всілякі суперечки, вишукувати способи, щоб їжа й напої в місті не були дорогими, а перекупців, які порушуватимуть розпорядження радців та їхні спільні ухвали, карати, оскільки через те велика дорожнеча буває. Крім

³⁸⁹ Владимирский-Буданов М. Немецкое право в Польше и Литве // ЖМНП. - 1868. - Ч. CXL. - С. 524-525.

³⁹⁰ Детально див.: Kulejewska-Topolska Z. Oznaczenia i klasyfikacja miast w dawnej Polsce (XVI-XVIII w.) // СРН. - Т. VIII. - З. 2. - 1956. - С. 253-268.

³⁹¹ Бевз М. Магдебурзьке право та урбаністичний уклад приватного міста-резиденції XVII-XVIIIст. (на прикладі м.Жовкви) // Самоврядування в Києві: історія та сучасність. Матеріали міжнародної конференції, присвяченої 500-річчю надання Києву магдебурзького права. Київ, 26-27 листопада 1999 р. - К., 2000. - С. 167.

³⁹² ЛНБ. Відділ рукописів. - Ф. 5. - Оп. 1. - Спр. II/3258. - Арк. 7-9; Спр. 5979/II - Арк. 48.

³⁹³ Колода - міра об'єму сипких тіл в 311 л.

³⁹⁴ ЦДІАУЛ. - Ф. 52. - Оп. 1. - Спр. 57. - Арк. 1-4.

³⁹⁵ Там само. - Арк. 2.

цього, вони мають наглядати за пекарями, різниками й шинкарями, запобігаючи ошуканствам у мірах і вагах під час продажу їжі, напоїв та інших товарів. Рада також має запобігати сваркам у місті, боронити від кривд сиріт та вдів і викорінювати шкідливі й небезпечні ігри, як то: нарти, кості й таке інше, негідне. Кожного року рада мусить звітуватись про всі міські прибутки перед старшими й найзначнішими людьми з громади»³⁹⁶. Рада не вимагає додаткових привілеїв для міста, але і видає обов'язкові для міщан статuti - вількежі (wilkierze).

Важливою практикою діяльності міської ради була регуляція співжиття національних громад міста. В 1444 р. король встановлює залежність від міської влади всіх купців, що прибувають до Львова: греків, вірмен, сарацинів, євреїв та представників усіх інших національностей та віросповідань. Щоправда лише 1460 р. львівський староста визнає це право міського суду³⁹⁷. Як бачимо, особливою чіткістю і обов'язковістю існуюча в державі правова система не відзначалась. Отже, юрисдикції львівського магістрату з 15 ст. безпосередньо підлягали іноземні купці, що проїжджали через місто або тимчасово перебували в ньому. Італійці ж, які провадили зі Львовом широку торгівлю, мали в місті свого консула («Messopero Petrus Italicus de Ansaldo, heres Likostomi, consul Francorum») ³⁹⁸.

Однією з найважливіших функцій ради було **прийняття до міського права** (ius civile). Львівське громадянство міг набути повнолітній чоловік, законнонароджений, пристойної поведінки християнин. Міське право надавалось лише на підставі рекомендаційних листів *Littera recommendatoriae* або *Litterae mansionis et conservatoriae*, які засвідчували походження пошукувача громадянства, і видавались місцевою канцелярією чи старостинським урядом того міста чи села, звідки він прибув до Львова. Були випадки, і далеко не поодинокі, коли набуття міських прав відбувалось без такого документу (ситуація змінюється в кінці 16 ст.³⁹⁹), але в тому разі, якщо пошукувач зобов'язувався представити його до обумовленої дати, а за дотримання ним слова мали поручитись кілька львів'ян. А втім, часті невиконання даної угоди примусили міську раду прийняти 1424 р. постанову про накладання 10 кіп грошей штрафу на тих, хто виступав свідками в процесі надання міського права, якщо їх підопічний вчасно не подавав необхідний документ. Вихідці із сіл мусили в другій половині 16 ст. приносити в магістрат ще *consensus tenentarii et possessoris bonorum* (згода общини і схвалення власника) або так зване *manumissio* (відпускне). Шляхтичі мали подавати підтвердження родоводу від кількох представників свого стану.

Отримуючи міське право, громадянин мав зректись своїх попередніх привілеїв, щоб одержати право на міщанство. При прийнятті до міського права русинів та вірменів, які формально не мали б зустрічати перешкод, хоч на практиці це було не завжди, в міських книгах нотовано, що міське право Львова сягає так далеко, «*in quantum se Armenorum et Ruthenorum extentunt privilegia*» («що навіть на русинів і вірмен розтягує привілеї»). А для іноземців, які намагались стати повноправними львівськими міщанами, обов'язковим було визнання католицької віри.

Громадянство у Львові не було спадковим. Навіть народжені в місті особи мали із досягненням повноліття формально набути право міщанства. І лише представники дуже славних або давніх львівських родин не подавали у магістрат лист про своє походження.

³⁹⁶ Groicki B. *Porządek sędziw i spraw miejskich prawa majdeburskiego w koronie Polskiej*. - Warszawa, 1953. - S. 55.

³⁹⁷ AGZ - T. VI. - S.41.

³⁹⁸ AGZ - T. XIV. - S. 35-37.

³⁹⁹ Див: *Księgi przykz do prawa miejskiego w Krakowie 1507-1572. Libri iuris civilis Cracoviensis 1507-1572.* / wyd. A.Kieibicka, Z. Wojas. - Kraków, 1993. -S.X.

Міське право не могли отримати неодружені молодики. З 1411 р. вони мали сплачувати місту спеціальний податок *vestigial taurinum* (bykowe в люстрації 16 ст.)⁴⁰⁰.

Для отримання міського права необхідним було володіння нерухомістю на теренах міста (в різний час вартість її мала бути від 3 до 6 тисяч злотих)⁴⁰¹. Але і тут траплялись винятки. Коли в 1406 р. львівський радник Леонард подарував свій будинок громаді міста під шпиталь, міська рада зобов'язалась не примушувати його купувати нову нерухомість, дозволивши торгувати в місті безмитно⁴⁰².

Пізніше (з 16 ст.) крім володіння значним нерухомим майном у місті, новоспечені міщани мали сплатити податок на кілька років наперед, та подарувати місту щось, в залежності від свого хисту, ремесла чи краму.

За недотримання всіх процедур чи зобов'язань при прийнятті міського громадянства на винних накладались досить значні штрафи (подекуди до 1 тисячі злотих) та втрату міського права. Останнім терміном, до якого новоспечений міщанин мав залагодити всі формальності, пов'язані з набуттям громадянства (надання паперів, купівля нерухомості в місті тощо), як правило був 1 рік і 6 тижнів, хоч подекуди зустрічається термін 1 рік, або 1 рік і 1 день⁴⁰³.

Новий міщанин повинен був скласти присягу на вірність громаді і послушенство магістрату: «Я, N, присягаю Богу всемогутньому і хочу бути вірним і слухняним Раді цього міста у цей час і назавжди, вдень і вночі. Таємниць міських і особливо тих, які є важливими для міста, нікому не виказувати. А хто б виступив проти панів радців і поспільства, і справедливості, такому не допомагатиму і мушу його погамувати задля примноження пожитку міста. А якщо б хто-небудь щось несправедливе про Раду мовив, тому згідно з усіма моїми можливостями буду противитись, а коли б не міг противитись і захистити її, тоді, свідчачи, обіцяю їй про те повідомити. То ж допоможи мені, пане Боже»⁴⁰⁴. Дата постанови міської ради про надання міського права вважалась датою його набуття. Після запису у відповідний реєстр, міщанин, як правило, отримував письмове засвідчення своїх прав. Якщо ж він з тієї чи іншої причини (злочин, відмова, переїзд у інше місто тощо) втрачав своє право, мусів цей документ повернути у магістрат. Міське право отримували і жінки, але рада звичайно призначала для них опікуна⁴⁰⁵. У часи безкоролів'я магістрат Львова, як репрезентант королівської влади в місті, не практикував надання міських прав⁴⁰⁶.

Прийняття до міського права фіксувалось у спеціальних книгах «*Libri electionum et ius Civitatis suscipientium*» (Книги виборів і прийняття міських прав), які велись у Львові з 1572 до 1778 р. (до 1572 р. ці записи робились у рахункових книгах)⁴⁰⁷.

⁴⁰⁰ Zubrzycki D. Kronika miasta Lwowa. - Lwyw, 1844. - S. 79.

⁴⁰¹ Horn M. Walka klasowa i konflikty spoieczne w miastach Rusi Czerwonej w latach 1600-1647 na tle stosunkow gospodarczych. - Wroclaw, 1972. - S. 62.

⁴⁰² Линниченко И. Черты из истории сословий в юго-западной (Галицкой) Руси XIV-XV в. // Ученые записки императорского Московского университета. - Вып. 30. - М., 1894. - С 215

⁴⁰³ Kieibicka A. Wstkp // Ksiki przykz do prawa miejskiego w Krakowie 1507-1572. *Libri iuris civilis Cracoviensis 1507-1572.* / Wyd. A.Kieibicka, Z. Wojas. - Krakyw, 1993. - S. IX-X.

⁴⁰⁴ Groicki B. Porzdek sedyw i spraw miejskich prawa majdeburskiego w koronie Polskiej. - S. 65.

⁴⁰⁵ Див.: Groicki B. Obrona sierot i wdyw. - Warszawa, 1958. - S. 225-237.

⁴⁰⁶ Gilewicz A. Przyjecia do prawa miejskiego we Lwowie w latach 1405-1604. - Lwow, 1931. - S. 1-6.

⁴⁰⁷ Польські дослідники започаткували не лише детальне опрацювання таких книг, але і їх публікацію: *Ksiki przykz do prawa miejskiego w Krakowie 1507-1572. Libri iuris civilis Cracoviensis 1507-1572* / Wyd. A.Kieibicka, Z. Wojas. - Krakyw, 1993. - 316 s.; *Ksiki przykz do prawa miejskiego w Krakowie 1573-1611. Libri iuris civilis Cracoviensis 1573-1611* / Wyd. A.Kieibicka, Z. Wojas. - Krakyw,

Набуття міського права давало звільнення від низки податків і уможливлювало участь в управлінні Львовом, а, отже, знову ж таки, отримання певних економічних переваг. Крім надання міського права рада міста видавала документи, які його підтверджували⁴⁰⁸. І це теж опосередковане свідчення важливості для міщан такого громадянства.

Наприкінці 16 ст. відбуваються певні зміни в процедурі набуття міського права. Вес частіше воно відбувалось не на основі *litterae genealogiae* виставленого містом, де пошукувач народився чи останній час проживав, а на основі свідчень довірених осіб (зроблених під присягою *sub iuramentis corporalibus*), щодо його походження, моралі, виховання, віросповідання⁴⁰⁹.

Саме в цей період постає нова важлива проблема, пов'язана з відтоком капіталів із міст Речі Посполитої Для захисту своїх економічних інтересів ради міст все частіше приймають рішення, щоб чужоземці, які приймають міське громадянство, одружились з міщанкою або негайно закупили нерухомість, що підлягає міському праву. Одночасно зростають штрафи за недотримання цих умов. Однак все це не спиняє вивозу нагромаджених в Польщі капіталів. Радикальною спробою вирішення цієї проблеми стала сеймова конституція «*DziesiNeta czkńż dybr kupcyw cudzoziemskich extra Regnum sik wynoszNesych*», прийнята в кінці 1590 р.: «*ii sik kupcy takowi najdujNę, ktyrzy w Krakowie miejskie prawo przyjNęwszy, potem z onNę majktnońciNę extra Regnum sik wynoszNę tedy autoritate conventus praesenris stanowimy, iie takowych majktnońci wszystkich, ktyre by modo premissio extra Regnum wyniesione byż miaiy, dziesiNeta czkńż miastu krakowskiemu sprawiedliwie oddawana byż ma. Tegoi miastam Poznaniowi, Lwowowi i Wilnu pozwalamy*»⁴¹⁰.

Розглянемо становище членів міської ради - **радників**. «Уряд радника, пошана з якою громада відносила до «славного» члена міської ради й користі, які уряд цей зі собою приносив, варті були боротьби»⁴¹¹. Радники за самим своїм становищем отримували титул шляхетних. У 1538 р. члени львівської ради набули титул *Spectabilis et famatus Dominus* (видатний і славний пан), який проіснував до 1662 р., коли Львів отримав нові прерогативи висування депутатів на сейм і підписання королівської елекції; тоді радники стали іменуватись *Nobilis et Spectabilis Dominus* (відомий і видатний пан), а лавники *Nobilis et Honoratus* (відомий і почесний), члени гміни - *Honoratus* (почесний). Якщо радник або лавник був доктором медицини або філософії, то до його титулу *Honoratus* додавалось спочатку слово *egregius*, а докторів права величали *Nobilis et Clarissimus*⁴¹².

Хоч радник і не отримував грошової платні безпосередньо за виконання своїх обов'язків, оскільки уряд цей був лише почесний, однак і не платив жодних податків від свого нерухомого майна, ні королівських, ні, тим паче, міських. Зокрема, львівські урядовці звільнялись від повинності надання гостьових кімнат. В грамоті Сигізмунда III від 10 березня 1626 р. львівським старостам зазначається «хай збережуть вільними від такого обтяження над усе будинки райців, лавників та інших урядовців і будівлі, що

1994. - 368 s; *Księgi przykż do prawa miejskiego w Bochni 1531-1656* / Wyd. F.Kiryk. - Kraków, 1979. - 455 s. etc.

⁴⁰⁸ ЦДІАУЛ. - Ф. 131. - Оп. 1. - Спр. 700. - Арк. 1.

⁴⁰⁹ Kieibicka A. *Wstkp // Księgi przykż do prawa miejskiego w Krakowie 1507-1572. Libri iuris civilis Cracoviensis 1507-1572.* -S. IX-X.

⁴¹⁰ *Volumina legum.* - Т. II. - Petersburg, 1859. - S. 1346.

⁴¹¹ Дерфлер А. Боротьба львівського простого народу з олігархією патриціїв // ЦДІАУЛ - Ф.Р-1. - Оп.1. - Спр.19. - Арк.30.

⁴¹² ЛНБ. Відділ рукописів - Ф. 11. - Спр. 4266. - Арк. 10-11.

знаходяться біля ратуші, в середині площі»⁴¹³. Правда, у випадку великої нерухомої власності радника намагались обмежити неоподатковану частину, як правило, до будинку, в якому сам радник мешкав, але і це було вагомим в економічному плані. Така практика характерною була не лише для Львова, але і для ряду інших міст. У листі королеви Бони (1556 р.) підкреслюється, що ковельські бурмистри не хочуть триматись своїх урядів, бо «...жодного пожитку і користі з праці своєї не мають, лише шкоди і кривди великі». Як наслідок, королева звільняє їх від сплати чиншів та податків⁴¹⁴.

Крім того, урядовці отримували на свята подарунки, частіше провізією. Коли одружувався сам радник чи його син, або коли йшла заміж його донька, вони отримували від ради міста цінні подарунки. Про розмір цих дарів можемо судити з того факту, що в середині 17 ст. приймається рішення, що відведені на шлюби витрати ради не мають перевищувати 60 злотих⁴¹⁵ на одного обдарованого.

І все ж найважливішою статтею доходів радників від виконання ними обов'язків був щопіврічний пай, який вони отримували від поділу каси ради: з поземельного майна міста та податок з судочинства, штрафи за вирoki консульського суду⁴¹⁶. «Що доходи ті були великі, про це свідчить факт, що рада закупила з цих грошей села Сихів і Зубра, які радники вважали за свою виключну власність»⁴¹⁷. Про майно ради свідчать факти позики нею коштів державним сановникам, державним установам та й самому королю.

⁴¹³ ЦДІАУЛ. - Ф. 131. - Оп. 1. - Спр. 669. - Арк.1; Ф. 52. - Оп. 1. - Спр. 108. - Арк. 34-35, 36-37 зв.; Оп. 2. - Спр. 643. - Арк. 181-185.

⁴¹⁴ Архив ЮЗР. - Ч.5. - Т. 1. - С. 57-58.

⁴¹⁵ Для порівняння можемо навести такі дані: 55-57 злотих - грошовий вираз річних феодалних повинностей від півланового господарства на кінець 16 ст. у с. Річиця Львівського староства (Зварич В., Шуст Р. Грошова вартість монетних скарбів руського та белзького воєводства у XVI - першій половині XVII ст. // З історії стародавності і середньовіччя. Вісник Львівського університету. - Львів, 1988. - Вип. 24. - С.102); королівські прибутки з овруцького староства в 1604 р. становили 300 злотих, таку ж суму - 300 злотих - платили королю як податок київські міщани 1605 р. (Котляр М. Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV - XVIII ст. - К., 1981. - С.109); за 1 злотий в 1550 р. можна було купити 2 пари чобіт, а в 1633 р. через революцію цін, що відбувалась в цей час в Європі, вже за 4 злотих 28 грошей у Львові можна було купити ті ж 2 пари чобіт; у 1524 р. на Львівському ринку 30 гарнців меду продавали за 1 злотий, а вже через 100 років у 1628 р. - лише 3 гарнці меду тощо (Hoszkowski S. Ceny we Lwowie w XVI i XVII wieku. - Lwów, 1928. - S. 178, 185). Детальніше про вартість злогого і його співвідношення з іншими грошовими одиницями, що були в обігу в 17 ст. див.: Котляр М. Нариси історії... - С.100 - 115; Чернов Є. Про грошовий обіг на Україні у XVII ст. // Історичні джерела та їх використання. - К., 1966. - Вип. 2. - С.194-202. Прикладом майнового стану львівської верхівки може бути рахункова книга Мельхера Шольца Вольфовича і Павла Боїма (1600-1604) та склепова книга Мація Гайдера (1617-34, 1646). Див.: Крип'якевич І. Матеріали до історії торгівлі Львова // ЗНТШ. - Т. XIV. - Львів, 1905. - С.1-46.

⁴¹⁶ Владимирский-Буданов М. Немецкое право в Польше и Литве // ЖМНП. - 1868. - Ч. CXL. - С. 530.

⁴¹⁷ Дерфлер А. Борьба львівського простого народу з олігархією патриціів // ЦДІАУЛ. - Ф. Р-1. - Оп. 1. - Спр. 19. - Арк. 30. І. Сокольник дарує місту у 1507 р. четверту частину Зубри і половину Сихова, що були у його власності (ЛНБ. Відділ рукописів. Ф. 63. - Спр. 36. - Арк. 76); В. Дзеребов у 1508 р. - четверту частину Зубри і решту Сихова (Там само. - Арк. 77); чверть Зубри у 1509 р. подарував місту Ян Ясімірський. Грамотою Сигізмунда I 1525 р. мешканцям цих сіл було надано магдебурзьке право з переведенням їх під юрисдикцію львівського магістрату (Див.: ЦДІАУЛ. - Ф. 131. - Оп. 1. - Спр. 337. - Арк. 1; Ф. 52. - Оп. 2. - Спр. 646. - Арк. 273-280; Привілеї міста Львова (XIV-XVIII ст.). - С. 188-191), грамоти 1543 р. (ЦДІАУЛ. - Ф. 131. - Спр. 430 - Арк 1) та 1565 р. (Там само. - Спр. 530. - Арк. 1; Ф. 52. - Оп. 2. - Спр. 614. - Арк. 236-238) підтверджують цей привілей.

Користувались радники і рядом інших переваг в порівнянні із рештою міщан. Приміром, вони могли досить офіційно користуватись міською казною, отримуючи матеріальну допомогу, причому часто це було за участю короля. Ця допомога іноді була досить значною, як подібна допомога, видана радникові Томинецькому на прохання Яна III 1682 р. в розмірі 2605 злотих⁴¹⁸.

Навіть вдови радників удостоювались особливих привілеїв. Грамотою Владислава IV від 15 березня 1633 р. вдови львівських радників звільняються від податків: «... часто трапляється так, що деякі райці з того магістрату, виснажені громадською працею та обов'язками, залишають своїх дружин після своєї смерті у майже старечому віці; тому (вдови) не можуть справно нести наші та міські тягарі, а також потурбуватися про (власне) проживання, і ніяким чином не є достатньо забезпечені. З виняткової нашої королівської ласки проголошуємо і декларуємо цією нашою грамотою, що згадані вдови, якщо не вийшли вдруге заміж, не мають своїх чоловіків, ведуть чесне і бездоганне життя, тими вольностями та іmunітетами, якими теперішні райці (наділені) та звільнені від усіх наших і міських податків, (вдови) повинні користуватися і тішитися, поки своє життя не закінчать»⁴¹⁹.

Ось чому посада радника була такою престижною, і так важливо було мати хоч ефемерну надію її колись обійняти, а отже, ще більш важливо було вже діючим радникам якнайдовше і якнайміцніше утримувати свої позиції.

В Києві посадовим особам встановлювалась особлива платня. За грамотою Владислава IV від 30.03.1645 війту визначалась платня 500 злотих⁴²⁰, а грамотою Яна Казимира від 12.01.1650 р. бурмистрам і міським радникам визначалась оплата в розмірі 300 злотих⁴²¹. Грамотою ж Олексія Михайловича від 16 липня 1654 р. на утримання київського бурмистра, радників і лавників виділялась сума 900 злотих⁴²². Хоч ці документи добре знані⁴²³, в літературі фігурують досить різні відомості⁴²⁴.

⁴¹⁸ ЦДІАУЛ - Ф. 52. - Оп. 1. - Спр. 78. - Арк. 4.

⁴¹⁹ Там само. - Оп. 2. - Спр. 614. - Арк. 93-94; Привілеї міста Львова (XIV-XVIII ст.). - С. 433-435.

⁴²⁰ Акты ЮЗР - Т.3 - СПб, 1877. - С. 67-68.

⁴²¹ ЦДІАУК. - Ф. 62 Київський городовий магістрат. - Оп. 1. - Спр. 1. - Арк. 125-127.

⁴²² Акты ЮЗР. - Т. 10. - СПб, 1882. - С. 653-658.

⁴²³ Див: Каталог документів з історії Києва... - С. 65, 69.

⁴²⁴ Р.Делімарський подає дещо інші дані: «бурмистру і старшому райцю грамотою Яна Казимира (12.01.1650 р.) призначено по 300 злотих. Такі ж оклади цим особам надані грамотою Олексія Михайловича, а іншим чотирьом райцям і шести лавникам лише по 60 злотих на рік» (Делімарський Р. Магдебургське право у Києві. - К., 1996. - С. 43.) Далі автор наводить такі натуральні дари, які отримували урядовці за свою службу: «...давалося: війту - гарячого вина, меду і пива по 100 відер, лісу соснового по 100 колод, дров по 100 возів, та ще до свят Різдва Христового і Світлого Воскресіння меду і пива по 10 відер, а над усе на ранг війта давався міський хутір з винокурним заводом, сінокосом на 500 копен і риболовне озеро; бурмистрам і райцям вина гарячого по 60 відер, меду вареного і пива по 100 відер, за винятком святкового, лісу соснового по 60 колод, дров по 60 возів і сінокосу по 300 копен; лавнику і інстигатору гарячого вина, меду і пива, за винятком святкового, по 20 відер, лісу соснового по 20 колод, дров по 20 возів і сінокосу кожному по 100 копен; урядникам гарячого вина, меду вареного і пива по 12 відер, лісу по 12 колод, дров по 12 возів; писарю гарячого вина, меду і пива по 50 відер, лісу соснового по 50 колод, дров по 50 возів і сінокосу по 200 копен...» (Там само). Але ці дані подаються без окреслення періоду до якого вони відносяться, та без посилання на джерело, що стало основою таких тверджень. Тому ці дані не можна перевірити, а отже, не можемо ручатись за їх достовірність. Див. також: Делімарський Р. Самоврядування Києва за магдебургським правом у XV-XIX століттях // Пам'ять століть. - № 2. - 1999. - С. 22.

Незважаючи на значні фінансові переваги, можливості і спокуси для радників були значно ширшими і вони частенько тим зловживали. Серед міських актів та колекцій грамот збереглося чимало свідчень присвоєння ними коштів з міської каси, корисливого розподілу доходів міста, інших фінансових зловживань і, як наслідок, втручання короля у міські справи⁴²⁵.

Вибори членів магістрату відбувались за певною чіткою схемою і встановленим в даному місті ритуалом. У Львові, як одному з найповажніших міст держави це виглядало особливо урочисто. Після виборів рада присягала на вірність громаді перед королівськими комісарами. Присяга, за даними Бартоломея Гроїцького, була такою: «[A.A.V.C.D.] присягаю панові Богу всемогутньому і найяснішому панові нашому, королеві польському, також усьому поспільству нашого міста. Хочу бути вірним і справедливим однаково як багатим так і убогим, сусідам і гостям чинити й множити, а несправедливості нищити. Права, привілеї, дарчі, а також посполитий міський пожиток стерегти й множити, наскільки вмю і могу. Таємниць міських словом або вчинком нікому не виказувати. Сварок у місті не допускати, сиріт і вдів, згідно зі своїми можливостями, боронити. І тим не поступлюся через приязнь, страх, дарунки і таке інше. Тож допоможи мені, пане Боже»⁴²⁶. (Така присяга, причому не лише райців, але й інших міських урядовців, була загальною традицією у містах середньовічної Європи⁴²⁷). Присягу читав писар ради. Далі староста в супроводі двох консулів ішов у Вірменську церкву для прийняття присяги старійшин вірменів. Минулорічна рада звітувала про витрати, після чого обирались лонгерії. Наступного дня бурмистри приймали присягу новообраних цехмістрів⁴²⁸.

Хоч законом не передбачалось, кому має надаватись перевага при виборах до ради, але вже в 16 ст. звичаєм стає вибір радників з числа колишніх лавників. Більше того, не винятком, а радше неписаним правилом були хабарі з претендентів на цю посаду. Так у Львові з цих коштів утворювався постійний прибуток ради, який порівну поділявся між всіма консулами, хоч далеко не завше всі вони одногосно погоджувались на затвердження саме цього радника⁴²⁹.

Міщанам відкривалась можливість безпосередньої участі в органах самоврядування міста. Адже, радниками могли бути чоловіки віком від 25 до 90 р., осілі в місті, не багаті і не бідні, але середнього стану, народжені в шлюбі, не зраджувані і не зраджуючі дружинам, не лихварі⁴³⁰.

16 ст. вносить радикальні зміни в життя міста. Спершу рада Львова складалась з 6 осіб. Це була найбільш характерна кількість радників, але далеко не обов'язкова. Зокрема у Вінниці, одразу після надання магдебурзького права (середина 17 ст.) у міському уряді було окрім в'їта і 5 лавників, 8 радників⁴³¹. У Києві було лише 5 радників. Грамотою Сигізмунда I 1544 р. визначалась кількість міського київського уряду від 3 до

⁴²⁵ ЦДІАУЛ. - Ф. 131. - Оп. 1. - Спр. 323. - Арк. 1; Спр. 345. - Арк. 1; Спр. 486. - Арк. 1; Ф. 132.- Оп. 1. - Спр. 44. - Арк. 1-3.

⁴²⁶ Groicki B. Porzadek sędow i spraw miejskich prawa majdeburskiego w Koronie Polskiej. - S. 60.

⁴²⁷ Пор.: Стоклицкая-Терешкович В., Плешкова С. Средневековый город в Западной Европе в XI-XV веках. - М., 1969. - С. 38-41.

⁴²⁸ Zubrzycki D. Kronika miasta Lwowa. - S. 16-18.

⁴²⁹ Владимирский-Буданов М. Немецкое право в Польше и Литве // ЖМНП. - 1868. - Ч. CXL. - С.527-528.

⁴³⁰ Groicki B. Porzadek sędow i spraw miejskich prawa majdeburskiego w Koronie Polskiej. - S. 25.

⁴³¹ Отамановський В. Вінниця в XIV-XVII століттях. Історичне дослідження. - Вінниця, 1993. - С. 375.

12 чоловік, в залежності від потреб міста⁴³². Але здебільшого обирали 12: вони розділялись на дві колегії (раду і лаву) - 5 радників, 5 лавників, вїйт та бурмистр⁴³³, У Жовкві ж магістрат складався з 4 радників і 7 лавників (можливими були і такі диспропорції)⁴³⁴. Натомість, у Полоцьку та Вітебську, за локаційними привілеями, мали обирати 20 радників до складу магістрату, причому, «половину римського, половину грецького закону»⁴³⁵. Подібною була ситуація і в самій Німеччині. Зокрема за другим міським правом у Страсбурзі «дванадцять - або більше, якщо буде необхідно, поважних і достойних осіб, розумних і видатних як серед міністеріалів, так і серед міщан, щорічно були призначені консулами міста. З них один обирався магістром або два, якщо це буде потрібно...»⁴³⁶. Як бачимо, варіантів могло бути безліч, і спеціального єдиного стандарту для міст-магдебургій не існувало. Видається, все залежало від волі локатора.

У 1519 р. урядуюча міська рада, порозумівшись із львівським старостою Станіславом з Ходча і отримавши потім підтвердження вже доконаного факту від Оттона (нового львівського старости, брата Станіслава) без згоди на те громадян, кооптувала до свого складу ще 6 радників⁴³⁷, визнавши свій уряд за довічний і утворивши таким чином колегію в складі 12 чоловік. Львівська рада поділялась на дві рівні частини, які чергувались в управлінні містом. Правляча половина називалась *consules residentes*, а неправляча - *consules antiqui*.

Щорічний урочистий церемоніал виборів міської ради спершу став формальним, а згодом поступово був зовсім занедбаний. У такий спосіб було утворено довічну колегію, яка в разі смерті або відмови одного з членів поповнювалась через самокооптацію. Ця колегія була незалежна, з одного боку, від загалу громадян, які вже не мали впливу на вибори, а з другого боку, - від представника короля, який, згідно з привілеєм Владислава Опольського, мав би щорічно затверджувати вибори радників. Така еволюція львівської міської ради пройшла досить легко, без особливих ексцесів. Але виникає питання, як таке могло бути з огляду на важливість проблеми для жителів міста. Деякі історики відзначають дві причини такої легкої олігархізації влади Львова: по-перше, угода радників з львівським старостою; по-друге, важка ситуація у самому місті, коли було не до боротьби за владу, через величезну пожежу у Львові⁴³⁸.

На прикладі Львова найяскравіше видно процес **олігархізації міста**. Рубежем, своєрідним Рубіконом у долі міста стала пожежа 1527 р., яка спалахнула 3 червня в броварні, правдоподібно, через необережність під час варіння пива⁴³⁹. В результаті Львів

⁴³² ЦДІАУК. - Ф. 62. - Оп. 1. - Спр. 1. - Арк. 3-6.

⁴³³ Берлинський М. Топографія города Києва // Берлинський М. Історія міста Києва. - К., 1991. - С. 246-247.

⁴³⁴ Бевз М. Магдебурзьке право та урбаністичний уклад приватного міста-резиденції XVII-XVIII ст. (на прикладі м.Жовкви) // Самоврядування в Києві: історія та сучасність... - С. 170.

⁴³⁵ АЗР. - Т. II. - № 59; Владимирский-Буданов М. Немецкое право в Польше и Литве // ЖМНП. - 1868. - Ч. СXXXIX. - С. 796, 799.

⁴³⁶ Тут, як загалом за нормами німецького міського самоврядування, рада мала вищий статус, ніж лава, про що свідчить положення: «завжди, коли розглядатимуться складні справи... хай спершу зберуться консули, і якщо це потрібно буде для справи, хай на раду будуть запрошені скабіни (*scabini*)». Див: Средневековое городское право XII-XIII веков / Сост. Т.Негуляева, Л.Солодкова. - Саратов, 1989. - 107.

⁴³⁷ Див.: Кись Я. Промисловість Львова у період феодалізму (XIII-XIX ст.). - Львів, 1968. - С. 32; Кись Я. Население и социальная структура Львова в период феодализма // Города феодальной России. - М., 1966. - С. 367.

⁴³⁸ Кись Я. Население и социальная структура Львова в период феодализма. - С. 21.

⁴³⁹ Czojowski A. Wstkr // Badecki K. Memoriai poiaru miasta Lwowa. - Lwyw, 1927. - S. 11.

згорів дощенту, від великого на той час міста залишились лише ратуша, костел і монастир францисканів. Зімоворич порівнює цю пожежу із руйнуванням Трої та Єрусалима. Вогонь палахкотів доти, доки не спалив все, що міг спалити. «З квітучого міста залишились руїни і попелища. В межах мурів спалено все аж до фундаментів. Від брами до брами стирчали лише рештки закопчених стін, коминів, згарищ, що ще диміли»⁴⁴⁰).

У той момент, коли місто впало під натиском стихії, коли треба було практично з нічого виводити його на колишній рівень економічного, культурного і політичного центру держави, місту необхідна була сильна влада, яка б уживала рішучих, кардинальних заходів, відстоювала його інтереси перед королем і державними урядовцями. Цією ситуацією і скористались львівські радники, які, слід зазначити, добре дбали перед королівським урядом про найрізноманітніші привілеї для міста, що сприяли його відбудові. Тому то, «пригноблений нещастям «простий чоловік», може навіть і вдячний «панам»-радникам за поміч, вдовольнився формальною церемонією виборів міської ради, яка заховувалась й надалі - та не вважав на це, а може й не похопився, що тут доконалося обмеження його прав. А потому, коли громада похопилась, було вже за пізно, а до зміни становища ради вже не дійшло. Радники вміли бо успішно боронити своєї добичі...»⁴⁴¹. І хоч вже в 40-х рр. 16 ст. новий львівський староста (Микола Гербурт (Одновський)⁴⁴²), підтримуваний (правда, досить слабо) громадою міста, починає боротьбу з олігархією влади, та не досягає успіху, бо рада домоглася нових поступок від короля - у 1541 р. Сигізмунд I, відмовивши всім домаганням старости, затвердив довічність радників, давши старості лише право «десигнування» (визначення) бурмистра з-поміж кандидатів, запропонованих самою радою⁴⁴³.

Поступово формується кілька могутніх родин, що й прибрали управління містом у свої руки. Наприклад Вольф Шольц (16 ст.) був радником і бурмистром, його син був війтом, а два зяті і три родичі засідали в раді⁴⁴⁴. «Рада переходить від аристократичної форми правління до олігархії»⁴⁴⁵.

Ця ситуація характерна була для всіх міст-магдебургій на певному етапі їх розвитку. Свідченням цього є привілеї, які намагаються загамувати процес олігархізації влади. Певне обмеження вводиться для Вільно привілеєм 1536 р., в якому не може бути обраний бурмистром, або кооптований райцем син після батька, або брат після брата⁴⁴⁶.

Боротьба поспільства, однак, не припиняється, хоч спершу не є такою енергійною, щоб змінити перебіг подій. І лише нова хвиля народного невдоволення, що зростає вже в 1576 р., призвела до певних змін. Після низки перипетій і судової тяганини, 25 травня

⁴⁴⁰ Ibid. - S. 15.

⁴⁴¹ Дерфлер А. Боротьба львівського простого народу з олігархією патриціїв // ЦДІАУЛ. - Ф. Р-1. - Оп. 1. - Спр. 19. - Арк. 21.

⁴⁴² Urzkdniczy wojewodztwa ruskiego XIV-XVIII wieku. Spisy / Opr. K. Przyboń. - Kraków, 1987. - S. 152.

⁴⁴³ ЦДІАУЛ. - Ф. 131. - Спр. 422. - Арк. 1; Каталог пергаментних документів Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові 1233-1790 / Склали О.Купчинський, Є.Ружицький. - К., 1972. - С.238-239.

⁴⁴⁴ Pтаѣник J. Miasta i mieszczaństwo w dawnej Polsce. - Kraków, 1934. - S. 198; Див. також: Poczety burmistrzów lwowskich w XVI-XVII wieku. // ЦДІАУЛ - Ф. 55. Архів давніх актів м.Львова. - Оп. 1. - Спр. 56. - 18-20.

⁴⁴⁵ Дерфлер А. Боротьба львівського простого народу з олігархією патриціїв // ЦДІАУЛ. - Ф. Р-1. Архів архіву. - Оп. 1. - Спр. 19. - Арк. 22.

⁴⁴⁶ Jaworski I. Zarys dziejów Wilna. - Wilno, 1929. - S. 10.

1577 р. король Стефан Баторій видав у Мальборку постанову⁴⁴⁷, якою затвердив довічність уряду радників та їх виключне право на маєтності Сихів та Зубра, які закуплені були з фондів радецької каси; громада натомість досягнула своє представництво у вигляді інституції **Quadragesimavirat**-у⁴⁴⁸, який складався з 20 представників купецтва та 20 представників від ремісників. Але вони не увійшли до складу міського уряду, не мали ніякої реальної влади і були лише контрольним органом, без згоди якого не можна було провести ніяких основних змін у міському господарстві.

Очоловав колегію регент (*famatus regent honoratae communitatis*), або так званий маршал. Він обирався з числа 40 мужів, або із лави щорічно в день виборів міських чиновників. У виборах регента зберігалась послідовність: один рік він обирався з числа ремісників, на другий - поміж купців⁴⁴⁹. Обраний маршал присягав перед магістратом на вірність поспільству.

Така олігархізація влади і боротьба проти неї поспільства, що в кінцевому підсумку завершується створенням контрольних органів, була характерна не лише для українських чи польських, але і для всіх європейських міст на певному етапі їх розвитку, який, правда, для різних регіонів не збігається в часі. Подібні уряди створювались і в інших містах: у Кракові 1521 р за декретом Сигізмунда Старого, в Гданську 1517 р. тощо. Різним було і число представників поспільства в ньому: в Кракові - 40 мужів, у Гданську - 48, в Кам'янці-Подільському - 24, у Жовкві - 12, у Вільні - 60⁴⁵⁰. У самому Магдебурзі в 13 ст. виникає міська рада, яка за короткий період перетворюється на замкнутий корпоративний орган кількох найбагатших міщанських родин. В 1330 р. тут відбувається так звана «цехова революція», в результаті якої цехова верхівка зуміла потіснити старі кадри в магістраті. Але вже в 15-16 ст. вона зливається з колишнім міським патриціатом⁴⁵¹. Такими ж у кінцевому підсумку були наслідки боротьби проти олігархізації влади і в Україні. Цікаво, що книга прибутків і видатків міської ради Жовкви була започаткована 1601 р., до королівського декрету, що підтверджував магдебурзьке право місту (1603 р.)⁴⁵². Тобто, процеси деолігархізації суспільства були вже настільки глибокими, що давали свої плоди навіть у новоутворених містах.

Що ж до Львова, то ще одним певним успіхом громади було встановлення фінансового контролю в формі спеціальної комісії (**лонгерії**), до складу якої мали входити представники ради, 4 лавники, 6 представників міської громади та евентуально представник короля. Перед цією лонгерією рада мала звітувати про використання

⁴⁴⁷ ЦДІАУЛ. - Ф.131. - Спр.576. - Арк.4; Каталог пергаментних документів... - С.329-331.

⁴⁴⁸ Такі ж органи виникали в цей час і в інших містах Речі Посполитої, як, наприклад, в Олиці (Тхор В. Міське самоврядування на Волині у другій половині XVII-XVIII ст. // Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування (історія і сучасність). Тези міжнародної науково-практичної конференції, м. Рівне, 7-9 квітня, 1993 р. - Рівне, 1993. - С.33).

⁴⁴⁹ В Кам'янці, де представницька колегія формувалась не за класовим, а за національним і конфесійним принципом, регент оберався по черзі серед поляків і русинів (Владимирский-Буданов М. Немецкое право в Польше и Литве // ЖМНП. - 1868. - Ч. CXL. - С. 547).

⁴⁵⁰ Piekarczyk S. Њredniowieczny Krakow. - Krakow, 1951. - S. 10; Bogucka M. Walki społeczne w Gdancsku w XVI wieku // Pomorze Sredniowieczne - Warszawa, 1951 - S. 377, 477; Kaczmarczyk Z. Historia państwa i prawa polskiego. - Cz. II. - Poznań, 1951. - S. 54; Bardach I. Miasta na prawie magdeburskim w Wielkim Księstwie Litewskim od schyłku XIV do połowy XVII stulecia // КН. - 1980. - № 1. - S. 27; Бевз М. Магдебурзьке право та урбаністичний уклад приватного міста-резиденції XVII-XVIIIст. (на прикладі м.Жовкви) // Самоврядування в Києві: історія та сучасність... - С. 170.

⁴⁵¹ Див.: Рогачевский А. Меч Роланда. Правовые взгляды немецких горожан XIII-XVII вв. - СПб, 1996. - С. 17.

⁴⁵² Див.: Бевз М. Магдебурзьке право та урбаністичний уклад приватного міста-резиденції XVII-XVIIIст. (на прикладі м. Жовкви). - С. 168.

громадських коштів. Хоч щорічна виборність цих органів і, перш за все, *Quadragevirat*-у була документально обумовлена, але цей уряд, утворений після отриманих з Кракова інструкцій, був фактично від початку довічний, оскільки щороку в списках його зустрічаємо одних і тих самих осіб⁴⁵³. Не простою була справа і з лонгеріями. До цієї господарської комісії представник простого народу ввійшов лише в 1604 р., після гострої перепалки громади з радою, що розпочалась на початку 17 ст., і яку очолив Ян Алембек⁴⁵⁴.

Боротьба 1602-1604 рр. завершилась поширенням прав громади переважно на фінансові справи міста. Саме в цей час у склад лонгерату входить крім радника та лавника представник *Quadragevirat*-у. Лонгери все ж не обирались вільно представниками громадян, а призначались радниками, тому вони були досить сильно заангажовані інституцією, діяльність якої мали контролювати. Прагнула громада мати вплив і на оцінкову комісію, від якої значною мірою залежав справедливий розподіл персональних податків. Саме з 1604 р. до складу цієї комісії входили 2 радники, 2 лавники, 4 представники *Quadragevirat*-у та 2 вірменських і 2 руських старшини. Крім того, з 1604 р. до будівельної комісії міста крім радника та лавника входив і репрезентант громади в особі члена *Quadragevirat*-у. «Врешті здобув народ право контролю над міськими будівлями та зв'язаними з ними розходами»⁴⁵⁵.

Окрім того у місті було дві каси - королівська (*cassa regalis*) та міська (*cassa civilis*). За королівською постановою 1663 р. до кожної з них повинен був входити радник, лавник та представник *Quadragevirat*-у, причому лише ті люди, що добре орієнтувались в економічних питаннях. Королівська каса збирала кошти для військових потреб міста (на це йшли збори з міських маєтків Кульпаркова та Брюхович, каменоломень, трьох млинів в Галицькому та Краківському передмістях, Пелчинської цегельні тощо. З міської каси кошти використовувались на утримання священиків, костельних слуг, і таке ін. На це скеровувались прибутки від міських маєтків Білогорці, Клепарова, Замарстинова, Голоско⁴⁵⁶. Каси вели книги реєстру прибутків та видатків⁴⁵⁷. Всі лонгерії збирались на спільне засідання по суботах, кожна з них вела своє діловодство.

В цей час, із зміною ситуації в уряді і місті загалом, змінюється позиція **лави**. На початкових фазах соціальної боротьби лава твердо стоїть на боці ради. Та це й зрозуміло, адже, з одного боку, від радників залежав вибір в'їта⁴⁵⁸, що очолював лаву, з другого - впливало й те, що з-поміж лавників дообирались радники, а це, в свою чергу, було жаданим для кожного члена лави. «Однак ж з часом, коли власть радників надмірно розросталась, коли вони давали відчутти свою сваволлю і лаві, коли рада почала

⁴⁵³ Дерфлер А. Боротьба львівського простого народу з олігархією патриціїв // ЦДІАУЛ. - Ф. Р-1. - Оп. 1. - Спр. 19. - Арк. 25.

⁴⁵⁴ Детальніше про це див.: Charewiczowa J. Alembek Jan // PSB. - Krakow, 1985. - Т. 1. - S. 74-75.

⁴⁵⁵ Дерфлер А. Боротьба львівського простого народу з олігархією патриціїв // ЦДІАУЛ. - Ф. Р-1. - Оп. 1. - Спр. 19. - Арк. 28.

⁴⁵⁶ ЛНБ. Відділ рукописів. - Ф. 136. - Оп. 2. - Спр. 69. - Арк. 2.

⁴⁵⁷ ЦДІАУЛ. - Ф. 52. - Оп. 2. - Спр. 686. - 918 арк.; Спр. 687. - 573 арк.; Спр. 688 - 595 арк.; Спр. 689 - 743 арк.; Спр. 690 - 32 арк.; Спр. 693 - 374 арк.; Спр. 694 - 685 арк.; Спр. 695 - 528 арк.; Спр. 696 - 513 арк.; Спр. 697 - 884 арк.; Спр. 698 - 868 арк.; Спр. 699 - 815 арк.; Спр. 700 - 815 арк.; Спр. 701 - 1005 арк.; Спр. 755 - 335 арк.; Спр. 893 - 557 арк.; Спр. 894 - 877 арк.; Спр. 895 - 490 арк.; Спр. 896 - 273 арк.

⁴⁵⁸ Ці компетенції отримала рада привілеєм Владислава Опольського 1378 р.

зневажливо відноситись до лави, починає наростати опозиція і серед лавників»⁴⁵⁹. І вже на початку 17 ст. лава рішуче стає в опозицію до ради на боці гміни і *Quadragesimari*-у. Так поступово формується протистояння різних гілок міської влади, що деструктивно впливає на розвиток самого міста загалом.

Консульський уряд засідав постійно в певні дні тижня. Головуючий поміж радниками називався проконсулом, президентом чи найчастіше бурмістром. У Львові було три проконсули, які виконували свої обов'язки по черзі: рік поділявся на чотири частини, протягом яких бурмістри почергово головували у раді. Цей період називався каденцією даного проконсула. В кінці року кожен бурмістер мав скласти перед радою звіт щодо витрачених ним коштів. На церемоніалі вибору радників, бурмістер (*proconsul senior*) зі згоди ради, представляв старості трьох членів (з числа 6 *consules residentes*), щоб староста обрав одного з них королівським бурмістром (*proconsul regius*). Саме його каденція була першою в році. З інших двох поспільство обирало одного своїм бурмістром (*proconsul communitatis*), а третій з них ставав бурмістром панів радних (*proconsul dominorum consulum*)⁴⁶⁰. Проконсули мали право самі вирішувати окремі суперечки і чинити суд іноді в себе вдома, таким чином в документах часто фігурує суд проконсульський (*officium proconsulare*) на відміну від суду радників (*officium consulare*).

Зустрічається в документах і така посадова особа, як сеньйор (*Senior*). Одного із річних консулів обирали сеньйором на цілий рік, таким чином забезпечувалась постійність авторитету у магістраті при змінності бурмістрів протягом року. Він був представником міста перед вищою державною владою і перед королем, саме через нього подавались прохання і апеляції до королівської канцелярії. Окрім того сеньйор мав і внутрімагістратський привілей: якщо при виборі чиновників траплялась рівність голосів, його голос вважався подвійним.

Лава очолювалась **війтом**. Ознакою війтівської влади був срібний скіпетр, з яким він зобов'язаний був з'являтися на всіх міських урочистостях. Як впливає з грамоти Казимира III, спершу війт був чи не основною особою в системі самоврядних органів міста. Але з часом статус його радикально змінюється.

В кінці 14 ст. з'являється тенденція до ліквідації спадкового війтівства. Війт не мав в містах Речі Посполитої чітко визначених обов'язків, компетенція війта часто перехрещувалась з повноваженнями ради. Це пов'язане з тим, що магдебурзьке право було запозичене з Німеччини ще тоді, коли ради міст, як такі, не сформувались. Саме на основі такої форми магдебургії писався локаційний привілей (особливої ваги тут надавалось привілеям і повноваженням війта), одночасно вказувалось, що прототипом нової локації має бути те чи інше існуюче поселення, яке на той час, як правило, вже мало функціонуючу на основі місцевих і запозичених традицій раду. Таким чином, невпорядкованість законодавчої бази привела до нечіткості в окресленні функцій різних гілок влади, в даному випадку війта і ради, а це в свою чергу - до боротьби між радою і війтом. Наростаюча тенденція до зміцнення міської ради привела до ліквідації спадкового війтівства. Але війт свої позиції втрачає не відразу і в неоднаковій мірі у різних містах.

Тенденція до ліквідації спадкового війтівства з'явилась спершу в Сілезії, згодом у Великопольщі та Малопольщі. В 1324-1326 рр. вроцлавські радники викупили 3/4 війтівства у Старому місті, а решту набули 1345 р. Нове місто Вроцлав купило війтівство

⁴⁵⁹ Дерфлер А. Боротьба львівського простого народу з олігархією патриціїв // ЦДІАУЛ. - Ф. Р-1. - Оп. 1. - Спр. 19. - Арк. 26.

⁴⁶⁰ Zubrzycki D. Kronika miasta Lwowa. - S. 16-18.

1329 р., Познань - 1380 р. (причому, у 1314-1358 рр. в Познані не було в'їта)⁴⁶¹. Поступово в'їтвство втрачає своє значення. Вже Казимир III, намагаючись відразу розв'язати проблему в'їтвства в Сяноку документом 25 квітня 1366 р. постановляє, що посада в'їта в місті буде не спадковою, а виборною, причому, не довічно⁴⁶².

Грамотою 1378 р. Владислав Ягайло надав львівським міщанам право вибору в'їта: «...Передаємо і даруємо дарунком вічно та непорушно уряд в'їта магдебурзького права у Львові й оплати, до цього уряду належні, для тримання, володіння та у користування згаданому нашому містові Львову. З тим винятком, що коли будь-якій людині у тяжких справах відповідно до права буде винесено вирок і вона буде засуджена, так що майна і життя позбавиться, чи будь-яке вбивство коли-небудь здійсниться, звідси від цього може буде прибуток, то одну частину цього надаємо (місту), а залишені дві частини для нас зберігаємо. Хочемо також, щоб згадані міщани з нашого відома вибрали своїх райців, й вищезгадані райці нами мають бути затверджені. Потім обрані райці мають вибрати із свого грона в'їта, якого хочуть, коли і стільки разів, як їхній волі сподобається...»⁴⁶³.

Однак цей привілей так і не був впроваджений у життя. 29 вересня 1388 р. у Любліні Владислав II підтвердив згаданий привілей з уточненнями: радники мають обирати в'їта - особу «відому і поважну», а «з цього в'їтвського уряду і його прибутків нам і нашій величності повинні відступати вічними часами два денарія, також хочемо призначити постійно людину при збиранні і підсумуванні (прибутків); а третій денарій цього в'їтвського уряду для користі та покращення мурів нашого міста і для (потреб) його жителів повинен відступатися відтепер і навечно»⁴⁶⁴. Дана грамота повністю була підтверджена Сигізмундом I грамотою, виданою у Вільно 2 липня 1541 р.⁴⁶⁵

Першим обраним в'їтом став А.Зоммерштейн (Andrzej Sommerstein), котрий збудував недалеко від мурів міста велику садибу, яку німці спершу називали Sommerstejnhof, згодом ця назва трансформувалась в Замарстинів, і дійшла до наших днів у назві однієї з львівських вулиць.

І все ж у містах Великого князівства Литовського посада в'їта довгий час залишалась спадковою. Подекуди тут в'їт призначався князем пожиттево, а часом з правом передачі посади у спадщину. У деяких містечках ВКЛ в'їт поєднував свою посаду з посадою місцевого старости (як у Чигирині⁴⁶⁶). Як і у більшості міст-магдебургій, тут в'їт здебільшого теж отримував великі прибутки, зокрема «третій гріш», тобто третю частину від судових зборів. І лише до кінця 16 ст. абсолютна більшість міст Великого князівства Литовського викупила право на призначення в'їта, і ця посада втратила в них свою вагомість⁴⁶⁷.

В'їтвства часом віддавались на відкуп. Особливо частою ця практика була в невеликих містечках. Часом доходило до курйозних випадків. Зокрема, у Луцьку на 1581

⁴⁶¹ Kamicka K. Lokacje miast na prawie magdeburskim na ziemiach polskich do 1370 r. (Studium historycznoprawne). - Toruń, 1990. - S. 139.

⁴⁶² AGZ. - Т. III. - S. 15.

⁴⁶³ BZNOW. - Sygn. 39. - S. 1; ЦДІАУЛ. - Ф. 131. - Спр. 421. - Арк. 1; Копії: ЦДІАУЛ. - Ф. 52. - Оп. 1. - Спр. 107. - Арк. 3; Оп. 2. - Спр. 613. - Арк. 28; Спр. 614. - Арк. 7 зв; Спр. 646. - Арк. 285-286.; Оpubліковано: AGZ. - Т. III. - S. 53-55; Привілеї міста Львова (XIV-XVIII ст.). - С. 41-42..

⁴⁶⁴ ЦДІАУЛ. - Ф. 52. - Оп. 2. - Спр. 613. - Арк. 7зв.-8; Спр. 646. - Арк. 287-288 (копії); AGZ - Т. III. - S. 80; Привілеї міста Львова (XIV-XVIII ст.). - Львів, 1998. - С. 51-52.

⁴⁶⁵ ЦДІАУЛ. - Ф. 131. - Спр. 421. - Арк. 1; Ф. 52. - Оп. 2. - Спр. 646. - Арк. 299-302 (копія); AGZ. - Т. III. - S. 53-55; Привілеї міста Львова (XIV-XVIII ст.). - С. 249-250.

⁴⁶⁶ Архив ЮЗР.- Ч. V. Акты о городах (1432-1798). - Т. 1. - С. 82-90.

⁴⁶⁷ Довнар-Запольскі М. Гісторыя Беларусі. - Мінск, 1994. - С. 112-113.

р. посаду вїта до того «напереуступали», що навіть бурмистри та радники не знали толком, хто в них на даний момент вїт⁴⁶⁸. Зрозуміло, що такий вїт не особливо втручався у міські справи, а дбав лише про фінансовий зиск.

Крім вїтівсько-лавничого суду в 16 ст. вїт одночасно очолював бурграбський (спільний ради і лави) суд. Це було пряме порушення норм магдебурзького права, бо відповідно до його положень у випадку порушення закону вїтом чи лавниками потерпілий міг звернутися зі скаргою на них до бурграбського суду, але у даному випадку це не мало сенсу. Отже в цей період у Львові, як і у багатьох інших містах відбувається фактичне злиття влади⁴⁶⁹.

З 1591 р. у Львові вїтів стали почергово призначати з числа радників та лавників, обираючи їх щорічно⁴⁷⁰. Це рішення було впроваджено в життя лише з 1593 р. Тоді вїтом було обрано радника Альберта Педіана, наступного року вїтом став лавник Яків Віотецький. Надалі, аж до 1781 р., вїта обирали фактично лише з членів ради (виняток було зроблено 1601-1602 р.)⁴⁷¹.

У Львові вїт став постійним членом ради внаслідок того, що рада, якій належало право вибору вїта, постановила 1642 р., що вїт має обиратись лише з членів ради, а 1650 р. було взагалі скасовано вибори і встановлено черговість між радниками на вїтівство. 1642 р. Владислав IV на прохання райців дозволив запровадити посаду заступника вїта, який обирався із старших радників і виконував обов'язки вїта у випадку його смерті. Сам вїт обирався з числа новообраних радників - як правило, колишніх лавників. У 1650 р. рада Львова ухвалила рішення, за яким вїт мав обиратись виключно із числа радників, і то по черзі від найстаршого до наймолодшого терміном на рік⁴⁷². Але це рішення насправді виконувалось лише щодо терміну перебування вїта на посаді. Так, протягом 1654-1663 р. з 12 членів ради на посаду вїта обирались лише 5: Бартоломей Зіморевич - 1654, 1657, 1662 рр.; доктор права Яків Долежинський - 1655, 1660 рр.; доктор філософії та медицини Мартин Никанор Анчевський - 1656, 1661 рр.; Матіаш Заленський - 1658 р.; доктор філософії і медицини Валеріан Алєнпек - 1659 р.⁴⁷³ Щоб узаконити такий порядок Ян Казимир 1663 р. дозволив обирати вїта з числа радників без дотримання вікової черговості. Але ті райці, можливості яких були обмежені даною постановою, опротестували її перед королем. 1667 р. король підтвердив рішення львівської ради 1650 р.⁴⁷⁴. Воно таки вже було обов'язкове для виконання. Того ж 1667 р. вїтом був вперше обраний доктор медицини Себастьян Крауз, який ще 1657 р. був обраний радником⁴⁷⁵.

В 16-17 ст. позиції вїта послаблюються. Значення його відносно ради визначається реляцією львівського магістрату для Кам'янця: «Першість і переваги у Львові має проконсул, як наділений урядовою владою; управління містом належить йому

⁴⁶⁸ Див: Заяць А. Динаміка чисельності міських поселень Волинського воєводства XVI - першої половини XVII ст. (1566-1648) // Історико-географічні дослідження на Україні. - К., 1992. - С.87.

⁴⁶⁹ Ртањник J. Miasta i mieszczaцstwo w dawnej Polsce. - Krakow, 1934. - S. 55-58.

⁴⁷⁰ Zubrzycki D. Kronika miasta Lwowa. - S. 21.

⁴⁷¹ ЦДІАУЛ. - Ф. 52. - Оп. 2. - Спр. 648. - С. 235, 248, 330, 355. Білостоцький С. Посадові особи вїтівсько-лавничого суду Львова та їх процесуальний статус в XVI-XVIII ст. // Львів: місто - суспільство - культура. - Т. 3. - Львів, 1999. - С. 161.

⁴⁷² Zubrzycki D. Kronika miasta Lwowa. - S. 21.

⁴⁷³ ЦДІАУЛ. - Ф. 52. - Оп. 2. - Спр. 650. - Арк. 27, 43, 58, 69, 88, 107, 126, 150, 165.

⁴⁷⁴ Див.: Білостоцький С. Посадові особи вїтівсько-лавничого суду Львова та їх процесуальний статус у XVI-XVIII ст. - С. 160.

⁴⁷⁵ ЦДІАУЛ. - Ф. 52. - Оп. 2. - Спр. 650. - Арк. 69, 256.

і всьому магістрату, а не вйту, який тому і називається не ректором міста, а тільки суддею (judex ordinarius)».⁴⁷⁶

У Вінниці на посту вйта протягом 1640-1643 р. був Парфен Омелянович, прізвище якого в наступні два роки зустрічаємо серед радників, а 1645 р. він знову стає вйтом⁴⁷⁷. Тобто, ситуація аналогічна розглянутій вище. Вйта у Вінниці обирала рада бурмистрів.

В багатьох українських містах вйтівський уряд, хоч рганічно пов'язаний з радою міста, не лише не залежав від неї, а й фактично був її зверхником. Прикладом такого міста є Вінниця середини 17 ст, яка саме в цей час (1638-1640 рр.) отримала магдебурзькі привілеї. Тут на чолі громади стояв вінницький міський уряд, що складався з вйта та бурмистрів. В скарзі 1789 р. міщани Вінниці заявляли, що уряд бурмистрів відповідав раді інших українських міст-магдебургій. На думку В.Отамановського⁴⁷⁸, це було наслідком того, що всі члени ради по черзі виконували роль бурмистрів, так як і в ряді інших міст, зокрема у Ковелі⁴⁷⁹.

Те, що у Вінниці вйт і рада становили спільний уряд, свідчить, що тут не відбулось поділу урядових функцій і рада не розвинулась у самостійний орган. В таких випадках вйтівство відігравало основну роль у місті. Спираючись на ці дані, В.Отамановський подає таку класифікацію міст-магдебургій: «Міста-магдебургії схематично поділяють на два типи: на міста з повним магдебурзьким правом та міста з неповним магдебурзьким правом. Своєю чергою, міста останнього типу можна поділити також на дві категорії відповідно до обсягу наданих їм прав на самоврядування: а) міста в яких вйтівство було інкорпороване місту, та б) міста, в яких вйтівство було надане сторонній для міста особі - старості, або спадковому вйтові-шляхтичу»⁴⁸⁰. Вінниця, за цією класифікацією мала би відноситись до міст з неповним магдебурзьким правом, у яких вйтівство було інкорпороване місту.

Принагідно варто зазначити, що не існує єдиної загально прийнятої класифікації міст Речі Посполитої, навіть виходячи з особливостей їх міського устрою. Причому, нові класифікації творяться часто паралельно, відмінність їх полягає лише у суб'єктивному факторі, у ракурсі підходу до даної проблеми, бо творяться вони у відповідності лише до предмету, який досліджує історик⁴⁸¹.

⁴⁷⁶ Цит. за: Владимирский-Буданов М. Немецкое право в Польше и Литве // ЖМНП. - 1868. - Ч. СХL. - С. 541-542.

⁴⁷⁷ Отамановський В. Вінниця в XIV-XVII століттях. Історичне дослідження. - Вінниця, 1993. - С. 379.

⁴⁷⁸ Отамановський В. Вінниця в XIV-XVII століттях. - С. 377.

⁴⁷⁹ Владимирский-Буданов М. Немецкое право в Польше и Литве // ЖМНП. - 1868. - Ч. СXXXIX. - С. 772-773.

⁴⁸⁰ Отамановський В. Вінниця в XIV-XVII століттях. - С. 378.

⁴⁸¹ В кінці 20-х років 20 ст. білоруський дослідник Василь Дружчиц, досліджуючи елементи міського самоврядування польсько-литовської доби, міста, що користувались магдебурзьким правом, поділяв на групи за характером вйтівської влади:

1. міста, де вйт призначався,
2. міста, що займали проміжне місце поміж виборним і призначуваним вйтом,
3. міста, які набули повне право обирати вйта.

(Дружчиц В. Войты і їх улада у беларускіх гаспадарскіх местах з майдэборскім правом // Запіскі адзелу гуманітарных навук. - Кн.3. Працы клясы гісторыі. - Т. 2. - Минск, 1928. - С. 278-280).

З таким порядком було тісно пов'язане питання про баланс між владою вйта та магістрату, про розмежування їх компетенцій. (Звідси поділ міст на вйтівські та магістратські).

Під владою вїта була **лава** - судовий орган міста. Причому, за нормами магдебурзького права вїтові заборонялось виносити вирок без узгодження з лавниками. Про первинну організацію львівської лави немає точних відомостей. Перша офіційна згадка про львівських лавників, серед документів, що дійшли до нас, міститься в привілеї Казимира III від 28 грудня 1360 р. «Повідомляємо усім, хто дану грамоту читатиме, що райці та присяжні (лавники)⁴⁸² нашого міста Львова за нашою волею та спеціальною нашою згодою вирішили триматися та дотримуватися (такої) ухвали...»⁴⁸³.

Цікаво, що вже у цьому документі визначається особливий високий статус лавника, та обов'язковість його рішення для решти міщан, причому під страхом грошового покарання: «...Якщо хтось підступно витягне меча або ножа чи легковажно вихопиться (з мечем або ножем), хай буде покараний карою у половину фертона⁴⁸⁴. Якщо ж це трапиться в присутності двох чи одного присяжного (лавника) або іншого поважного чоловіка, навіть не присяжного (лавника), тоді хай буде покараний карою одним фертоном. Крім того, якщо хтось із присяжних (лавників), прийшовши до тих, що сваряться, наказав і доручив їм помиритися, а ті не схотіли цього зробити, тоді таку саму кару в один фертон хай стягнуть»⁴⁸⁵.

Даний документ, згадуючи лавників, нічого не говорить про їх кількість. У 1382 р. до складу львівської лави входило 7 лавників, про що свідчить найстарший запис про майнові угоди у актовій книзі магістрату Львова: «Суд... в особі Івана Амена, тодішнього вїта і семи присяжних...»⁴⁸⁶. Однак, вже в 1385 р. їх було 9, правда А.Чоловський твердить, що з 1385 по 1591 р. у Львові було 12 радників⁴⁸⁷. Очевидно в різні роки кількість радників була різною і мала тенденцію до зростання. Як свідчать джерела, 1579 р. до лави було обрано десять чоловік, вїт - одинадцятий. А з 1591 р., коли було прийнято рішення про обрання вїтом по черзі членів ради та лави, реальна кількість лавників була одного року 12 (11 лавників та вїт), а другого - 13 (12 лавників і вїт)⁴⁸⁸. Але за даними джерел, це рішення було втілене в життя лише 1593 р.⁴⁸⁹

В різних містах чисельність лавників була різною. До складу магістрату Рогатина, у відповідності до грамоти 1419 р., входило 7 лавників. Дані про першу лаву Перемишля теж подають імена 7 лавників⁴⁹⁰. А у Києві, як уже згадувалось вище, їх кількість була різною, здебільшого 5 і шостим був вїт.

В різних містах порядок і час появи лави теж був різний. Зокрема, в тому ж таки Перемишлі перша згадка про лаву, збережена в документах, відноситься до 1402 р. Але, як свідчить запис «notatum perceptum per nos scabinos de summis et de summis et de sollidis scabinorum»⁴⁹¹, лави в Перемишлі вже існувала до того. Та й печатка лавників цього

⁴⁸² Лавники - iurati, scabini, schoffen, przysieinicy. У документі 1376 р. лавники іменуються «iurati seu scabini» (AGZ. - Т. III. - S. 49). Їх слід відрізняти від членів колегії присяжних (fideles iurati), що виникла у 16 ст. (Badecki K. Archiwum Akt Dawnych miasta Lwowa. - Lwow, 1935. - Т. III: Księgi i akta administracyjno-sądowe. - S. 88, 102-103.

⁴⁸³ ЦДІАУЛ. - Ф. 131. - Оп. 1. - Спр. 3. - Арк.1; Привілеї міста Львова. - С. 33.

⁴⁸⁴ Фертон - грошова одиниця, що дорівнювала чверті гривні, або 12 грошам.

⁴⁸⁵ ЦДІАУЛ. - Ф. 131. - Оп. 1. - Спр. 3. - Арк.1; Привілеї міста Львова (XIV-XVIII ст.). - С. 33.

⁴⁸⁶ Там само. - Ф. 52. - Оп. 2. - Спр. 1. - Арк. 12.

⁴⁸⁷ Czołowski A. Pogląd na organizację i działalność dawnych władz miasta Lwowa do r. 1848. - Lwow, 1896. - S. 24.

⁴⁸⁸ Ibid. - S. 23.

⁴⁸⁹ ЦДІАУЛ. - Ф. 52. - Оп. 2. - Спр. 648. - С. 235, 248.

⁴⁹⁰ Księga iawnicza Przemyśla 1402-1445 / Wyd. J.Smoika, Z.Tymiecka. - Przemyśl, 1936. - Nr 5. - S. 1.

⁴⁹¹ Ibid. - № 19. - С. 2.

міста, описана М.Гайсігом, відноситься до кінця 14 ст. Поряд з тим, А.Фенчак аргументовано доводить що цей магістратський орган з'явився не раніше 1389 р. (рада Перемишля з'явилась раніше; перша згадка про радників відносяться до 1353 р., а сформувалась вона організаційно до 1385 р.⁴⁹² Отже, в Перемишлі, на відміну від західних міст рада виникла раніше лави, в цьому одна з особливостей магдебурзького права ряду східноєвропейських міст).

Лавники обирались у Львові довічно. Це відповідало нормам магдебурзького права. Однак, в деяких містах це положення не дотримувалось. Наприклад, каденція лавників Познані тривала один рік. Так само на рік обирались і члени київської міської лави⁴⁹³.

Практично кожен обиватель міста з 21 року міг стати лавником. Проте цю посаду не могла обійняти жінка, а також чоловік не сповна розуму, лунатик, німий, сліпий, глухий, проклятий, виволаний, відступник від християнської віри, єврей, неодружений, чи незаконно народжений⁴⁹⁴.

У Львові законом 1661 р. було встановлено, що лавником міг бути обраний якщо не член Колегії 40 мужів, то лише доктор права, медицини чи філософії, або ж міський писар чи синдик.

Крім судової влади лава мала право провадити слідство. Її члени складали заповіти і ділили майно померлого, подаючи своє рішення на затвердження раді тощо. До речі, тестаменти, як усталений документ поширились на польських та українських теренах лише у 15 ст. Вони вписувались спершу у книги ради, а потім у книги лавничого суду, і нині є важливим джерелом вивчення історії міст і міського самоврядування. Їх вивченню присвячуються окремі дослідження⁴⁹⁵.

Особисті права лавників були практично такі ж, як і радників. Вони отримували щорічний пай із земельної власності лави, судові податі і штрафи, та частку від кожного новоприбулого члена гміни.

Лавничий уряд мав свою окрему канцелярію, своїх писарів. Результатом діяльності лавників є збережені до наших днів численні судові книги *Inducta et protocolla officii civilis scabinalis*.

Лава і рада всі свої документи завіряли відповідними **печатками**. Надання права мати печатку теж один із найсерйозніших привілеїв того часу. Зокрема, привертає увагу печатка львівської ради 14 ст., чи не найвідоміша в літературі. Вона широко описувалась Ф.Пекосіньським⁴⁹⁶, К.Соханевичем⁴⁹⁷, І.Крип'якевичем⁴⁹⁸, О.Маркевичем⁴⁹⁹, опис її

⁴⁹² Fenczak A. Z badań nad początkami samorządu miejskiego w Przemyślu i jego kancelarii (do 1389 roku) // RHA. - T. V. - 1988. - 30-31.

⁴⁹³ Див.: Делімарський Р. Самоврядування Києва за магдебурзьким правом у XV-XIX століттях. - С. 21.

⁴⁹⁴ Niektóre instytucje polskiego prawa XVI-go stulecia / Wedyug B.Groickiego opracował M.Opatry. - Cz. 1. - Leszno, 1939 - S. 9.

⁴⁹⁵ Sowina U. Najstarsze sieradzkie testamenty mieszczańskie z początku XVI w. Analiza trydionawcza // КНKM - R. XXXIX. - Warszawa, 1991. - № 1. - S. 3-25.

⁴⁹⁶ Piekosicki F. Pieczkcie polskie wiekuyw ъrednich // Sprawozdanie komisji do badania historii sztuki w Polsce. - T. VI. - Krakow, 1900. - S. 314.

⁴⁹⁷ Sochaniewicz K. Herb miasta Lwowa. - Lwuw, 1933. - S. 18.

⁴⁹⁸ Крип'якевич І. До питання про герб Львова // Архіви України. - № 1. - 1968. - С. 45.

⁴⁹⁹ Маркевич О. Документальні матеріали ЦДІА у м. Львові як джерело до вивчення сфрагістики // Історичні джерела та їх використання. - Вип. 1. - С. 236; Маркевич О. Печатки міст Галичини як

подано і у AGZ⁵⁰⁰. Разом з описаною М.Гайсігом⁵⁰¹, а пізніше згаданою у роботах К.Соханевича⁵⁰², О.Маркевича⁵⁰³ та В.Гавриленка⁵⁰⁴ печаткою лави за 1403 р. (опис її теж публікувався в AGZ⁵⁰⁵), вона є найдавнішою печаткою міських урядів Львова. Причому, незважаючи на свою популярність серед дослідників, ця печатка стала предметом дискусії. Так, постало питання про час виготовлення її матриць. О.Маркевич, як і ряд інших дослідників⁵⁰⁶, аналізуючи написи та зображення вищезгаданої печатки та низки печаток інших міст Галичини, твердить, що матриці їх були виготовлені в першій половині 14 ст. (ними мала би користатись міська громада, що послуговувалась магдебурзькими привілеями). Однак це твердження є спірним, бо немає жодної гарантії того, що більш давні печатки міських органів, а саме печатки лави і ради від 14 ст. не пропали разом із численними магістратськими документами під час однієї з міських пожеж⁵⁰⁷ чи інших катаклізмів, що так щедро рясніють в історії Львова. Можливо, деякі з них таки будуть виявлено з часом, як це сталося із печаткою львівських лавників, що прикріплена до грамоти львівського лавничого суду (від 8 серпня 1403 року), що завіряє продаж міщанином Гебавром Ганком земельної ділянки у Львові галицькому архієпископові Стречі за 15 коп.⁵⁰⁸ Дана печатка лише у 1935 році, як уже згадувалось вище, вперше була введена у науковий обіг (до речі, це був єдиний відомий екземпляр цієї печатки, причиною цього, як пояснює сам М.Гайсіг, була загибель великої кількості лавничих документів 14 ст.)⁵⁰⁹. Таким чином не може існувати повних гарантій належності даної печатки, як і ряду інших подібних печаток, до 14 ст.

Друга проблема, пов'язана із печаткою львівської ради 14 ст. - точність її зображення. В науковій літературі часто використовувалось зображення пізнішої печатки львівської ради, як печатки 14 ст. Цю плутанину вніс К.Соханевич, опублікувавши дві різні печатки львівської ради, як одну і ту саму⁵¹⁰ (особливий подив викликає той факт, що помилка не була помічена і виправлена таким глибоким і

історичне джерело // Історичні джерела та їх використання. - Вип. 2. - К., 1966. - С. 230; Маркевич О. Печатки міст України як історичне джерело для дослідження мистецтва і архітектури // Третя республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. - К., 1968. - С. 365.

⁵⁰⁰ AGZ. - Т. III. - Lwyw, 1872. - S. 23.

⁵⁰¹ Haisig M. Nieznana najdawniejsza pieczka lawnicza miasta Lwowa // Miesiecznik Heraldyczny. - R. XIV. - 1935. - S. 119-122.

⁵⁰² Sochaniewicz K. Herb miasta Lwowa. - S. 18.

⁵⁰³ Маркевич О. Документальні матеріали ЦДІА у м. Львові як джерело до вивчення сфрагістики. - С. 236; Маркевич О. Печатки міст Галичини як історичне джерело. - С. 236

⁵⁰⁴ Гавриленко В. Львівські цехові печатки XIV-XV ст. та питання про час їх виникнення // Історичні джерела та їх використання. - Вип. 1. - К., 1964. - С. 249.

⁵⁰⁵ AGZ. - Т. II. - S. 49.

⁵⁰⁶ Sochaniewicz K. Herb miasta Lwowa. - S. 23; Маркевич О. Документальні матеріали ЦДІА УРСР у м. Львові як джерело для вивчення сфрагістики. - С. 238; Маркевич О. Печатки міст Галичини як історичне джерело. - С. 232; Маркевич О. Печатки міст України як джерело для дослідження мистецтва і архітектури. - С. 359-360.

⁵⁰⁷ Велика пожежа, в полум'ї якої згорів архів міста, відбулась у 1381 р. (Найстарша міська книга // ЦДІАУЛ. - Ф. 52. - Оп. 2. - Спр. 1. - Запис 38), а у 15 ст. зареєстровано 5 великих міських пожеж: у 1408 р. (Книга доходів і видатків міста 1404-1414 рр. // Там само. - Спр. 683. - Запис 37), 1423 р. (Книга доходів і видатків міста 1414-1426 рр. // Там само. - Спр. 684. - Запис 332), у 1438, 1479, 1494 рр. (Там само. - Ф. 52. - Оп. 1, спр. 41. - Арк. 1).

⁵⁰⁸ ЦДІАУЛ. - Ф. 131. - Оп. 1. - Спр. 32. - Арк. 1.

⁵⁰⁹ Haisig M. Nieznana, najdawniejsza pieczka lawnicza m. Lwowa. - S. 121.

⁵¹⁰ Sochaniewicz K. Herb miasta Lwowa. - S. 18-19

скрупульозним істориком, як Л.Харевичова, яка детально працювала з паперами К.Соханевича, готуючи їх до друку). Цю помилку першим помітив Пекосінський, детально розглянувши і опублікувавши репродукцію справжньої львівської печатки 14 ст. Однак ця надзвичайно суттєва заувага залишилась практично поза полем зору дослідників, і лише О.Маркевич в черговий раз акцентував на ній увагу⁵¹¹. Безперечно цікавим є і факт, що дана печатка широко застосовувалась не лише у наукових дослідженнях, а і в полеміці радше політичного характеру щодо гербу міста, яка розгорілась на сторінках львівських газет⁵¹².

Інша представлена у колекції Відділу рукописів ЛНБ ім. В.Стефаника печатка міської ради за 1694 рік одним з перших була описана і опублікована К.Соханевичем⁵¹³, описувалась О.Маркевичем⁵¹⁴. Глока даної печатки була передана на збереження до архіву м. Львова 17 жовтня 1866 р.⁵¹⁵ Її оригінальність полягає в тому, що в ній поєднуються зображення традиційного для міста герба з левом, розвернутим праворуч, і піднятого на задніх лапах лева розвернутого ліворуч із трьома горбками над його передніми лапами. Першого лева часто називають зигмунтовським, оскільки грамотою короля Сигізмунда I Старого від 26 січня 1526 р.⁵¹⁶ було надано райцям міста право вживати такий знак на своїх печатках (тим же привілеєм надавалось міській адміністрації право вживання для печаток червоного воску). Однак, це було лише формальне узаконення давно існуючого явища, тобто, переведення у *de iure* того, що було *de facto*. Другий лев з'явився на гербі міста після наданого папою Сикстом V привілею від 15 вересня 1586 р.⁵¹⁷ (Це мало слугувати особливою відзнакою для католицького Львова, виділяючи його серед інших європейських міст. Наскільки важливою була ця подія для міста (точніше було б сказати, наскільки значимою її хотіли зробити можновладці) свідчить опис урочистостей з приводу зачитання папської грамоти громаді Львова. Основні події відбувались у кафедральному костелі 24 грудня 1586 р., з промовою тут виступив львівський архієпископ Соліковський, з відповідною промовою звернулись до нього представники міста; більше того, представники міської ради мали честь з приводу свята обідати у архієпископа. Все це детально і колоритно описує Ю.Зіморевич, помилково відносячи урочистості до 1595 р.⁵¹⁸) З того часу лев став особливо улюбленим персонажем львівських митців. Все ж печатка із зображенням руського лева і після цього далі часто зустрічається в документах ради, зокрема саме такий герб Львова є у міських книгах за 1626, 1663, 1767⁵¹⁹, тощо роки. Крім того, поєднання двох левів на печатці львівської ради 1694 р., тобто своєрідний конгломерат

⁵¹¹ Маркевич О. Печатки міст Галичини як історичне джерело. - С. 232.

⁵¹² Маркевич О. Герб заговорив // Ленінська молодь. - 20 листопада, 1966 р.; Маркевич А. Герб Львова: каким он был, каким он будет // Львовская правда. - 12 декабря, 1966 г.; Мельник Б. Есть предложение...//Львовская правда. - 8 января, 1967 г.; Шумей Ю. Историческая основа обязательна //Львовская правда. - 8 января, 1967 г.

⁵¹³ Sochaniewicz K. Herb miasta Lwowa. - S. 42.

⁵¹⁴ Маркевич О. Документальні матеріали ЦДІА у м. Львові як джерело до вивчення сфрагістики. - С. 238-239.

⁵¹⁵ Sochaniewicz K. Herb miasta Lwowa. - S. 76.

⁵¹⁶ ЦДІАУЛ. - Ф. 131. - Оп. 1. - Спр. 343. - Арк. 1; Каталог пергаментних документів... - С.197-198; описана дана грамота: Sochaniewicz K. Herb miasta Lwowa. - S. 25-26.

⁵¹⁷ ЦДІАУЛ. - Ф. 131. - Оп. 1. - Спр. 603. - Арк. 1; Каталог пергаментних документів... - С.199; описана дана грамота: Sochaniewicz K. Herb miasta Lwowa. - S. 29, 65-66.

⁵¹⁸ Zimorowicz J. Opera quibus res gestae urbis Leopoldis illustrantur / Wydai K.Heek. - Lwyw, 1899. - S. 144-146.

⁵¹⁹ Маркевич О. Документальні матеріали ЦДІА у м. Львові як джерело до вивчення сфрагістики. - С. 238.

двох гербових зображень, на думку К.Соханевича, було виявом незавершеності формування нової геральдичної фігури⁵²⁰.

Далі в колекції є три різні варіанти круглих і одна овальна печатки ради, які теж у свій час були описані К.Соханевичем. Цікавим елементом у них є поява лаврової та пальмової, або двох пальмових гілок, а також корони над брамою. Ці деталі вперше були зафіксовані Ю.Зіморевичем у 1672 р.⁵²¹ Однак юридичне ствердження вони дістали лише посередництвом декрету Йосифа II від 31 серпня 1786 року, де поряд з новою організацією магістрату затверджено опис нового міського гербу (привілей підтверджено декретом 6 листопада 1789 р.⁵²²).

Герб міста, який надавався йому локаційним або окремим привілеєм, та пов'язані з ним печатки міських органів самоврядування є предметом окремих досліджень⁵²³. Причому, ці дослідження проводяться по окремих регіонах України, бо тут досить відчутними були регіональні особливості. Але, це знову ж таки предмет навіть окремої галузі історії міст.

Судова влада у містах була представлена судами різного роду. Це перш за все бургграфський великий суд (*Burgrabialia seu magna*), який збирався три рази на рік. У Львові, як і в Кракові, на місці бургграба був бурмистер, або хтось із радників, призначений бурмистром, а на місті солтиса - в'їт. За два тижні до початку суду, його оголошували, і щонайменше як за три дні до нього судді мали познайомитись із справою. Бургграфський суд вирішував найважливіші справи, що були у компетенції міських властей: напади на дорогах, наїзди на будинки, здійснювалось узаконення продажу і купівлі майна, розв'язувались майнові та боргові позови, розглядались проступки проти релігії та церкви тощо. Цей суд мав право приймати рішення про вигнання злочинця з громади.

Два рази на місяць засідав гайний суд (*Gajony wylozony, Iudicia exposita bannita*). Він розглядав справи про успадкування майна, боргів, майнових кривд, суперечки про рухоме і нерухоме майно, утверджував дарчі записи тощо.

Поточний суд (*Potrzebny sNęd, Iudicia necessaria bannita*), що розглядав в основному справи по заповітах, збирався три рази на тиждень. Складався він щонайменше з 2-3 присяжних і в'їта. Для розгляду справ між міщанами та іноземцями скликався Гостинний суд (*SNęd gościnnny, Opportuna vel hospitum bannita*) у складі не менше як трьох лавників. Щоденно засідав так званий Гарячий суд (*GorNęce prawo, Ardua criminalis seu manualis facti*), для розгляду справ осіб, що були затримані на місті злочину (причому суд мав бути не пізніше як за 24 години після його скоєння і відбувався за скороченою процедурою: злочинець не мав права на апеляцію і не міг бути випущеним під заставу)⁵²⁴.

Для примусу виконання вироку та для ряду інших дрібних потреб - складання заповітів, встановлення розміру збитків від порушення сервітутних прав тощо - 1444 р. організована звітна перед радою Комісія присяжних (*Komisja zaprzysięgłych, Officium dominorum iurisfidelium*). До складу її входили в'їт, два лавники секретар та возний.

⁵²⁰ Sochaniewicz K. Herb miasta Lwowa. - S. 42.

⁵²¹ Ibid. - S. 45.

⁵²² Ibid. - S. 46.

⁵²³ Див.: Савчук Ю. Міська геральдика Поділля. - Вінниця, 1995. - 17-60.

⁵²⁴ Niektóre instytucje polskiego prawa XVI-go stulecia. - S. 23-31.

Рада, лава і представницькі колегії обіймали судову, адміністративну і господарську владу міста, і становили так звані «ordines». Решта посадових осіб були найманими чиновниками.

Головним управителем при міському господарстві був так званий **господар**, або, інакше кажучи, люнар, шафар, прокуратор. Його обирала рада з-поміж Колегії 40 мужів. Ні радники, ні вїйт не мали права втручатись у сферу його діяльності під загрозою штрафу 100 гривен. Спершу влада шафара практично збігалася з владою регента: він видавав квити без яких неможливими були грошові операції. Але згодом шафар став лише помічником регента. Прокуратор, як міський чиновник отримував у Львові платню 20-50 злотих.

Правоохоронцем у місті був **інстигатор**. Він зобов'язаний був ліквідувати шум під час судів у ратуші, видавати позови, збирати судові штрафи, забезпечувати присутність сторін на судовому процесі і самому бути там; кожної п'ятниці він мав пред'являти суддям реєстр судових рішень. Влада інстигатора часом ставала обтяжливою для громади. З підсиленням влади регента інстигатор став його помічником.

Одним з важливих і шанованих міських чиновників був **писар ради** (notarius aetorum Officii Consularis), якого часом називали просто міським писарем (scribi civitatis). Він мав володіти кількома мовами, бути підготовленим в галузі юриспруденції. Писар мав бути людиною здібною і зобов'язаною присягою: «Я, N, присягаю панові Богу всемогутньому, панам радцям і всьому поспільству цього міста, на уряді моїм писарським, на який є обраний. Відданим бути і таємниць міської Ради, мені відомих, або які мені будуть довірені, нікому не виказувати. Ті події, що відбуватимуться в суді, вірно, згідно з моїм найвищим розумом, записуватиму і читатиму так убогому, як і багатому. І тим не поступлюсь через милість, страх, ненависть, гнів, неприязнь, дарунки і таке інше. Тож допоможи мені, пане Боже»⁵²⁵.

Проте все це було в ідеалі. А насправді, в багатьох українських містечках посаду писаря займали шкільні вчителі. А де не було доброго писаря, там всі документи мали писатись під диктовку когось із освічених лавників. Часто виникали дивні суперечки через вульгарну латину, якою велись записи. Про нечесність і неграмотність писарів свідчать, зокрема, численні скарги в Кам'янці, що висвітлює М.Владимирський-Буданов⁵²⁶.

Хоч часом писар був справді високоосвіченою людиною, особливо це стосувалось великих міст, таких як Львів чи Київ. Так, писар львівської лави 1668-1675 рр. Яків Мосціцький мав ступінь доктора філософії, а Матіас Кучанкович (у 1660, 1661 рр. виконував обов'язки синдика міста; 1666 р. - обраний писарем) - ступінь доктора філософії і права⁵²⁷. Писарями часом були лавники, чи навіть консули, але частіше - це просто освічені міщани. Часом посада писаря суміщалась з посадою лавника і навіть консула, іноді ж її займали наймані грамотії, часом шляхтичі з темним минулим. Таким чином, іноді писар був одним з небагатьох більш-менш письменних людей не тільки серед міських урядовців, але серед міщан загалом. Це особливо характерно для невеликих міст і містечок, де освічених людей взагалі були одиниці. Прикладом такого міста може бути Вінниця в 40-ві роки 17 ст. За даними В.Отамановського, у вінницькому міському уряді 1642 р. крім міського писаря письменним був лише вїйт Парфен

⁵²⁵ Groicki V. Porzłódek sNedyw i spraw miejskich prawa majdeburskiego w koronie Polskiej. - S. 25-26. Зразок присяги львівських писарів: ЦДІАУЛ. - Ф. 52. - Оп. 2. - Спр. 650. - С. 7.

⁵²⁶ Владимирский-Буданов М. Немецкое право в Польше и Литве // ЖМНП. - 1868. - Ч. CXL. - С. 556.

⁵²⁷ ЦДІАУЛ. - Ф. 52. - Оп. 2. - Спр. 650. - Арк. 128, 150, 237, 273, 287, 301, 319, 335, 354, 374, 389.

Омелянович. Це доводить наведена істориком постанова уряду міста від 20 травня 1642 р., в якій зазначено в кінці: «Хто з нас писати уміл, подписалисьмо». Вписуючи ж згадану постанову до вінницьких гродських книг, писар відповідно до встановлених формальностей зробив зауваження про підписи, з якого видно, що з членів міського уряду підписався тільки один «Парфен Омелянович, войт міста Вінницького»⁵²⁸.

Серед обов'язків писаря була присутність на засіданні лавників і лавничого суду, реєстрація у лавничих книгах скарг потерпілих, показів свідків, висновків експертів, редагування текстів вироків⁵²⁹. Разом з двома лавниками писар лави, зокрема, мав брати участь у допитах обвинувачених і відповідно фіксувати їх. Окрім таких процесуальних документів він мав видавати і завіряти копії виданих судом документів (мав право ставити печатку на копіях), складав тексти цивільних угод⁵³⁰.

Маючи широкі можливості, він суворо карався законом: за проступки і злочини: його могли звільнити з посади, позбавити міського громадянства; писар, що зробив хибний запис, втрачав руку, якщо ж він сфальшував у магістратських книгах, то мав бути покараний вогнем⁵³¹. Писар отримував річну платню, яка часто покладалась на орендаторів міського майна на особливих умовах оренди. На початку 18 ст. його тижнева платня в середньому становила 6 золотих⁵³². Він міг отримувати особливі пожалування від короля. Окрім того писарі отримували платню за кожну виписку і реляцію, брали участь у розподілі судових штрафів. Ретельну ревізію міських архівів проводили регенти.

Незважаючи на позірну незначимість, посада писаря була однією з найбільш поважних і високих в міському уряді. Зокрема в Кракові його називали не лише міським секретарем (*secretarius civitatis*) а навіть часом і канцлером⁵³³. Були випадки, коли королівські пожалування підносили писаря над радниками, практично до рівня бурмистра. Саме в такий спосіб можна розцінювати грамоту від 9 січня 1556 р. королеви Бони, якою від справи чиншу звільняються ковельський бурмистр і писар (а не радники, як було у більшості подібних випадків, і що було б досить логічно)⁵³⁴.

До 1576 р. у Львові був спільний писар для ради і лави⁵³⁵. У цьому році писарем ради обрано Станіслава Гонсьорка, а лави - Войцеха Острожа з поквартальною оплатою праці в розмірі 15 золотих кожному. Часом писар ради виконував обов'язки писаря лави⁵³⁶. З кінця 16 ст. в документах все частіше зустрічаються згадки про окремого писаря лави⁵³⁷. Порядок обрання на цю посаду у місті достеменно невідомий. Припускаємо, що кандидатуру писаря рекомендував війт з лавниками, а затверджувала рада. Часом писаря обирали за рекомендацією самого короля, як це було у Львові, раді

⁵²⁸ Отамановський В. Вінниця в XIV-XVII століттях. - С. 381.

⁵²⁹ Ostrowski T. Prawo cywilne narodu Polskiego. - Warszawa, 1787. - Т. 2. - S. 18; Білостоцький С. Посадові особи війтівсько-лавничого суду Львова та їх процесуальний статус у XVI-XVIII ст. - С. 164.

⁵³⁰ ЦДІАУЛ. - Ф. 52. - Оп. 2. - Спр. 296. - Арк. 465; Спр. 324. - Арк. 143, 237.

⁵³¹ Владимирский-Буданов М. Немецкое право в Польше и Литве // ЖМНП. - 1868. - Ч. CXL. - С. 554-555; Білостоцький С. Посадові особи війтівсько-лавничого суду Львова та їх процесуальний статус у XVI-XVIII ст. - С. 164.

⁵³² ЦДІАУЛ. - Ф. 52. - Оп. 2. - Спр. 749. - Арк. 8., 11, 13, 27; Спр. 750. - Арк. 89.

⁵³³ Gyralski Z. Urzedy i godności w dawnej Polsce - Warszawa, 1998. - S. 233-234.

⁵³⁴ Архив ЮЗР. - Ч.V. - Т. 1. - С. 57-58.

⁵³⁵ Zubrzycki D. Kronika miasta Lwowa. - S. 200.

⁵³⁶ ЦДІАУЛ. - Ф. 52. - Оп. 2. - Спр. 648. - Арк. 75, 332.

⁵³⁷ Там само. - Арк. 59, 99, 132, 189, 202, 217, 236, 249, 274.

якого, зокрема Ян Казимир своїм листом від 20 червня 1657 р. рекомендував на посаду міського писаря Делевського Мартина⁵³⁸ (іноді король рекомендував на посади і окремих радників та лавників⁵³⁹, а іноді просив магістрат звільнити з посади того чи іншого урядовця за невиконання своїх обов'язків, як у випадку звільнення Миколая Байдуловича з посади міського перекладача у 1670 р.⁵⁴⁰, при тому, що ще 1660 р. своїм листом до львівського магістрату підтвердив укладену угоду з ним як з перекладачем⁵⁴¹).

Термін перебування писаря на посаді не був ustalеним. Так, 1578 р. писарі обирались тричі, а в наступному році виборів не було. Обраний 1580 р. писарем Станіслав Анферіус виконував обов'язки писаря ради і лави протягом чотирьох років, з них два роки вибори не відбувались⁵⁴², Лаврентій Свічка був писарем в 1627-1635 рр., Матіяш Залеський - 1636-1650 рр.⁵⁴³

Міста на магдебурзькому праві користувались певною законодавчою владою: представники міст підписувались під угодами між Польщею та іншими державами; міщани присягають на вірність королю, тобто міста виступають як окремі правові одиниці; вони могли вступати у конфедерацію зі шляхтою. За конституцією сейму 1420 р. та статутом короля Олександра 1505 р. за деякими містами (Краків, Познань, Каліш, Сандомир, Львів) утверджується право участі у сеймах⁵⁴⁴. Причому, до 17 ст. лише чотири з них зберегли це право (Львів, Краків, Вільно і Познань)⁵⁴⁵.

Шляхта намагалась звести участь міст у загальнодержавних справах до мінімуму, вважаючи це своєю прерогативою. Але і міщани не особливо охоче допускали шляхтичів до міських справ. За існуючими у Львові, як і у інших руських містах, привілеями, не було обмежень для шляхтичів у прийнятті міського права, якщо він виконав усі необхідні умови для цього. Іноді шляхтичі, зберігаючи свої родові привілеї, ставали міськими писарями, синдиками і навіть членами міської ради. Однак не все було просто і гладко. Прикладом може бути справа, розглянута Львівською радою 1607 р. Колегія Сорока мужів зажадала від ради, щоб вони усунули зі свого складу консулів-шляхтичів, хоч вони і прийняли міське право, мотивуючи це тим, що вони належать до іншого стану, а отже не будуть повною мірою дбати про добробут міста і міщан⁵⁴⁶.

Особливості магдебурзького права в Центральній Україні непогано досліджені на прикладі Києва. Однією з них був поділ міських ремісників на замкових і магістратських. У грамоті Сигізмунда I, виданій у Пйотркові 8 березня 1544 р., що підтверджувала згаданий у попередньому розділі привілей 1516 р., йдеться про передачу двох ремісників від кожного цеху для замкових робіт з переходом з переходом їх під замкову юрисдикцію⁵⁴⁷. Цей же привілей був підтверджений указом Сигізмунда Августа від 24

⁵³⁸ Там само. - Ф. 132. - Оп. 1. - Спр. 77. - Арк. 1-2.

⁵³⁹ Там само. - Ф. 52. - Оп. 1. - Спр. 79. - Арк. 1-2; Ф. 132. - Оп. 1. - Спр. 119. - Арк. 3.

⁵⁴⁰ Там само. - Ф. 132. - Спр. 89. - Арк. 1-3

⁵⁴¹ Там само. - Спр. 79. - Арк. 1-3.

⁵⁴² Там само. - Арк. 59, 66, 75, 83, 88, 99.

⁵⁴³ Там само. - Спр. 649. - Арк. 3, 14, 26, 37, 52, 66, 102, 117, 127, 134, 147, 159, 169, 187, 193, 205, 217, 231, 244, 255, 269, 281, 292.

⁵⁴⁴ Volumina Legum. - Т. 1. - Petersburg, 1859. - Р. 131.

⁵⁴⁵ Ibid. - Т. 4. - Petersburg, 1859. - Р. 204-216.

⁵⁴⁶ Zubrzycki D. Kronika miasta Lwowa. - S. 237. Див також: Білецький С. Боротьба міщан Львова проти засилля шляхти в першій половині XVII ст. // З історії західноукраїнських земель - Вип. 1.- К., 1957 - С. 18.

⁵⁴⁷ ЦДІАУК. - Ф. 62. - Оп. 1. - Спр. 1. - Арк. 3-6 зв.

квітня 1545 р.⁵⁴⁸ Відповідно до листа від 9 січня 1518 р. виданого київським воєводою А.Немировичем, ремісники мали бути передані з-під замкової юрисдикції у відання магістрату, окрім теслярського цеху⁵⁴⁹.

В результаті видання ряду привілеїв серед міщан замкового присуду, за даними ревізії Київського замку 1552 р., нараховувалось 4 кушніри, 7 чоботарів, 1 замочник, 4 кравці, 3 постригачі, 1 калачник, 1 бондар, 11 лучників, 2 сідельники, 3 теслі, 5 риболовів, 1 колісник, 1 римар, 1 золотар, а серед магістратських ремісників згадуються тільки по одному кушніру, чоботарю, калачнику, воскобійнику, що засвідчує кількісну перевагу замкових ремісників над магістратськими⁵⁵⁰.

Київська дослідниця Н.Білоус припускає, що повна передача цехів у відання київського магістрату так і не відбулася, мало місце лише поступове формування двох окремих цехових організацій замкового та магістратського присудів, з кількісною перевагою на користь перших⁵⁵¹. І ця думка виглядає досить обгрунтованою. Цьому сприяла королівська влада. Так король Стефан Баторій, незважаючи на пред'явлений магістратськими ремісниками привілей Сигізмунда Августа, своїм указом від 11 вересня 1578 р. по суті виправдовує використання воєводою К.К.Острозьким магістратських робітників для замкових робіт, і як наслідок, насильне передання їх під замкову юрисдикцію⁵⁵². А вже указом Сигізмунда III від 3 січня 1591 р. запроваджувались цехові статuti для замкових київських ремісників, які урівнювали їх в правах з магістратськими⁵⁵³. Це по суті було завершенням процесу формування двох окремих цехових систем під різними юрисдикціями.

Н.Яковенко на основі даних житомирської замкової книги за 1606 р. та даних податкового тарифу за 1631 р. припускає, що на початок 17 ст. кількісна перевага була за київськими ремісниками магістратського присуду у порівнянні із замковим⁵⁵⁴. Однак, Н.Білоус публікує скаргу київського в'їта Ф.Ходики, бурмистра О.Ходковича, райців, лавників і міщан магістратського присуду на цехмістрів замкового присуду про порушення ними угоди щодо рівної участі в утриманні жовнірів та полку Війська Запорізького під час перебування в Києві. Саме у цьому документі недвозначно зазначається, що замкових міщан «в месте его кр. мл. Киевском ест далеко болшеи, ніж месчан маидеборского права»⁵⁵⁵.

Однак, якою б не була чисельність ремісників тієї та іншої юрисдикції, їх поділ був додатковим чинником внутрішньої боротьби між міщанами, чого звісно не було у Львові та інших містах на заході. Натомість у Львові, на відміну від Києва та ряду подібних за складом населення міст, розгорталась міжконфесійна боротьба між міщанами.

Наступна важлива відмінність київської магдебургії в порівнянні із львівською - досить значна влада воєвод і постійна боротьба з ними міщан. Як уже зазначалось,

⁵⁴⁸ Там само. - Арк. 7-11.

⁵⁴⁹ Акты ЮЗР. - СПб, 1862. - № 68. - С. 57-58.

⁵⁵⁰ Российский государственный архив древних актов. - Ф. 389. - Оп. 1. - Д. 563. - Л. 40 об.-41 (мікрофотокопія ЦДІАУК. - Ф. КМФ-36. - Оп. 1. - Спр. 563. - Арк. 40 зв.-41).

⁵⁵¹ Білоус Н. Нове джерело до історії взаємовідносин київських ремісників замкової та магістратської юрисдикцій // Архіви України. - 1997. - № 1-6. - С. 101.

⁵⁵² Архив ЮЗР. - К., 1907. - Ч. VIII. - Т. V. - № 96. - С. 215-218.

⁵⁵³ ЦДІАУК. - Ф. 220. - Оп. 1. - Спр. 134. - Арк. 12.

⁵⁵⁴ Яковенко Н. Новий документ до історії київських ремісничих цехів початку XVIIст. // Архіви України. - К., 1989. - № 5. - С. 70.

⁵⁵⁵ ЦДІАУК. - Ф. 11. - Оп. 1. - Спр. 7. - Арк. 1024; опубл.: Білоус Н. Нове джерело до історії взаємовідносин київських ремісників замкової та магістратської юрисдикцій. - С. 106.

грамотою 1516 р. розширені були права вїйта. Міщани намагались закріпити свої позиції, і почали вимагати від київського воєводи Андрія Немирича заяви про те, що він не буде надалі втручатись у справи міщан. У відповідь воєвода 1518 р. видав Уставну грамоту, де повторено зміст жалуваних грамот Сигізмунда I, перелічено магістратські цехи, що переходили під владу магістрату: кравці, кушнірі, шевці, постригачі, золотарі, стрільники, винники, лучники, ковалі, рядовниці. А.Немирич зазначав, що «господарь вынял на замок по два ремесника, и если бы потреба господарская и замковая вказывала, а не наша, tedy они все мають робити без всякой местской вымовки. А плотников господарь мещанам не поступил, и они обязаны к замку служить и городского присуду вживати». У всьому решта воєвода кориться владі короля і зобов'язується ні в які інші суперечки з магістратом не вступати⁵⁵⁶. Але ця обіцянка виконувалась недовго. Це доводять дві грамоти короля Сигізмунда I, одна з яких (1522 р.) видана київським міщанам, а друга (1523 р.) воєводі А.Немиричу. Перша категорично звільняла міщан від піднімання послів: всі видатки повинен був нести воєвода за рахунок скарбу. А в разі нестачі на це грошей, він мав позичити їх у приватних осіб і повідомити про це короля, останній же повертав йому гроші зі скарбу⁵⁵⁷. У другій грамоті король нагадує воєводі, що він уже визначив його права і обов'язки, а той їх ламає. Воєводу було звинувачено в тому, що він на власний розсуд роздає князівським і панським людям двори і вигони на Подолі. Тому король наказує воєводі надалі «никаких кривд и тяжкостей не чинить, и мищан киевских во всем подлуг привилея, который им на право магдебургское дан, заховывать». Всі свої дії по наданню дворів на Подолі надалі воєвода мав узгоджувати з магістратом, а приватновласницьких міщан тут взагалі не оселяти⁵⁵⁸. Отже в боротьбі між міщанами і воєводою було встановлено відносний паритет. Але боротьба не припинялась.

1529 р. Сигізмунд I ще раз підтвердив права київського магістрату: «А естли бы воєводы наши киевские нынешние и потом будучие, хотели им в чем кольвек кривду и утиски вчинити, tedy мы и потомкове наши будем повинни того боронити и не допускати никаких члонков с тех прав рушити и предься маем их суполне а моцне держати и боронити, абы были в tych вольностях захованы и ни в чом не рушоны на вечные часы»⁵⁵⁹.

15 квітня 1545 року Сигізмунд II надав киянам новий привілей, де підтверджував надане Олександром звільнення міщан від мита під загрозою штрафу в 1000 кіп грошей⁵⁶⁰.

На думку Р.Делімарського, «лейтмотивом цих грамот, наданих Києву на самоврядування міста за магдебурзьким правом, що дійшли до нас з часів литовського панування, є боротьба київських міщан на чолі з магістратом проти підпорядкування міста воєводській владі. Іншими словами, це боротьба за автономність міста у складі литовсько-руської держави. І міщани її, без сумніву, виграли»⁵⁶¹.

Однак, з цією думкою важко погодитись, бо в середині 16 ст. боротьба міщан з воєводою не лише не припинялась, але й стала доволі регулярною. Інша річ, що між магістратом і воєводою встановився певний паритет. Вже 1556 р. магістрат подає королю скаргу на воєводу Г.Ходкевича за те, що військові побудували на міських

⁵⁵⁶ Акты ЮЗР. - Т. 1. - № 68. - С. 57-58.

⁵⁵⁷ Там же. - Т. 2. - № 106. - С. 130.

⁵⁵⁸ Там же. - № 108. - С. 131-133.

⁵⁵⁹ Там же. - № 164. - С. 207-211.

⁵⁶⁰ Там же. - Т. 1. - № 113. - С. 120.

⁵⁶¹ Делімарський Р. Магдебургське право у Києві. - С. 54.

грунтах чимало будинків, в яких тримають шинки⁵⁶². Виступ проти воєводи в даному випадку мав на меті і збереження пріоритетів у шинкуванні за магістратом, оскільки це давало досить значні прибутки. Як наслідок, 1556 р. було заборонено шинкування осіб немагістратського підпорядкування. Згодом цей привілей неодноразово підтверджувався. 1605 р. у зв'язку з виникненням біскупщини капщизну зменшено з 800 до 600 кіп грошей на рік. У 1623 і 1624 рр., після невдалих спроб врегулювати порядок сплат капщизни, магістрат звільнявся від звітування про міські прибутки з шинкування як перед королівськими комісарами, так і перед воєводою⁵⁶³. 1635 р. прибутки з капщизни взагалі було передано від воєводи магістратові, з яких перший мав отримувати лише 400 кіп грошей на утримання замкового уряду. Тоді ж на магістрат було покладено і обов'язок дбати про замкову «муніцію» й «цекаус»⁵⁶⁴.

Наскільки важливим була саме ця стаття доходу для магістрату, і отже, чому такою важливою для нього була саме ця перемога над воєводою, свідчить М.Берлінський. Говорячи про магістратські доходи, він зазначає: «оних большая часть получается из винной и другой питной продажи... Другие части магистратского дохода получают из отдаваемых на откуп мельниц, сенокосов, трактиров; из винных погребов, из винных погребов, из магистратских лавок и полок; из чиншу, собираемого от дворов на его земле в городе и на подгородных селениях состоящих...и других маловажных сборов. (Из одной питной продажи до 36 000 город получает доходу)»⁵⁶⁵.

Боротьба між воєводою і між магістратом велись і за інші статті доходу, зокрема за право збору окремих податків. Ця десятилітня боротьба була можливою через неврегульованість податкового законодавства в литовсько-польській державі. В результаті її від воєвод було забрано і передано магістрату збір таких податків: 1545 р. - вагового; 1564 р. - скасовано «уклін» воєводі, як додаток до капщизни; 1576 р. - передано збір частини торгових мит; з 1576-77 рр. - збір соляного і воскового мита; 1633 р. - помірно віддано на утримання Пирогощі.

Можемо провести паралель зі Львовом, де магістрат вів боротьбу зі старостою. Результат був відповідно на користь першого. 10 березня 1626 р. Сигізмунд III видає грамоту, якою дозволяє львівському магістрату стягувати податки, які раніше львівський староста брав до королівського столу, з умовою, що магістрат сплачуватиме старості 2100 злотих щорічно. «Ніяких інших доходів, чиншів, користей, виплат та доплат, як звичайних, так і надзвичайних, як у місті, так і й усій околиці, землі та львівських передмістях сам староста та його урядовці не можуть мати або узурпувати від когось у будь-якій справі і в будь-якому випадку, окрім звичної охорони запису (до суду) та підзамчанських судів, залишаючи управління там цілком для міста»⁵⁶⁶. Такі ж конфлікти відбувались в містах краківського та сандомирського воєводства 1518-1521 рр. тощо⁵⁶⁷.

Загалом у еволюції міського самоврядування на українських землях, виходячи з внутрішнього розвитку міст, можемо виділити такі **етапи**:

⁵⁶² Архив ЮЗР - Ч. 8. - Т. 5. - С. 110.

⁵⁶³ Акты ЮЗР. - Т. 10. - С. 433-435.

⁵⁶⁴ Див: Климовський С. До питання про «обмеженість» магдебурзького права середньовічного Києва // УІЖ. - № 4. - 1997. - С. 78.

⁵⁶⁵ Берлінський М. Топографія города Києва. - С. 246, 268.

⁵⁶⁶ ЦДІАУЛ. - Ф. 131. - Оп. 1. - Спр. 669. - Арк.1; Ф. 52. - Оп. 1. - Спр. 108. - Арк. 34-35, 36-37 зв.; Оп. 2. - Спр. 643. - Арк. 181-185.

⁵⁶⁷ Див.: Szczygiei R. Konflikty spoieczne w Lublinie w pierwszej poiwie XVI wieku. - Warszawa, 1977. - S. 98.

- I (14 - 15 ст.) - демократичний етап розвитку органів самоврядування міст-магдебургій.
- II (кінець 15 - середина 16 ст.) - олігархізація владних структур у містах.
- III (кінець 16 - початок 17 ст.) - обмеження влади патриціату представницькими органами поспільства.

Після 1654 р. магдебурзьке право збереглося лише у деяких привілейованих містах підросійської України. Фактично його застосування тут припинилося після запровадження «Установлення про губернії» (1781 р.) та створення нової судової системи. Юридично німецьке міське право було скасоване в Україні (крім Києва) указом 1831 р.; у Києві воно діяло до указу 4 січня 1835 р. У західноукраїнських та польських містах, які 1772 р. ввійшли до складу Австрії, магдебурзьке право ще певний час зберігало чинність і було ліквідоване поступово. У Львові воно формально проіснувало до офіційного скасування його декретом австрійського імператора Йосифа II 31 серпня 1786 р. Наприкінці 18 - на початку 19 магдебурзьке право остаточно втратило чинність у містах Центрально-Східної Європи.

Висновки

Міське самоврядування на українських землях у 14-16 ст. ґрунтувалося на магдебурзькому праві, яке впродовж кількох століть відіграло важливу роль у суспільному житті Східної Європи. Без глибокого аналізу цього феномену неможливо достеменно зрозуміти низку інших, пов'язаних з економікою, культурою, політикою, соціальною структурою цих країн, явищ. Тому проблема магдебурзького права стала предметом пильної уваги істориків, особливо українських та польських. Однак досі вона належним чином не розв'язана. Особливо серйозні прогалини спостерігаються в українській історіографії магдебурзького права, у ній відсутні узагальнюючі праці, що простежували б розвиток міського самоврядування за цим правом від його зародження у 13-14 ст.

Елементи магдебурзького права з'явилися у Галичині й на Волині ще за княжої доби, у 13 ст., і хоч тоді не все населення міст жило згідно з його нормами, та приписувати польському королеві Казимиру III першість у запровадженні тут німецького права немає достатніх підстав.

Поширена серед істориків минулого (і деяких нинішніх) теза про “чужорідність” магдебурзького права для України, не підтверджується відомими нині історичними фактами. Хоч запровадження самоврядування міст на німецькому праві пов'язане з німецькою колонізацією, воно було не штучно привнесеним іззовні явищем, а таким, потреба в якому виникла в ході історичного розвитку суспільства. Слід мати на увазі, що правова локація не було ані початком, ані кінцем у формуванні органів самоврядування. Це тривалий процес, який визначався усім економічним, політичним і соціальним життям міста і, разом з тим, мав на нього зворотний вплив.

Водночас не витримують наукової критики спроби деяких істориків вивести міське самоврядування 14-16 ст. із вічевого устрою міст Київської Русі. Хоч елементи давнього звичаєвого права і зберігалися в українських містах, проте основу їх самоврядування становили норми, запозичені із Заходу.

Магдебурзьке право було юридичним оформленням закономірного процесу становлення міщанства як стану. Не будучи кодифікованими, норми магдебурзького права призводили до складності, а подекуди і безладності усієї системи та процесу самоврядування у місті. Однак, воно розвивало правову свідомість міщан, зміцнювало елементи демократії та законності. У 16 ст. відбувається з одного боку олігархізація магістрату, а з другого - обмеження його влади громадськими представницькими органами. Та все це не було специфікою певного регіону на тлі тогочасних загальноєвропейських процесів і не стільки залежало від самого магдебурзького права, скільки від загальної тенденції розвитку суспільства. Боротьба проти олігархізації магістратів міст та обмеження їх влади було виявом впливів ренесансних ідей у Центрально-Східній Європі. Як слушно зауважив Фернан Бродель, “якщо міста й були “громадами”, то були вони й “суспільствами” в сучасному розумінні слова - зі своїми напруженостями, своїми братовбивчими війнами: знаті проти буржуа, бідних проти багатих (“худий народ” - *popolo magro* - проти “ситого народу” - *popolo grasso*)... Але це суспільство, поділене всередині, виступало єдиним фронтом проти зовнішніх ворогів, проти світу шляхтичів, володарів, селян - усіх, хто не був його громадянином. Такі міста були на Заході першими “вітчизнами”, і їхній патріотизм був напевне більш обмежений, набагато більше усвідомлений, ніж був і ще довго буде патріотизм територіальний...”⁵⁶⁸. Певною мірою ці слова можемо достосувати й до Центрально-Східної Європи.

⁵⁶⁸ Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV-XVIII ст. - Т. 1: Структури повсякденності: можливе і неможливе. - К., 1995.- С. 443.

Слід пам'ятати про територіальну неоднорідність і часову трансформацію магдебурзького права. Чим далі на схід, тим сильнішими були елементи місцевого права у нормах самоврядування міст, тим менше було в них елементів магдебургії. У процесі історичного розвитку міст постійно відбувається зміна діючих у них норм німецького права. Магдебурзьке право було змінним як у просторі, так і в часі. А якщо ще мати на увазі суттєві відмінності правових норм кожного окремого міста, стає зрозумілим, якою надзвичайно складною є ця проблема. По суті, єдиної системи магдебурзького права в Україні не існувало. Можна говорити лише про сукупність різноманітних варіантів міського самоврядування, які мали певною мірою спільне походження і об'єднувалися під спільною назвою.

Хоч міське самоврядування за магдебурзьким правом в Україні не відіграло такої ж значної ролі, як у Центральній Європі, все ж воно залишило помітний слід у суспільному житті України: сприяло виділенню міського населення в окремий суспільний стан, утвердженню демократичних традицій, правової культури, зрештою, було одним із найважливіших чинників інтеграції українського суспільства в європейську цивілізацію.

Abstract

The work is devoted to the development of municipal self-government (primarily the Magdeburg Law type) in Ukraine through the late Middle Ages in the context of the East-Central European history.

The basis for the research was formed by the corpus of archival materials and manuscripts. First of all, location charters and privileges granted to towns have been studied, as well as preserved municipal records and available narrative sources. The archival studies were carried in Central State Historical Archive in Lviv, Department of Manuscripts at Lviv Stefanyk Scientific Library, Central State Historical Archive in Kiev, General Archive of Early Acts in Warsaw, Archive of Polish Academy of Sciences, State Archive in Cracow, Manuscript Division of the Jagellonian Library in Cracow. Among documents publications “Acts of Southwest Russia”, “Archives of Southwest Russia”, “Municipal and Land Acts”, “Privileges of Lviv Town”, series “Location Privileges of Polish Towns” in particular have been used.

The main contentions of the work are the following.

Historiography. On the basis of comparative analysis of the findings of separate national historiographies in the field of research of the municipal self-government in Eastern Europe in 14th-15th centuries the following conclusions have been made.

Interpretation of the role and significance of Magdeburg Law mostly depended on historian ethnicity and nationality and common for some national historiographies stereotypes, especially in 19th - the first half of 20th centuries. Political beliefs of the authors had a major impact on the problem research; very often the results of scientific studies were used in political struggle and followed its need.

Many historians and jurists have studied the municipal self-government based on the Magdeburg Law in Ukraine, including Volodymyr Antonovych, Mikhail Vladimirsky-Budanov, Ivan Kamanin, Mykhailo Hrushevsky, Dmytro Bahalii, Andrii Yakovliv, Olena Kompan, Hanna Shvyd'ko, Petro Sas.

Concerning the legal aspects of the described problem, the work by Mikhail Vladimirsky-Budanov “German Law in Poland and Lithuania” published as early as 1868 is considered a classical study. Today, however, it no longer satisfies the modern criteria of history, legal science and sources studies. Besides, most of the author’s conclusions are based on the instance of Kamianets-Podilskyi which, in our view, cannot be regarded as typical for Ukraine.

In 1942 Andrii Yakovliv published the monograph “German Law in Ukraine”. However, the greater part of this fundamental work was devoted to Magdeburg Law’s functioning in the Hetman state in 17th-18th centuries.

In general most historians of Ukraine, especially Vladimirsky-Budanov, Kamanin and Hrushevsky, pointed to the negative consequences of Magdeburg Law, while Antonovych, Bahalii, Yakovliv and some others noted its relatively positive influence on Ukraine’s legal and social traditions.

The Ukrainian historiography of Magdeburg Law focused attention on the following aspects: its nature; its role in the history of Ukrainian cities; the limitations it imposed on the rights of indigenous population. At the same time, such topics remain insufficiently studied as location privileges, development of urban rights, the stages of location of towns on Magdeburg Law, self-government of particular municipal communities, differences in municipal self government of bigger cities and small towns. Ukrainian historiography was characterized by excessive ideologization and politization of the problem.

The current state of research of the problem in the Ukrainian historiography remains unsatisfactory. The fact can be explained by the scepticism of the part of domestic historians towards the German Law as the alien element in the Ukrainian society. Soviet scholars underestimated legal-historic aspects concentrating entirely on the urban class struggle, economic development, etc. Besides, exposing the democratism and progressive traditions of the municipal self-government in the Ukrainian towns would unfavourably highlight the underdeveloped town network and backwardness of the contemporary Muscovy. This would contradict the official concept of progressive role of Russia in the historic destinies of the Ukrainian and Byelorussian nations. Therefore, since the 1930s Soviet historians paid little attention to the Magdeburg Law and usually were critical of its influence on the development of Ukrainian cities. Only since 1960s more impartial works have appeared (Olena Kompan, Petro Sas, Hanna Shvyd'ko). In recent years Ukrainian historiography of Magdeburg Law became more profound and versatile.

Certain contribution to investigation of municipal self-government including Magdeburg Law in the Ukrainian lands have been made by Russian and Byelorussian historians. Particular aspects of the problem were studied by Fiodor Taranovsky, Valentina Stoklitskaja-Tierieshkovich, Mikhail Krom, Alexander Rogachevsky, Mikhail Dovnar-Zapolsky, Vladimir Druzhyts, Zinovii Kopyssky, Alexander Grytskievich.

Neither Ukrainian nor Russian and Byelorussian historiographies have any true-documented investigations of location and settlement processes as well as Magdeburg Law in the towns of Eastern Europe yet. The scientific conceptual research of the issue is also absent. In most cases, the investigations carried out in the conditions of political conjuncture. Recent investigations have changed the situation, but it is too early to speak about new tendencies.

The Polish historiography boasts more formidable achievements in studying the problem than Ukrainian, Russian and Byelorussian ones, because in Poland, unlike other Eastern European countries, had a well-established tradition of legal-historic studies. Fundamental research on the German Law in Eastern Europe was produced by Polish historians Stanislaw Kutrzeba, Ryszard Szczygiel, Felix Kiryk, Maria Bogucka, Henryk Samsonowicz and others.

Polish historians concentrated on the study of the following questions: quantitative and qualitative manifestation of German colonization; its influence on the development of the legal systems of Central and Eastern European towns; locations of towns; social and national composition of the municipal self-government, its operation, transformation and ties with national communities, etc. One of the key issues is the one of Magdeburg Law transformation in space and time.

Polish historiography is not devoid of considerable shortcomings either: a) Polish historians in their works take different approaches to the role of German colonization and introduction of Magdeburg Law on the Polish ethnic lands and Ukrainian and Byelorussian territories dominated by Poland - in latter case the civilizational role of colonists is particularly stressed, while their role was the same on all of the mentioned territories; b) not all of the periods of Magdeburg Law are studied by Polish historians with sufficient thoroughness, in particular, understudied is the role of the urban legal system in the crisis that ultimately lead to decline of towns; the question of territorial differentiation of Magdeburg Law is not resolved to satisfaction; c) most studies follow purely positivist pattern, making use of maximum of available sources and minimal theoretical elaboration of the problem.

Although a number of questions remain open, historians, mainly Polish and Ukrainian, laid down a firm foundation of researching the problem.

German settlement and the appearance of Magdeburg Law. The appearance of elements of Magdeburg Law in Eastern Europe was connected with colonization processes. So far we can distinguish three waves of German settlement: I — beginning of 13th century, II —

beginning of 14th century, III – 16th century. At the next stages of distribution of Magdeburg Law the German colonists were often absent.

Magdeburg Law was brought to lands of old Rus by German colonists. The assertion that Magdeburg Law appeared in Ukrainian lands only after annexation of these territories by Poland is erroneous. Series of evidence in chronicles and charters confirm the appearance there of German colonists with their own self-government and law as early as 13th century. Accordingly, at least German colonies, if not whole cities, were organized under Magdeburg Law.

Galician-Volhynian king Danylo Romanovych and his successors granted German colonists the right to establish their own judicial and administrative institutions and to use their own law. The first cities to receive Magdeburg Law included Volodymyr (before 1324, possibly in 1280s), Sianok (before 1339) and Lviv (between the end of the 13th century and the middle of the 14th century, in any case before 1352). Originally, it applied only to German inhabitants of the town. It was extended to all the residents of a town for the first time in Sianok (1339), by the last Galician-Volhynian prince Yurii Boleslav Trojdenovych.

When the greater part of Rus was annexed by Poland and Lithuania in the middle of the 14th century, the right to use Magdeburg Law was granted by Polish kings and Lithuanian grand dukes. In the 15th and 16th centuries several towns of Right-Bank Ukraine received Magdeburg Law (Kiev – between 1494 and 1499).

Three stages in diffusion of Magdeburg Law in Ukraine may be distinguished:

I (the end of the 13th century – 1349) – the appearance of elements of Magdeburg Law in Galician-Volhynian Rus;

II (1349 – the end of the 15th century) – the spreading of Magdeburg Law in the Ukrainian lands under the Polish rule and the isolated *locations* in Grand Duchy of Lithuania.

III (the end of the 15th – 16th century) – the intensive spreading of Magdeburg Law in Right-Bank Ukraine and the isolated *locations* in Left-Bank Ukraine.

German Law connected with settlement was only a specific expression of the process of legalization of the social stratification in the context of labour division. The fact that in German lands there was no uniform constant model of town organization demonstrates us its historicity and spontaneity. But following the Magdeburg model Polish and Ukrainian towns adapted it to their own circumstances. As Magdeburg Law has been coming to Ukraine from German towns through Poland, it acquired several specific features and became not just like the Magdeburg Law of German towns.

The settlement and location processes were caused by economic and social development of Europe. The political factor in stimulation of settlement and distribution of municipal self-government was only the marginal one compared to the economic and social factor. The German settlement and distribution of the *Magdeburgia* was a historical phenomenon in its causes just as well as in its consequences. That is why their role and significance for the development of colonized lands, including Ukraine, should be evaluated by taking into account the age factor, because the towns location in the 14th century is different than that in the 17th.

The municipal self-government in the Ukrainian towns. The comparative analysis of the variations of self-government was performed. The municipal self-government based on Magdeburg Law had its regional specificity. It was most “clear” in the West of Ukraine, where it existed from the 14th century. Further to the East the municipal self-government in the form of Magdeburg Law appeared later, was less similar to its original form and had weaker influence on the historical development of the town. Only a few towns of Ukraine, first of all Lviv, enjoyed the complete rights of Magdeburg Law. The Lviv *magistrat* acted as an apellate

court for other towns of Galicia. Most towns had only partial rights. In these towns *magistrat* and *burmistry* were elected, but their mayor (*advocatus*, *wyjt*) or *starosta* often remained independent of the *magistrat*.

It is possible to offer the following scheme of municipal self-government classification in Ukraine in 14th-16th centuries:

- 1) towns with complete Magdeburg Law (e.g. Lviv, Kiev, Kamianets-Podilskyi);
- 2) towns with incomplete Magdeburg Law (most of the Central Ukraine's towns):
  - a) towns with their own elected mayor;
  - b) towns in which mayor's position was hold by *starosta* or by hereditary mayor-gentleman.

The specificity of Left-Bank Ukraine was the appearance of so called *ratushni mista* (without *lava* courts). They could be referred to particular variety of towns with incomplete Magdeburg Law. There were also large differences between king's and private towns within this classification

The municipal self-government in Central Ukraine (including Kiev) had some local peculiarities in comparison to Western Ukraine: greater power of a *voievoda* (a governor of province); the division of artisans into craftsmen under the *magistrat* and craftsmen under the castle, that was an additional factor of internal competition among the townspeople, etc.

The development of municipal self-government was accompanied by sharp struggle between oligarchic and democratic tendencies. The *magistrat*'s unrestricted power often led to abuse of power by the town oligarchy. To protect the public against abuses, Polish kings sometimes set up competing bodies representing the interests of the general population. E.g. in 1577 King Stephen Bathory established the *Quadragesimavirat* or *Forty Men Board* in Lviv to represent the broad spectrum of town residents and to advise the *magistrat*. Resembling processes took places in other towns.

In this connection we can distinguish three stages in evolution of municipal self-government in Ukraine in 14th-16th centuries:

- I (14th-15th centuries) – the relatively democratic stage;
- II (end of the 15th – middle of the 16th century) – the oligarchization of municipal self-government;
- III (since 1570s) – the limitation of patricians rule by representative bodies.

The municipal self-government in the Ukrainian towns had appeared at times while in Western Europe this phenomenon passed through a crisis. But in Ukraine the conditions for it matured at this time, though one can see also the elements of its own future crisis. Gradually the town self-government bodies become more oligarchic that caused their structural transformation. As well as reformation processes that erupted the Europe in the 16th century and economic difficulties, there were the main causes of the town crises. The Magdeburg Law becomes too old. Though I must say that Magdeburg Law itself did not cause the decline of towns, but was also a factor of the economic and social crises.

In 17th century the role of Magdeburg Law municipal self-government in Ukraine has been changed. The towns of the Hetman state usually had only some of the rights of Magdeburg Law. The regimental *starshyna* (the officers) interfered in municipal affairs and limited the autonomy of the towns. Municipal self-government in the Ukrainian lands under the Russian rule declined at the end of the 18th and the beginning of the 19th century, as Left-Bank Ukraine lost its autonomy and was absorbed into the Russian Empire. In the Ukrainian lands under the Austrian rule it was abolished at the end of the 18th century (in Lviv in 1786).

Although the influence of Magdeburg Law in Ukraine was not as strong as in Central Europe, it did introduce certain characteristics of Western city life into Ukraine and played an important role in bringing Ukrainian culture and law closer to European developments. The institutions of Magdeburg Law promoted the formation of a feeling for law and order among townspeople, the strengthening of democratic standards, confessional and national tolerance that was manifested in the formation of national schools, quite high level of national cultures development, the appearance of national cultural organizations like *bratstva*. These institutions contributed to the consolidation of national communities including Ukrainian and the formation of the national symbols.

It is possible to conclude that Magdeburg Law municipal self-government in Ukraine was not an external artificial phenomenon, but an intrinsic need that took shape in the process of historical development of society. The judicial location was neither the beginning nor the end of the formation of self-government institutions. This lengthy process was determined by the economic, political, and social life of a town, and simultaneously had a reciprocal influence on its development. Magdeburg Law came to be a legalization of a historically determined process of the emergence of an urban estate.